

ANTON PAVLOVICH
CHEXOV



ROHIBNING
QAYG'USI



JAHON ADABIYATI TURKUMIDAN

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

A.P. CHEXOV

ROHIBNING QAYG'USI

Hikoyalar to'plami



ZIYO NASHR

Toshkent
2020

UO`K: 821.161.1-31
KBK 84(2Rus)
Ch 51

Tahrir hay'ati:

**Naim Karimov, Umarali Normatov, Erkin A'zam,
Xurshid Do'stmuhammad, Suvon Meliyev,
Shuhrat Sirojiddinov, Nurboy Jabborov, Dilmurod Quronov,
Uzoq Jo'raqulov, Ulug'bek Hamdamov,
Abdurahmon Jo'rayev**

Tarjimonlar:

**Abdulla Qahhor, Nabi Alimuhammedov, Odil Rahimiy,
Zumrad, Ilhom Hafizov**

Chexov, Anton Pavlovich.

Ch 51 **Rohibning qayg'usi.** [Matn]: hikoyalar to'plami. / A.P. Chexov;
tarjimon: Ilhom Hafizov. – T.: „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020. – 176 b.

ISBN 978-9943-6339-6-4

Anton Pavlovich Chexov dunyo adabiyoti rivojiga munosib hissa qo'shgan adiblardan biridir. Yozuvchi o'z hikoyalarida insonlarning ichki dunyosini, ruhiyatini mahorat bilan ochib bergan. Shu bois Anton Pavlovich Chexov hikoya janrini yuksak pog'onaga ko'targan adib sifatida tan olingan.

Qo'lingizdagi to'plamda yozuvchining eng sara hikoyalari o'rin olgan.

**UO`K: 821.161.1-31
KBK 84(2Rus)**

ISBN 978-9943-6339-6-4

© I. Hafizov va b. (tarj.).
© „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020.

NASHRIYOTDAN

Biz o'tgan mingyilliklar davomida jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan, uni o'zgartira olgan xalqimiz. Madaniyat, san'at, axloq, falsafa, fan va adabiyot sohasida buyuk ajdodlarimiz qoldirgan ulkan meros hali-hamon dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlari tomonidan e'tirof etilib, o'rganib kelmadi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Burhoniddin Marg'iloniy, Ahmad Farg'oniy, Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Bahouddin Naqshband, Abullays Samarqandiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab singari yuzlab ajdodlarimiz borki, biz ularni hech ikkilanmasdan jahon miqyosidagi mutafakkirlar deyishga haqlimiz. Ammo bugungi avlod ularning buyuk shaxsiyati, tarixi, jahonshumul shon-shuhrati bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Ajdodlarning madaniy, ma'rifiy, ilmiy, ijtimoiy, adabiy faoliyati, hayot tarziga doimo hushyor nigoh va ibrat ko'zi bilan qarashimiz maqsadga muvofiq. Tarixiy manbalarni sinchiklab o'rganadigan bo'lsak, mutafakkir ajdodlarimiz jahon madaniyati, ilmiy va badiiy tafakkuri bilan doimiy tarzda hamqadam, hamnafas bo'lib kelganlar. Jahonda ro'y berayotgan birorta madaniy-intellektual o'zgarish, biror badiiy tafakkur namunasi bobolarimiz nazaridan chetda qolmagan. Ajdodlarimiz ularni o'qib, uqishar ekan, o'z milliy madaniyatlarini rivojlantirish, jahon xalqlaridan ortda qolmaslikni maqsad qilganlar. Ko'plab xorijiy tillarni bilganlari, xorij mutafakkirlari yozgan asarlarni tarjima qilganlari bu o'rinda qo'l kelgan. Eng muhimi, xorij madaniyati, badiiy-ilmiy tafakkuri namunalariga nisbatan shaxsiy to'xtamlari, xulosalari va tanqidiy nuqtayi nazarlari bo'lgan.

Bugun biz, mamlakatimiz Prezidenti kitobxonlik madaniyatini takomillashtirishni davlat siyosati darajasiga ko'targan bir paytda, o'tmishda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimiz an'anasini izchil davom ettirishimiz, jahon madaniyati, san'ati, adabiyoti namunalari bilan izchil va tizimli tarzda tamishib borishimiz zarur.

Xalqimiz ijtimoiy-madaniy hayotidagi mana shunday ulkan ehtiyojni nazarda tutib „Ziyo-nashr“ nashriyoti bir xayrli ishga qo'l urishga bel bog'ladi. Ya'ni joriy yildan e'tiboran jahon nasri namunalarining yuz jildligini chop etishga kirishdi.

Mazkur nashrda siz turk, rus, ingliz, itilyan, fransuz, nemis, hind, xitoy, arab, eron, yapon, amerika adabiyoti namunalari bilan tamishasiz. Yuz jildlikda Ch. Dikkins, L.N.Tolstoy, A.Dyuma, N.V.Gogol, O.de Balzak, A.P.Chexov, Gi de Mopassan, J. London, G. Flober, M. Sholoxov, G.G.Markes, A. Kuprin, V. Shukshin kabi siz muhtaram o'quvchiga nisbatan tanish yozuvchilar asarlari bilan birga, S. King, U. Folkner, V. Vulf, Mo Yang, Chan May Txyun, V. Losa Mario, T. Bug'ra, Alp Dundar, Dino Butsatti, R. Akutagava, I. Bunin, K. Chandar, Abdul Muis, Y.Zamyatin singari jahon xalqlari tomonidan e'tirof etilgan-u, ammo o'zbek kitobxonlarining aksariyati ilk bor uchrashayotgan yozuvchilar asarlarini o'qishga muyassar bo'lasiz.

Mazkur yuz jildlik jahon nasrining deyarli barcha janrlarini qamrab oladi. Unda siz jahon o'quvchilarini hayratga solib kelayotgan romanlar, qissalar, novella va hikoyalardan bahramandlik hissini tuyasiz.

Tarjimalar ichida Abdulla Qahhor, Zumrad, Odil Rahimiy, Qodir Mirmuhammedov, Vahob Ro'zmatov, Ozod Sharafiddimov, Ibrohim G'afurovdek mashhur tarjimonlar o'g'irgan asarlar qatorida umidli yosh tarjimonlar ijodi namunalari ham o'rin olgan. Albatta, tarjima asarlar tarkibida rus tili vositasida amalga oshirilganlari ko'proq. Bunda biz tajribali, mahoratli tarjimonlar o'g'irmalariga bo'lgan ishonch va hurmatni bosh mezon qilib oldik. Shu bilan birga, ingliz, fransuz, nemis, turk, arab, fors tillaridan qilingan original tarjimalarning mutaxassislar tomonidan tan olingan namunalari hani qamrab olishga urindik. Eng muhimi, bu o'rinda badiiy tarjimalar sifati, milliy tilimiz jozibasini qanchalik aks ettirganiga asosiy e'tiborni qaratdik. Yuz jildlikni tayyorlash jarayonida imkon darajasida xalqimiz ma'naviyati va axloqiy o'lchamlariga muvofiq keladigan asarlarni tanlashga harakat qildik.

Ammo shuni alohida ta'kidlashni istardikki, „Jahon nasri namunalari yuz jildligi“ni chop etish nashriyotimiz uchun ilk tajriba. Shunday bo'lgach, mazkur yirik loyihaning kamchiliklari, maromiga yetmagan jihatlari bo'lishi tabiiy. Bu jarayon muttasil davom etib, tajriba va mahorat, texnik imkoniyatlar oshgan sari kamchiliklar ham bartaraf bo'la borishiga ishonamiz. Va, umid qilamizki, xayirli niyat bilan boshlayotgan ishimizdagi juz'iy kamchiliklarni aziz kitobxonlarimiz ma'zur tutadilar. Muhtaram adabiyotshunoslarimiz, adiblarimiz va adabiyot muallimlarimiz keyingi nashrlarni amalga oshirish jarayonida o'zlarining qimmatli maslahatlarini ayamaydilar.

Yaratgan Alloh ishimizni xayrli, ajr-mukofotlarga loyiq, jonajon xalqimiz uchun manfaatli qilsin!

ROHIBNING QAYG'USI...

Rus va jahon adabiyotini Anton Pavlovich Chexov ijodisiz tasavvur qilish qiyin. U hikoya janrini badiiy soʻz sanʼatining eng yuqori choʻqqilariga olib chiqdi.

Uning hikoyalarini oʻqigan kitobxonlar yuzida goh yengil, goh maʼyus kulgi paydo boʻladi. Baʼzan u zaharxandaga aylanib, ziqnalik, xushomadgoʻylik va pastkashlik kabi illatlarni ochib tashlaydi. „Mansab darajasi uchun sinov“, „Yilqibop nasab“, „Shikoyat daftarchasi“, „Yoʻgʻon va ingichka“, „Quvonch“ hikoyalari bunga yorqin misol boʻla oladi. A.P.Chexov oʻzining oʻlmas asarlari bilan odamlarni ezgu amal, insof-diyonat, mehr-oqibat va bagʻrikenglikka chaqiradi. Nekbin va joʻshqin soʻzi bilan hozir ham shunga daʼvat etib kelmoqda.

Xuddi hozirgidek, V asrda ham har tong olamtob uyqudan bosh koʻtarib, shomga borib ufqqa bosh qoʻyar edi. Subhidamning ilk nurlari shabnam bilan oʻpishgan lalzalarda Zamin qaytadan jonlanib, butun borliq shodumonlikka toʻlib ketar, shomi gʻaribda esa hamma yoqni teran sukunat oʻz komiga torta boshlardi. Shu zaylda bir-biridan farqsiz kunlar va tunlar almashinib kelaverardi. Ahyon-ahyonda osmonni qora bulut qoplab qasirgʻa oʻynar, koʻkdan yulduz uchib, rang-quti oʻchgan rohib qavmlariga monastir yaqinida yoʻlbars koʻrganini aytar, ularning koʻngliga gʻulgʻula solar va yana bir-biridan farqsiz kunlar va tunlar almashinib kelaverardi.

Rohiblar zuhd-u taqvo bilan toat-ibodat qilishar, sarrohib esa cholg' u cholib, Yaratganga hamd-u sanolar aytar – ularning tili va dilidan Tangrining muqaddas kalomi tushmas edi. Alomat sarrohibga qodir-u mavlon benazir salohiyat va cho'ng iqtidor ato etgan edi. Rohiblarning quloqlari keksalik g'oratidan zil tortib qolgan esa-da, sarrohib o'zining sozi jo'rligida bag'oyat mahorat-la ijro etgan maqomlarni ular sel bo'lib tinglashar, ba'zilari o'zini tutolmay, yig'lamoqqa tushar edilar. Sarrohib eng oddiy narsalar haqida, aytaylik, dov-daraxtlar-u gul-chechaklar, darrandalar-u parrandalar, tog'toshlar-u daryo-ummonlar to'g'risida so'zlay boshlasa, roviyning o'z sozi singari sehrli ovozini zavqdanmasdan yoki mutaassir bo'lmasdan eshitish mushkul edi. Uning kufri qo'zigan yoki qalbini kuchli his-hayajon chulg'agan damlarda yoxud qavmlarining dilini qutquga soluvchi olamshumul voqeotlar hilan ularning ko'ngliga dahshat solgan bo'lsa, hammaning diqqat-e'tiborini qozongan sarrohibning yuz-ko'zlarida zohir etgan vajohatdan barcha rohiblar tosh qotib qolishar – bunday vaziyatlarda uning amriga binoan ular o'zlarini o'tga ham, cho'g'ga ham urishga tayyor turar edilar.

Sarrohib Poko Parvardigorni ulug'lab, uning loma-konligi va qodir-u g'afforligi ta'rifida keltirgan hamd-u sanolari, duo-yu oyatlarida rohiblar-u ruhoniylarga bitmas-tuganmas ilhom bag'ishiovchi manba mavjud edi. Ba'zan, ya'ni kaliso hayotining' bir maromdagi yaknasaq umrguzaronligida daraxtlar-u gul-chechaklar, ko'klam-u tiyramoh, daryo-yu ummon to'lqinlarining shovullashi ham rohiblarning ba'diga urib, qushlarning sayroqi xonishidan dadillari zoda tortgan kezlarda sarrohibning betim-sol a'moli xushi hamda hayot tajribasi uning qavmlarida suv bilan havo kabi ehtiyoj uyg'otar edi.

Quvlashib yillar o'tib borar, kunlarni kunlardan, tunlarni tunlardan ajratib bo'lmas edi. Yovvoyi qushlar-u darandalardan bo'lak kaliso yaqiniga zog' ham yo'lamasdi. Atrof-javonibda odam zoti yashamas, kalisodan kent-u qo'rg'onlarga borish uchun yuz chaqirimcha yo'l tortish lozim edi. Kalisoga kelishni esa tarki dunyo qilgan va zohidona ro'zg'orni tanlagan kishilargina o'zlariga ravo ko'rishardi. Turmush mashaqqatlaridan ezilgan hamda jonidan to'yib ketgan odamlargina u taraflarga borishni o'zlariga ixtiyor etar edilar.

Buni qarangki, kunlarning birida yarim tunda kaliso qopqasini kimdir qoqdi. Boshpana so'rab turgan kimsani ko'rib rohiblar taxayyulga borishdi. Notanish odam turmushi yalang aysh-u tarabda o'tgan kentlik po'rim bo'lib chiqdi. U sarrohibdan Yaratganga shukrona aytgani ibodat qilib olishga izn so'rash o'rniga, toqatsizlanganicha unga yemak va ichmak berishlarini talab qildi. Undan olis kentdan gadoytopmas bu yerlarga qanday kelib qolgani ni so'rashganda, u shikorga chiqqanini va xurmachadan ortiq ichib, changalzorda adashib qolganini aytdi. Unga ruhonylik ridosini kiyib, sahar-u shom toat-ibodatda bo'lishni da'vat etganlarida esa, u irjayganicha: „Sizlarning birodaringiz bo'la olmayman“, dedi.

Yemak va ichmakdan nafsi anchayin emin bo'lgan musofir kaliso axdiga bir-bir qarash qildi-da, xuddi yozg'irgandek bosh chayqab:

– Obbo, siz rohiblar-ey! Yeb-ichish va huzur-halovatdan boshqasini bilmaydigan dangasa ekansizlar-ku! Oxiratingizni o'ylasangiz-chi, axir?! Tun-u kun tavba-tazar-ruda Yaratganga yukinib qiladigan ilm-u amalingiz nahotki shu bo'lsa?! Sizlar bu yerda vaqtida taomlanib, vaqtida istirohat qilasiz, u yoqda – Kenti Kabirda bo'lsa xesh-u aqrabolaringiz kun sayin razolat va fisq-fujur botqog'iga

botib, oxiratlarini kuydirishmoqda... Odamlarda na imon, na e'tiqod qoldi! Zero, kallani ishlatib, bundoq sarasop solsangiz-chi! Avom xalq ro'zg'or tutishdan qiynalib, havoyi nafslarini tiyolmay sarvat-u shahvatga mukkasidan ketganlar esa yo'ldan adashib, Xudoning g'ashiga tegmoqdalar. Ayting-chi, ularni nahs bosib, fosiqlik girdobi o'z qa'riga tortib ketmasligi uchun nima qilmoq kerak? Tavba-tazarru hamda toat-ibodat bilan ularni haq yo'liga solish kimning vazifasi? Erta-yu kech aysh-u tarabdan bo'shamaydigan kaminaningmi? Zotan, ruhni poklab va itoatda saqlab, butun qalb qo'ri, mehr-muhabbatini Xalloqi olamga va Uning bandalariga baxshida etib, o'zingizdan, o'zligingizdan kechish o'rniga, ezgu amallarga qo'l urmasdan Xudoning bergan kuni mana shu to'rt devor ichidan chiqmay tarallabedodlik qilib kelayotgan sizning vazifangiz emasmi?! – dedi.

Musofirning sarxush ta'na-dashnomlari qanchalik to'ng va hamoqat tuyulmasin, ular sarrohibni chuqur o'yg'a toldirdi. Uning avzoyi buzilib, qavmlariga gezarib qaragancha dedi:

– Birodarlar, indallosini aytganda, mehmonning gaplari to'g'ri! Avom xalqning johilligi va nodonligi bilan uch pullik ishimiz yo'q. Axir, bizlar u yoqlarga borib, Xudo bexabarlarini g'aflat uyqusidan uyg'otishimiz kerak emasmi?

Sarrohib kentlik kishining ta'nalaridan juda mutaassir bo'ldi. Ertasiga u barcha qavmlari bilan xayr-xo'shlashib, asosini to'qillatganча olis va mashaqqatli safarga otlandi. Sarrohibsiz kaliso butunlay huvullab qoldi.

Oradan bir oy o'tdi, ikki oy o'tdi – sarrohibdan darak bo'lmadi. Nihoyat, uch oydan keyin yana hassasini to'qillatganча u kaliso qopqasidan kirib keldi. Kutib olishga chiqqan rohiblar uni savolga ko'mib tashiashdi. Ammo-lekin sarrohib ular bilan diydorlashib turganidan

xursand bo'lish o'rniga, lom-mim demasdan achchiq-achchiq yig'lamoqqa tushdi. U o'zini xiyla oldirib qo'ygandi: uzoq safar uni tollqtirib qo'ygani, qaroqlarining qa'riga teran musibat soya solgani shundoq ko'rinib turardi. Sarrohib birdaniga ancha yoshga keksayib qolganga o'xshardi. Uning yig'lamsiragan ko'zlari va salqi tortgan yuzlari boyoqishning u yoqlarda rosa ezilgani, xo'rlik va abgorlikdan bo'laricha bo'lgani bilinib turardi.

Shunda rohiblarning ham dili vayron bo'lib, unga qo'shilib yig'lamoqqa boshladilar va undan: „Hadeb ko'z-yosh to'kishingizning boisi ne?“ – degan savolga u churq etib javob qilmadi va tamomila uzlatga chekindi.

Sarrohib yetti kecha-yu yetti kunduz tuz totnadi – na soz chalib qavmlarining qalbiga orom bag'ishladi, na amri ma'ruf qilib va'z-nasihati o'qidi. Nihoyat, u hujrasidan chiqib keldi. Tegrasiga rohib-u ruhoniylarni chorlab, yig'layverganidan shishib-qizargan, g'ussa va nafrat to'la ko'zlarini ularga tikkancha o'tgan uch oy davomida ko'rgan-kechirganlarini hikoya qilmoqqa tushdi.

Kalisodan Kenti Kabirga davur bosib o'tgan yo'lini bayon etarkan, uning ovozi xotirjam jaranglab, yuzko'zlaridan tabassum balqib turdi.

– Yo'limda, – deb hikoya qilardi u, – qushlarning chah-chah sayrashi, ariq va jilg'a suvlarining qiqirlab kulishi qalimda xush kayfiyat uyg'otar va dilimni sarafroz aylardi; kamina bo'lsa g'olib kelishiga ishonchi komil fotih kabi jihod kamarin bog'lab ketib borardim. Ana shunday nekbin orzu-umidlar qanotida shahar tomon oshiqarkanman, yo'lakay qasidalar bitib, Yaratganning sha'niga hamdlar zikr etib, manzilga yetib kelganimmi ham sezmay qolibman...

Biroq kent va kentliklar haqida so'zlay boshlashi hamon sarroqibning ko'zlari chaqnab, butun vujudida tit-

roq turdi va qahr-g'azab o'tida yonmoqqa tushdi. U gavjum va sershovqim shaharga kirib borarkan, ko'z oldida namoyon bo'layotgan ko'rgiliklarni avvaldan ko'rish u yoqda tursin, hatto xayoliga ham keltira olmasdi. Umri poyoniga yetib borayotgan sarrohib hayotida birinchi marta shaytoni la'in hali-hamon ko'p narsaga qodirligini, odam zotini irodasiz va haqir qulga aylantirib qo'yish unga cho't emasligini anglab yetdi. Baxtga qarshi, u kirib borgan dastlabki manzilda fosiq-u gumrohlar oshyon qurib olishgan edi. U yerda bir talay puldorlar ishratparastlikka berilib, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan buzuqdiklar qilishardi; ular stollarga tortilgan noz-ne'matlarni oyoq-osti qilib, mast-alast holda behayo so'zlar so'qishar, uyatsiz qo'shiqlar kuylashar edilar. Bunaqangi sharmandagar-chilik faqat Xudo bexabar gumrohlarninggina qo'li va tilidan kelishi mumkin edi; na Xudodan, na shaytoni la'indan va na ajaldan qo'rqadigan bu baromzodalar o'zlarini o'ktam, xurram va xushbaxt chog'lashar, betiyiqlik bilan ko'ngilning jirkanch ko'chalariga kirib ketar edilar. Qahrabo tusli totli musallas nafis jomlarda jimir-jimir qilar, bag'oyat mazali va xushbo'y ichimlikdan mayxo'rlarning qayta-qayta ichgisi kelar edi. Musallasda shunday bir iblisona kuch pinhon ediki, undan no'sh etgan har qanday odamni u sarob misol o'z domiga tortib kirardi. Sarrohib g'azab otiga minib, ko'rganlarini kuyib-yonib bayon etarkan, „uh“ tortganicha afsus-nadomat chekib, ko'zlaridan duv-duv yosh to'kar edi.

– Maishatparastlarning, – deb hikoyasini davom ettirdi u, o'rtasidagi davraga yarim yalang'och fohisha chiqib olgandi. Odam zotiga nasib etilgan noz-ne'matlar orasida bu qadar jozibador, bu qadar maftunkor husni jamolni uchratish mushkul edi. Qoramag'izdan kelgan uzunsoch, quralay ko'z, lo'ppi dudoq bu kuydirmajon sadafdek op-

poq tishlarini yaltiratib: „Qarasangiz-chi, naqadar sumanbar va shu bilan birga beor, behayo xilqatman!“ deyayotgandek bo'lardi. U xushbichim va nazokatli kiftlariga kimxob va shohi tashiab olgandi. Zero, zinogarning beandisha, beibo tanasi yaltir-yultir liboslarga bekinib olishni xohlamas, balki ayni fasli bahorda zamin bag'ridan bosh ko'tarib chiqqan sabza yanglig' harislik bilan o'ziga yo'l ochmoq bo'lar edi. Benomus buzuqi erkaklar bilan basma-basiga may ichar, badaxloq qo'shiqlar xirgoyi etib, ularga suykalar va jazmanlarning birgina imosiga labbay deb ketaverardi.

Kufri qo'zigan sarrohib qo'llarini to'lg'ab-to'lg'ab buqalar jangi, suvoriylar bellashuvi, teatr-u tomoshalar to'g'risida, haykaltarosh loydan mahorat bilan yasagan shir yalang'och ayol haykali haqida uyatdan qizarib-bo'zarib so'zlar edi. U zarshunos notiq singari mulohazalarini lo'nda-lo'nda bayon etar, uning sehrli cholg'u kabi maftunkor ovozini tinglayotgan rohiblar lol-u musaxxar bo'lishib, entikib-entikib qo'yishardi...

Fohisha ayol tanasining kishida nafrat va irganish uyg'otuvchi nahs bosgan ohonlari, sehr-u jodularini tilga olar ekan, sarrohib shaytoni la'inga tavqi la'natlar o'qib, hujrasiga kirib ketdi.

Erta tongda hujrasidan chiqib kelgan sarrohib monastirda o'zidan boshqa bironta rohib qolmaganini ko'rdi. Rohiblarning bari shaharga qochib ketgan edi.

AZA OCHISH

Tepa To'g'on qishlog'idagi Bibi Maryam ibodatxonasida peshin ibodati hozirgina tugab, qavmlar jonlangancha tashqariga yopirilib chiqishmoqda. Ularning ichida baqqol Andrey Andreichgina joyidan jilmaydi. O'zini yakkash oqil chog'lab yuruvchi bu kishi mehrobning o'ng yog'idagi kliros¹ panjarasiga suyanib olgan. Bir paytlari husnbuzardan g'udurish tortib, andomini yo'qotgan raftori qirtishlanib, unga tuyg'u-kechinmalarning qarama-qarshi nuqsi urib qolgan: bir qarasang, bu boqish taqdirning taqozosiga tan bermasdan iloj yo'qligini anglatrsa, yana bir qarasang, uning yongimasidan o'tib ketayotgan uzun movut chakmonli erkayutar hamda ola-bula ro'molli ayollarga nisbatan u o'zini bag'oyat takabbur va gustoxona tutayotganligini bildirardi.

Yakshanba kuni bo'lgani uchun u yasanib olgan: eg-nida sariq suyak tugmali movut palto, ko'ylagining barini ko'k shimidan chiqarib, oyoqlariga esa andishali va taqvodor kishilargina kiyib yuradigan beso'naqay katta-kon kalishni ilgan edi.

U qo'rg'oshinday og'ir qovoqlari ostidag'i ko'zlarim erinchoqlik bilan sanamlarga qaratgan: sanamlarda azaldan unga tanish avliyo-yu anbiyolarning ziyobaxsh siymolari tasvirlangan; bundan tashqari, u, lunjimi shishirgancha

¹ *Kliros* – nasorolar cherkovida xor a'zolari turadigan joy.

shamlarni puflab o'chirayotgan qorovul Matveyini, mehrobning poyida to'shog'liq uringan gilamni hamda shu topda mehrobdan chiqqan solib ibodatxona oqsoqoliga til-yog'malik qilayotgan kashish Lopuxovni ham nazardan qochirmayotgandi... Bularni ko'raverib Andrey Andreichning ko'zlari pishib ketgan – hammasini besh qo'lday biladi... Darvoqe, shu tobda cherkovning shimol tomondagi eshigi oldida hazrat Grigoriy ridosini ham yechmasdan payvasta qoshlarini chimirgancha turardi.

„Qoshlarini kimga chimirayotganiykan, tan-joning omon bo'lgur otaginam? – ajablandi baqqol. – Depsinganini-chi! Bu nimasi ekan? Kimni chaqirayotgan bo'lsa?

Andrey Andreich ibodat qiluvchilardan butunlay bo'shagan cherkovning ichkarisiga ko'z yugurtirdi. Eshikning oldidagi o'n chog'li kishi ham mehrobgga ters qarab turishardi.

– Chaqirganda kela qolsang bo'lmaydimi? Serrayib turganing nimasi? – Hazrat Grigoriyning jaxdi chiqayotgandi. – Senga aytyapman!

Baqqol hazrat Grigoriyning jahldan qizargan yuz-ko'zlariga hadiksirab boqqancha, bu qosh chimirish va imo-ishoralar uning o'ziga ham doxil bo'lishi mumkinligini fahmladi. U titrab-qaqshab klirosdan nari ketarkan, beso'naqay kalishini shapillatib, talmovsiragancha mehrob sari yurdi.

– Xudovandi karim rahmat qilgur bandayi ojiza Mariyaning ruhini yodlab sham yoqqan senmiding? – baqqolning ter bosgan yuzlariga vajohatli tikilgancha so'radi otaxon.

– Shunday, otaxon.

– Bundan chiqdi, manavini ham sen yozibsanda? A?

Hazrat Grigoriy zarda bilan bir enlik qog'ozni uning ko'zlariga pesh qiladi. Unga egri-bugri qilib yirik-yirik

harflar bilan: „Yo‘ldan adashgan ojiza bandang Mariya-ning gunohidan o‘tgaysan“, deb yozilgandi.

– Shunday... Kamina yoz...di, – dedi chaynalib baqqol.

– Qanday hadding sig‘di? – gapni ichakday cho‘zib, sekin gapirdi hazrat. Uning xirillagan ovozida ham nafrat, ham sarosima zohir edi.

Baqqol hech narsaga tushunmay, unga angrayib qarab turardi. Uning butun vujudini vahima bosgan: shu paytgacha hazrat tepa to‘g‘onlik ziyolilarga bunday dag‘al muomala qilmagandi-da. Ular bir-biriga indamay tikilib qolishgandi. Baqqolning betlariga tepgan ajablanish shunchalik kuchli ediki, uning semizlikdan yog‘ bosgan yuzlari xuddi achigan xamir singari har yoqqa yoyilib borardi.

– Qanday jur‘at etding? – dedi otaxon yana.

– Kim... Kim... ni? – merovlanganicha savolga savol bilan javob qildi Andrey Andreich.

– Tushunmadingmi deyman? – hazrat Grigoriy hayron bo‘lib ovozini pastlatdi va qo‘l siltagancha ortiga tilsarildi. – Yelkangda nimani ko‘tarib yuribsan, – kallanimi yo qovoqnimi? Sen yozgan behayo so‘zni hatto ko‘chako‘yda aytgani ham uyalasan kishi. Nimaga ko‘zlaringni go‘laytirasan? Bu so‘z nimani anglatishini nahotki bilmasang?

– E-ha-a, siz hali o‘sha shallaqini aytyapsizmi? – qizargan ko‘zlarini pirlpiratib bobillay ketdi baqqol. – Axir, Xudovandi karim o‘zining lutfi karami ila o‘sha, kim edi... haligi shallaqming gunohiaridan o‘tgan... rahmat qilgan...

Baqqol o‘zini oqlashga urinib yana biron vaj keltirmoqchi bo‘ldi, lekin fikri chuvalib, paltosining yengi bilan lab-dahanini artib qo‘ya qoldi.

– Sening tushunchang butunlay boshqacha-ku, – Hazrat Grigoriy yana qo‘l siltadi. – Ori rost, Parvardigor uning gunohidan o‘tgan, fahmlayapsanmi? Mag‘firat et-

gan, sen bo'lsang kishi aytishga andisha qiladigan so'zlar bilan tahqirlyapsan. Axir, kimni haqorat qilyapsan? Vafot etgan jigargo'shangni-ya! Bunday ma'siyatni nainki muqaddas kitoblarda, balki dunyoviy bitiklarda ham uchratmaysan. Yana aytaman, Andrey, oqilligimni hadeb pesh qilaverma. Ha, bo'tam, bu yerda zukkoliging ketmaydi. Modomiki, Ulug' Zot oldida hammamiz sinovda ekanmizmi, demak, mo'min-qobil bo'lib yurgil, duch kelgan joyga tumshug'ingni suqaverma. Uqdingmi?

– Axir u, ma'zur tutgaysiz, aktyorkalik qilgan, – pishanda qildi Andrey Andreich.

– Aktyorka deysanmi? Kim bo'lmasin, qazosi yetgandan keyin marhumning barcha nomayi a'mollaridan faromush bo'lmoq vojibdur. Kirdikorlarini yozish-ku, inchunin.

– Rost aytasiz... – ma'qullaydi baqqol.

– O'zi sening boplab ta'ziringni berish kerak, – Mehrobning ichkarisidan kashishning do'rillagan ovozi eshitiladi. Uning nafratomuz qarashi izza tortgan baqqolmi naq teshib yuboray dedi. – Rahmatli qizing mashhur artist edi. Uning vafoti haqida hatto gazetalarda yozishdi-ya. O'rgildim sendaqa faylasufdan.

– Aslida ham shundayku-ya... – g'o'ldiragancha dedi baqqol. – Ehtimol, nojo'ya aytib yuborgandirman, biroq, qiblagohim, kamina bu bilan marhuma qizini zinhor ayblamoqchi emas, shunchaki sizlarga kimning ruhi yodlanayotganligi ravshan bo'lishi uchun yozgandi, xolos. Zero, haqqiga ibodat qilinayotgan bandaning nasl-nasabi ma'lum bo'lishi kerak-ku. Shunday emasmi?

– Yaxshi emas, Andrey. Xudoyi taolo, balki, bu safar gunohingdan o'tar, ammo-lekin bu yog'iga o'ylab ish tut. Avvalambor, hadeb zukkolik qilaverma, boshqalarga qarab mulohaza yurit. Qani, endi o'n topqir ta'zim bajo keltir-da, keyin ketaver.

– Xo‘p bo‘ladi, – dedi baqqol, hazratning va‘z-nasihatlari tugaganidan xursand bo‘lib va raftoriga viqor va sipolik bag‘ishlab. – O‘n topqir ta‘zim dedingizmi? Bajon-u dil! Endi, otaginam, sizga bir iltimosim bor... Nima bo‘lganda ham, kamina rahmatlning padari buzrukvori. Shu... desangiz, qizimga... aza ochsam deyman. Ma‘zur tutgaysiz, shunga sizdan...

– Bu ishing ko‘p ma‘qul, – dedi hazrat Grigoriy ruhoniylik libosini yecharkan. – Yaxshi o‘ylabsan. Bo‘pti, endi ketaver. Biz hozir chiqamiz.

Andrey Andreich andomiga jiddiy azadorlik ifodasini solib, qizargancha mehrobdan uzoqlashdi va ibodatxonaning o‘rtasiga borib to‘xtadi. Qorovul uning oldidagi stolga qandaydir taom keltirib qo‘ygach, marosim boshlanadi.

Cherkov sukunat og‘ushida. Ladan¹ tutatiladigan idishning jarangi hamda xirgoyinamo tilovat eshitiladi... Baqqolning yonida qorovul Matvey va akashakqo‘l bolasini yetaklab olgan doya xotin Makaryevna ham bor. Garchand kashishning tilovati bo‘g‘iq, yoqimsiz bo‘lsa-da, Andrey Andreichning qalbini borgan sayin kibr-u havo tark etib, teran mahzunlik egallay boshlaydi. Shunda u o‘zining Mashutkasini eslab ketadi... Hamon yodida, qizi u tepa to‘g‘onlik to‘ralarga malaylik qilib yurgan kezlari tug‘ilgandi. Yugur-yugur bilan bo‘lib qizaloq bo‘yga tortganini ham sezmay qoldi. Ko‘z ochib-yumguncha oq mallasoch qizcha ko‘zlari tangaday-tangaday xushandom hilqatga aylandi. Boyvachcha to‘ralar Mashutkani o‘z farzandi qatori ko‘rib, qog‘ozga o‘ralgan qandday ardoqlab parvarish qilishdi. Ular bekorchilikdan qizchaga o‘qish, yozish va raqs tushishni o‘rgatishdi. Otasi esa fursat topib, Mashut-

¹Ladan – diniy marosimlarda tutatiladigan ba‘zi o‘simliklarning xushbo‘y mumi (*tarj. izohi*).

kani vaqti-vaqti bilan ibodat qilishga, ilohiy kitoblardan saboq chiqarishga da'vat etardi. Badqovoq va takabbur baqqolning saboqlarini qiz jon qulog'i bilan tinglar edi...

Uddaburon Andrey Andreich jamg'argan pullariga qishlog'idan baqqollik do'koni ochib olgach, Mashutka to'ralarga qo'shilib, Moskvaga jo'nab ketdi.

Vafotidan uch yil oldin Mashutka otasini ko'rgani keldi. Baqqol qizini arang tamdi. Husni tavoshshih va ki-yinishda bop oyimtillalardan qolishmas edi. Gapirganda ham nutqida kitobiy kalomlardan ishlatar, tamaki chekib, choshgohgacha uxlar edi.

Andrey Andreich qizidan kasb-korini so'raganda, u otasiga tik qarab: „Men artistman!“ dedi. Qizining hozir-javobligi sobiq malayga o'taketgan surbetlik bo'lib tuyuldi. Mashutka o'zining aktrisalik faoliyati va bu sohada erishgan yutuqlaridan maqtanganda, u otasining avzoyi buzilganini ko'rib indamay qo'ya qoldi. Shundan keyin ota-bola bir-biri bilan gaplashmay qo'yishdi. Shu zaylda ikki hafta o'tib ketdi. Jo'nab ketadigan kuni Mashutka otasini sohil bo'yiga sayrga taklif qildi. Kuppa-kunduz kuni or-nomusll qishloqdoshiarining ko'z o'ngida artist qizi bilan sayrga chiqish qanchalik hamoqat tuyulmasin, Andrey Andreich baribir rozi bo'ldi.

– Qanday xushmanzara, so'lim joylar-a! – Mashutka atrofga boqib to'ymas edi. – Tabiatning betakror go'zalligini-chi. Ona yurtimning husn-u tarovatidan nigohimni uzolmayman.

U o'zini tutolmay yig'lab yubordi.

„Bu yerlarning turgan-bitgani dahmaza... – qizining dilida jo'sh urayotgan zavq-shavqni idrok eta olmagan Andrey Andreich tabiatning jamoliga ag'rayib boqqanicha o'yga toldi. – Bu joylardan yorug'lik kutish – itdan chorig'lik kutishday gap“.

Mashutka nuqul yig'lar, yig'lash barobarida paymonasi to'lib borayotganini ko'ngli sezganday, o'pkalarini to'ldirib, chuqur-chuqur nafas olardi...

Xuddi ilon chaqqan odamday, Andrey Andreich o'rni-dan sapchib tushdi va shuuriga o'tirib qolgan badbin kayfiyatdan qutulmoqchiday tez-tez cho'qina boshladi...

– Yo Parvardigor, – ming'irlagancha yukindi u, – zalolatga botgan ojiza bandang Mariyani o'z rahmatingga olgin-da, uni bilib-bilmay qilgan ma'siyatlarini mag'firat qil...

Cholning og'zidan yana o'zi anglamagan holda noporom so'z chiqib ketdi, qaysiki bu so'z uning ong-shuuriga shunchalik mahkam yopishib ketgandiki, uni na hazrat Grigoriyning pand-nasihatlari bilan, na mix bilan sug'urib tashiash mumkin edi. Shu lahzalarda doya xotin Makaryevna chuqur uh tortib, damini ichidan chiqarmay nimalarnidir pichirlar, uning akashakqo'l Mitkasi bo'lsa xayollar og'ushida parvoz etardi.

Kashish qo'lini yonog'iga bosib, „...dard-u sitam, g'am-g'ussa va oh-ofatlarni o'zing aritgaysan...“ deb tilovat qilishda davom etardi.

Isiriqdondan ko'kimtir tutun sizib chiqib, cherkovning hayot asaridan mosuvo befayz gumbazlari aro tepadan qiyalab tushayotgan serbar ziyosida cho'milardi. Go'yo shu ziyoga eshilib rahmatli aktrisaning jonsarak ruhi ham uchib yurganga o'xshardi. Murg'ak go'dakning qo'ng'iroq sochlari yanglig' ladan tutuni havoda aylanib-aylanib uchar va sho'rlik Mashutkaning nola-yu fig'onlariga limmo-lim ruhidan o'zini olib qochayotgandek, ibodatxonaning baland derazalari sari o'rlab bormoqda edi.

GAROV

I

Qorong'i kuz oqshomi. Keksa bankir xonada u yoqdan bu yoqqa borib kelar, bundan o'n besh yil ilgari mana shunday kuz oqshomida ziyofat berganini eslardi. Ziyofatga ko'plab aqli salim, orif mehmonlar tashrif buyurishgan va ko'p maroqli suhbatlar bo'lgandi.

Darvoqe, kechada o'lim jazosi haqida bahslashdilar. Mehmonlar orasida ancha-muncha olimlar va muxbirlar ham bor edi, ularning aksariyati o'lim jazosiga norozilik bildirishdi. Ular jazoning bu usulini eskirgan, nasoro diniga e'tiqodda bo'lgan xalqlar uchun badaxloq hamda sharmandalik deb topishdi. Kechada yig'ilganlarning ayrimlari o'lim jazosi umrbod qamoq jazosiga almashtirilishi lozim deyishdi.

– Fikringizga qo'shila olmayman, – dedi bank sohibi. – Kamina na o'lim, na umrbod qamoq jazosini boshidan o'tkazgan, vaholanki, agarda a priori¹ mulohaza yuritadigan bo'lsak, qatl umrbod qamoq jazosidan axloqiy va insoniyoqdir. Jallod mahkumning jonini bir necha daqiqada tanidan judo qilsa, umrbod tutqunlik uzoq-uzoq yillar davom etadi. Ayting-chi, ularning qaysi biri insoniyoq bir necha soniyada o'ldiradiganimi yoki yillar davomida jonini zulukdek so'rib yotadiganimi?

¹*A priori* – ilgari, oldindan (*lot.*).

– Jazoning har ikkalasi ham insoniylik tamoyillariga to‘g‘ri kelmaydi, – ta‘kidladi mehmonlardan biri, – chunki ularning har ikkalasi ham inson hayotini so‘ndirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Hukumat – Xudo degani emas. Modomiki, u istagan taqdirda liam, tortib olgan narsani egasiga qaytarib berolmaydi-ku!

Mehmonlar orasida yigirma besh yoshlardagi huquqshunos ham bor edi. Bu borada u o‘z fikrini shunday bayon etdi:

– O‘lim jazosi ham, umrbod qamoq jazosi ham bir xilda badaxloq choralardandir, biroq basharti ulardan bittasini tanla deyishsa, men, albatta, ikkinchisini tanlardim. Har holda, yashamoq – o‘lmoqdan afzalroqdir!

Davrada qizg‘in bahs hoshlanib ketdi. O‘sha kezlari birmuncha yosh, shu bois serdiqqat bo‘lgan bankir quyushqondan chiqib ketib, stolni mushtlagan cha yosh huquqshunosga tashlandi:

– Bekorlarni aytibsiz! Hoynahoy, siz umrbod qamoq jazosini yengil hisoblayotgandirsiz. Keling, garov o‘ynaymiz, – siz kazematda¹ besh yil ham o‘tira olmaysiz!

– Buni jiddiy aytyapsizmi? – keskin javob qildi yosh huquqshunos. – Bo‘pti, o‘ynaganim bo‘lsin. Men u yerda besh yil emas, o‘n besh yil o‘tira olaman!

– O‘n besh yil! Nahotki? Siz-a? – xitob qildi bankir. – Janoblar, men garovga ikki million tikaman!

– Roziman! Siz millionlaringizni, men bo‘lsam o‘z erkimni tikaman! – dedi huquqshunos.

Shunday qilib, aqlga sig‘maydigan ahmoqona garov o‘ynaldi. U paytlari millionlarining hisobiga yetmayot-

¹*Kazemat* – Chor Rossiya davrida mahbuslar uzoq muddatga qamaladigan bir kishilik qamoq kamerasi.

gan bemulohaza taqdir arzandasining garovdan boshi osmonda edi. Ziyofatda bankir huquqshunosning ustidan kulganча dedi:

– Hoy yigitcha, es-hushingizni yig‘ib oling. Haliyam kech emas. Kamina uchun ikki million pul shunchaki arzimagan narsa, siz bo‘lsangiz zindonda hayotingizning eng gullab-yashnagan uch-to‘rt yilini yelga sovurasiz, zero, kazematda siz undan ortig‘iga chiday olmaysiz! Yanayam aytaman – umringizning uch-to‘rt yilini yo‘qotasiz. Shuniyam unutmangki, ey notavon banda, o‘z inon-ixtiyori bilan o‘zni mahkum etish majburiy qamoq jazosiga qaraganda, nihoyatda mashaqqatli kechadi. Xohlagan paytingizda ozodlikka chiqish huquqi sizda saqlanib qolayotganligi bandilikda kechadigan hayotingizga muttasil og‘u solib turadi. Sizga rahmim kelganidan aytyapman bu gaplarni!

Shu tobda bankir xonada betinim u yoqdan bu yoqqa borib kelar, shularni eslab, o‘zini savolga tutardi:

– Garovning nima keragi bor edi o‘zi? Huquqshunosning o‘n besh yil umrini yo‘qotishi, kaminaning ikki millionini ko‘kka sovurishidan kimga foyda-yu kimga ziyon? Bu narsa odamlarga o‘lim jazosining beshafqatligini anglatadimi yoki umrbod qamoq jazosining afzalligini? Yo‘q, aslo unday emas! G‘irt bema‘nilik bu. Bu narsa kamina tomonidan badavlat kishining shunchaki to‘qlikka sho‘xligi bo‘lsa, huquqshunos tomomidan – pulga o‘chlik, boylikka hirs qo‘yish, tamom-vassalom...

Shundan so‘ng u o‘sha oqshom tag‘in mimalar bo‘lganini xotiriga keltira boshladi: o‘shanda barcha mehmonlarning guvohligida garov o‘ynalib, uning shartlariga ko‘ra yosh huquqshunos bankirning chorbog‘idagi xilvat go‘shada qamoq muddatini qattiq nazorat ostida o‘tashi lozim edi. Huquqshunos o‘n besh yil davomida

ostona hatlab chiqmasligi, odamlar bilan uchrashmasligi va ular bilan muloqot qilmasligi, yaqinlari va do'stlaridan xat-xabar olmasligi kerak edi. Ammo-lekin uning cholg'u chalib xirgoyi qilishiga, xohlagancha kitob o'qib, yozib-chizishga, musallas ichib, tamaki chekishga ruxsat berilardi. Tashqi dunyo bilan esa devordan ataylab ochilgan chog'roq deraza orqali, unda ham lom-mim demasdan aloqa o'rnatishi, ehtiyojlarini bir enlik qog'ozga yozib, talab qilish mumkin edi, xolos. O'ziga kerakli barcha kitoblar-u musiqa notalari, musallas-u tamaki, yemag-u ichmak va hokazolarni istagancha so'rashga haqqi bor edi. Garovda qamoq muddati 1870-yilning 14-noyabr kunduz soat 12 dan 1885-yilning 14-noyabr kunduz soat 12 gacha belgilanib, huquqshunosning garov shartlarini ozgina buzishi, aytaylik, muddat tugashiga ikki daqiqa qolganda kazematni tark etishi bankirning unga ikki millionni to'lash majburiyatidan soqit qilar edi.

Huquqshunosning yozma talabnomalaridan shu narsa ma'lum bo'ldiki, tutqunlikning dastlabki yilida u uzlatda qattiq iztirob chekkan. U bandilikka solingan xonadan kecha-yu kunduz musiqa ovozi eshitilib turgan. Bandi musallas va tamakidan bosh tortadi. „Sharob, – deb yozadi u, – ishtiyoqni battar alangalatadi. Zotan, ishtiyoq mahbusning ashaddiy dushmanidir, zero, xushbo'y va xushta'm musallasdan so'ng kimsasizlikda zerikib o'tirishdan-da rasvo holat bo'lmasa kerak. Tamaki bo'lsa, katlakday xonaning havosini buzib yuboradi“.

Tutqunlikning birinchi yilida huquqshunosga, asosan, yengil-yelpi mazmundagi kitoblar – chigal sujetli ishqiyy romanlar, jinoiy va fantastik ruhdagi hikoyalar, komediyalar va shunga o'xshagan narsalar yetkazib berib turildi.

Ikkinchi yili musiqa va qo'shiq sadolari tinib, yurist mukka tushib olib, nuqul mumtoz asarlar mutolaa qila boshladi.

Beshinchi yilga borib qamoqxonadan yana ohang va navolar taraladigan, endi mahbus sharob berishlarini so'raydigan bo'ldi. Uning uzlatdagi hayotini zimdan kuzatganlar u yil bo'yi faqat yeb-ichgani, to'shakka uzala tushib yotib olib, dam-badam homuza tortib qo'ygani, dilgirlikdan o'zi bilan o'zi tillashib o'tirgani aytishdi.

Endi u mutlaqo mutolaa qilmay qo'ygandi.

Ba'zan kechalari u tumi bilan uxlamasdan allanimalarni yozib chiqar va tongga yaqin bitiklarining hammasini mayda-maydalab yirtib tashiardi. Goho uni yig'lab o'tirgan holda ko'rishardi.

Oltinchi yilning ikkinchi yarmidan boshlab tutqun falsafa, tarix hamda xorijiy tillarni o'rganishga qat'iy bel bog'ladi. U mazkur fanlarni o'zlashtirishga shunchalik jidd-u jahd bilan kirishib ketdiki, hatto bank sohibi unga qo'llanma va darsliklarni yetkazib berib turishga ham ulgurolmay qolardi. Keyingi to'rt yil mobaynida huquqshunosning talabiga muvofiq olti yuz jilddan iborat har xil kitoblar xarid qilindi. Ushbu fanlarni o'rganish jarayonida bankir undan quyidagi mazmunda noma oldi:

„Birodari aziz! Ushbuni sizga olti xorijiy tilda yozmoqdaman. Ularni o'z sohasining zarshunoslariga ko'rsatishingizni so'rayman. Yaxshilab o'qib chiqishsin. Basharti ular nomalarimdan xato va kamchilik topa olishmasa, unda chorbog'ingizda miltiqdan ikki marta o'q uzib, ma'lum qilishsin. Bu kaminaning sa'y-harakatlari besamar ketmaganligini anglatadi. Qadimda buyuk daholarimiz turli tiillarda ijod qilishgan, biroq ularning qalblarida yagona maslak o't bo'lib yongan. Kamina daho insonlar bilan hamfikir, hammaslak bo'lishlik maqomiga yetgandan o'zini arshi a'loda his etmoqda!“

Huquqshunosning xohish-istagiga binoan bankirning chorbog'ida miltiqdan ikki marta o'q uzildi.

Bandilikning o‘n birinchi yilidan boshlab huquqshunos Muqaddas Kitobni xatm qilishga tushdi. Qiyin tushuniladigan olti yuz jildlik kitobni to‘rt yilda tushirib tashlagan ziyolining bir yildan beri risolani o‘qib chiqolmayotganidan bankir taajjubda edi. Muqaddas Kitobdan so‘ng u „Dinlar tarixi“ va „Ilohiyot“ni qo‘lga oldi.

So‘nggi ikki yil mobaynida huquqshunos nihoyatda ko‘p mutolaa qildi – qo‘liga nima tushsa o‘qiyverdi. Bir qarasang, u tabiiy fanlarni o‘rgana boshiagan, bir qarasang – Bayron va Shekspir asarlariga yopishib olgan. Ba‘zan u bir vaqtning o‘zida kimyo va tibbiyotga oid darsliklarga qo‘shib bironta roman yoki bo‘lmasa falsafa va ilohiyot qo‘llanmalarini keltirib berishlarini so‘rardi.

Huquqshunosning mutolaasi halokatga uchragan kema parchasiga yopishib olgan kishi holatiga o‘xshardi.

II

Shularni eslab bank sohibi teran xayolga cho‘mdi:

„Ertaga choshgohda u ozodlikka chiqadi. Shartga ko‘ra kamina unga ikki million to‘lashim lozim. Agar garovda yutqazib qo‘ysam, rasvoyi jahon bo‘laman.

O‘n besh yil ilgari u yig‘gan sarmoyasining hisobiga yetmas, pulni po‘choqcha ko‘rmasdi, endi bo‘lsa u o‘zidan, pullarim ko‘pmi yoki qarzlarim, deb so‘rashga yuragi dov bermasdi. Gardkam birja o‘yinlari, qaltis oldi-sotdi operatsiyalari hamda keksayganda ham qutula olmayotgan, salga tutab ketish odati bora-bora hamma ishlarini chapparasta qilib tashladi va bebok, o‘ziga bino qo‘ygan kalondimog‘ boyvachcha birja qog‘ozlarining har ko‘tarilib tushishidan dag‘-dag‘ titraydigan o‘rtamiyona bankirga aylandi.

– Ming la‘nat o‘sha garovga! – tushkunlikdan boshini changallagancha o‘zidan yozg‘irib oldi u. – Shu paytga-

cha nega o'la qolmadi-a? U endigina qirqqa kirdi. Bor-bu-dimdan ayirib, mening davlatimga uylanib oladi-da, rohat-farog'atda yashab, meni har ko'rganida: „Iqbolimni sarbaland etdingiz, endi sizga yordamlashishni burchim deb bilaman!“ – deb qitig'imga tegadi. Yo'q, bunga toqat qilolmayman! Xonavayron va sharmsor bo'lishdan qutulishning birdan bir yo'li – huquqshunosning o'limidir!“

Soat tungi uchga jom urdi. Bankir jim qoldi: butun boshli uy orom og'ushida, faqatgina chorbog'dan daraxt yaproqlarining so'lg'in shitirlashi quloqqa chalinadi. Qariya sas-sadosiz po'lat sandiqdan o'n besh yildan buyon qulflog'lik turgan eshik kalitim oldi-da, paltosini kiyib tashqariga chiqdi.

Chorbog' qorong'i va sovuq edi. Yomg'ir yog'ardi. Shiddat-la esayotgan rutubatli shamol vahimali shovullab, daraxt shoxlarini silkitib o'ynardi. Bankir chor-atrofga zingil qarash qildi, biroq u na oyoqlari ostidagi yerni, na oppoq haykalchalarni, na chekkadagi ovloq uyni ko'rardi. U huquqshunos hibsdan saqlanayotgan binoga yaqinlashib, qorovulni ikki marta chaqirdi – javob eshitilmadi. Aftidan, qorovul yomg'irdan qochib o'choqboshigami, gulxonagami kirib olib uyquni urardi.

„Basharti yovuz miyatimni amalga oshira olsam, – deya o'yladi bank sohibi, – shubha daf'atan qorovulga tushadi“.

U zim-ziyo tun qorong'ida pillapoyalarni bir-bir bosib tushib, asta dahlizga kirib bordi. So'ng gugurt chaqib, chog'roq yo'lakka o'tdi. U yer ham kimsasiz edi. Yalang karavot hamda cho'yan pechkadan bo'lak hech vaqo yo'q edi. To'g'ridagi eshik qulflog' bo'lib, surg'ich bilan muhr-lab qo'yilgandi.

Gugurt cho'pi yonib tugadi, keksa bankir hayajondan dag'-dag' qaltirab, derazadan ichkariga mo'raladi. Xonani sham shu'lasini xira yoritib turar, huquqshunos bo'lsa,

stoldan bosh ko'tarmay o'tirar edi. Bu yerdan uning yelkasi, orqasiga osilib tushgan sochi va uzun qo'llarigina ko'rinib turardi, xolos. Stol ustida, uning ikki yonidagi oromkursilarda va gilamda kitoblar tartibsiz sochilib yotardi.

Oradan besh daqiqacha vaqt o'tdi, biroq tutqun qimir etmayotgandi. O'n besh yillik qamoq uni tosh qotib o'tirishga o'rgatib qo'ygandi. Bankir derazani chertdi, ammo tutqun bunga javoban loqal qimirlab ham qo'ymadi. Shunda bankir qulfning ko'zidagi muhrni avaylab buzib, kalitni teshikka tiqdi. Zanglab yotgan qulf bo'g'iq shiqirlab ochildi. Huquqshunos hozir hayratdan qichqirgancha o'rnidan turib ketadi, deb o'ylagandi bank sohibi, lekin oradan uch-to'rt daqiqa o'tsa hamki, hech qanday ovoz eshitilmadi. Nihoyat, qariya ichkariga kirib bordi.

Stol yonida oddiy odamlarga mutlaqo o'xshamagan alomat banda tosh qotib o'tirardi. Sochlari ayollar sochidek o'sib, jingala-jingala bo'lib ketgan, soqol-mo'ylabi baroqlashib, ustuxonini yupqa teri sirib turgan skeletdangina iborat edi u. Yonoqlari ich-ichiga botib ketgan, rangi murdaday oppoq, belidan yelkalarigacha cho'zilib kambar tortgan tanasi hamda uzundan uzun soch-soqolli boshini tutib turgan qo'llar shunchalik ingichka va qoqshol ediki, unga ko'zi tushgan kishining qo'rquvdan yuragi tars yorilishi tayin edi. Sochlariga oq oralab qolgan, zero, butun andomi qarimsiq tus olgan bu odamning endigina qirqqa kirganiga aql bovar qilmasdi. U shu o'tirishida uyquga ketgandi... Quyi solingan boshi qarshisida mayda harflarda yozilgan bir varaq qog'oz yotardi.

„Sho'ring qursin! – dedi ichida bankir. – Uxlayapti, ehtimolki, shu tobda tushida garovga tikilgan million-million pullarni ko'rayotgandir! Bu tirik murdani dast ko'tarib to'shakka yotqizaman-da, paryostiq bilan og'iz-burni-

ni yopib turaman – joni uziladi. O‘shanda eng adolatpesha ekspertiza ham u zo‘rlab o‘ldirilganini aniqlay olmaydi. Darvoqe, u nimalar haqida yozganini o‘qib ko‘ray-chi...”

„Ertaga kunduz soat o‘n ikkida kamina ozodlikka chiqib, yana odamlar orasida yashash huquqini qo‘lga kiritaman. Ammo-lekin ushbu zindonni butunlay tark etib, oftobni yana o‘z ko‘zim bilan ko‘rish baxtiga erishishdan oldin sizga quyidagilarni yetkazib qo‘yishni lozim topdim. Pok vijdonim hamda Yaratganning guvohligida sizga shuni aytmoqchimanki, endi men sizlarning minglab jild-jild kitoblaringizda foniy dunyoning noz-nematlari-yu rohat-farog‘atlari deya maqtalgan hurlik, sihat-salomatlik, to‘-yu tomoshalar-u shod-u hurramliklar – hamma-hammasiga tupurdim!

Uzlatda kechgan o‘n besh yil davomida kamina bu o‘tkinchi dunyo hayotini miridan sirigacha o‘rgandim. To‘g‘ri, uzoq yillar men na quyoshni, na odamlarni ko‘rdim, ammo-lekin sizlarning kitoblaringizdan ajoyib musallaslar no‘sh etib, diltortar navolar tingladim, o‘rmon va yobonlarda ohular-u g‘azallar ortidan quvdim, ofatijon xonimlarning ko‘nglini ovladim... Daho shoirlarning sohir xayolotidan ofarida bo‘lgan hur-u g‘ilmonlar uzoq oqshomlarda huzurimga tashrif buyurishar va aql-u hushimni sarmast etib, tong otguncha menga ertaklar so‘zlab chiqishardi. Sizlarning kitoblaringizdan men Monblan va Elbrus cho‘qqilarini zabt etar; erta tongda quyoshning ufq ortidan ko‘z uqalab chiqib kelishini, kechga borib osmon-u ummonlarni hamda baland tog‘ cho‘qqilarini lolarangga bo‘yab yuborishini sehrlangancha tomosha qilar edim; yuksak qoyalarga chiqib olib, yildirimning bulutlarni tilkalashini vahima bilan kuzatardim, u yerdan turib yam-yashil o‘rmonlar va o‘tloqlar, daryolar-u ko‘llar, kentlar va qo‘rg‘onlarga

zavqlanib boqar, ularning poyimda yastanib yotishidan lol-u musaxxar bo'lar, pari-paykarlarning sehrli ovozi-yu cho'ponlarning sibizg'a sozi ruhimga orom bag'ishlar va kamina bilan ilohlar haqida suhbat qurgani xonamga uchib kirgan farishtalarning oppoq harir qanotchalarini yaqqol his etardim... Kitoblaringiz sahifalaridan o'zimni tubsiz jarliklarga otgan bo'lsam, sabr-qanoatim, chidam-bardoshim bilan mo'jizalar yaratar, bu ham yetmaganday, o'zimni bebok va o'tyurak chog'lab, kent-u qishloqlarga o't qo'yar, odamkushlik qilar, katta-katta mamlakatlarni zabt etib, xalqini qirg'in-barot etar, pirovardida yangi-yangi ilohiy ta'limotlarning targ'iboti bilan shug'ullanar edim...

Kitoblaringiz aqlimni charxlab, idrokimni o'tkirladi. Tinim bilmas va yaratuvchan inson zakovati asrlar mobaynida bunyod etgan narsalarning hammasi bosh chanoq'imda ixcham holga kelib yig'ildi. Endi kamina o'zimni sizlarning barchangizdan har jihatdan komil va yetuk ekanligimga ishonch hosil qilmoqdaman...

Bundan buyon men bu dunyoning jumla noz-ne'matlaridan nafratlanaman. Ularning hammasi o'tkinchi, xaqir, turgan-bitgani sarob ekan. Sizlar, ya'ni o'zini ilm-u hikmatda, dunyoni anglab yetishda barkamollikka erishgandek chog'layotgan mutakabbir bandalar qanchalik kibr-u havoga berilmang, ajal sizlarni yerto'la va yer ostidagi sichqon-u kalamushlarga qo'shib, yer yuzidan supurib tashlaydi, ortingizda qolayotgan avlod-u ajdodlaringiz yaratgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar kurrayi zamin bilan birgalikda kunpayakun bo'ladi...

Boylik, hasad, hirs-u havas barchangizning ko'zingizni ko'r, shuuringizni shafaq qilib qo'ygan. Sizlar yolg'onni haqiqat, hamoqatni nafasat deyishga o'rganib qolgansiz. Mabodo, falakning gardishi bilan daraxtlarda,

olma, po'rtahol va nok o'rniga qurbaqa, kaltakesak va ilonlar osilib tursa; atirgullar firdavs bog'larining iforlarini emas, balki baburt ter isi taratib turishidan qanchalik irganib, jirkanganingiz kabi kamina ham, arshi a'loni yolg'onchi dunyoning ho-yu havaslariga almashtirib o'tirganingizdan bag'oyat tahayyuldaman. Endi ichingizda kaminani yo'q deb hisoblayveringlar!!!

Sizlarning hulvo, misol botil turmushingizga nisbatan qalbmida uyg'ongan cheksiz nafrat va jirkanchimning isboti o'laroq taqdirning buyuk ne'mati va katta omad deb orzu qilgan ikki millioningizdan butunlay bosh tortaman. O'sha garovga tikilgan pullarga haqdorlik huquqidan o'zimni mahrum etish maqsadida muddatidan besh soat burun bu yerdan qochib chiqib, o'rtamizdagi shartni atayin buzaman...“

Bank sohibi nomani o'qib chiqib, uni joyiga qo'ydi, so'ngra huquqshunosning peshonasidan o'pdi-da, ko'zlariga g'ilt-g'ilt yosh olib, xonadan chiqib ketdi. U ilgari hech qachon, hatto gardkam birja o'yinlarida yutqizib, katta talofatga uchraganda ham hozirgidek o'zidan bunchalik nafratlanmagandi. Bankir uyiga qaytib kelib, o'zini to'shakka tashladi, biroq kuchli iztirob va ko'zlaridan oqayotgan yoshlar unga tinchlik bermasdi.

Ertasiga ertalab uning huzuriga chopa-chopa kelgan qorovul va malaylarning rang-qutlari o'chg'an, sarosimada edilar. Ular bandining derazadan bog'ga, u yerdan darvoza orqali noma'lum tarafga qochib ketganini aytishdi.

Bank sohibi malaylari bilan darhol chorbog'ning etagidagi xilvat go'shaga yetib keldi va huquqshunosning qamoqdan qochganiga ishonch hosil qildi. Ortiqchia gap-so'zlarga yo'l qo'ymaslik uchun u huquqshunosning garov shartnomasini buzganligi haqidagi qog'ozni olib uyiga qaytib keldi-da, uni po'lat sandiqqa solib qulflab qo'ydi.

QAYNANA – ADVOKAT

Bu ish bir kun ertalab Mishel Puziryevning Liza Mamininaga uylanganiga rosa bir oy bo'lgach ro'y berdi. Mishel ertalabki qahvam ichib, ishiga ketmoqchi bo'lib, shapkasini qidirib ko'z yugurtirayotgan chog'da, uning kabinetiga qaynanasi kirib keldi.

– Sizning besh daqiqagina vaqtingizni olaman, Mishel, – dedi qaynana. – Qovog'ingizni solmang, do'stim... Bilaman, kuyovlar qaynanalar bilan gaplashishni yomon ko'rishadi. Lekin, biz bir-birimizni anglaymiz, shekilli, Mishel. Biz qaynana-yu kuyov emas, aqlli odamlarmiz... Gapi-miz – gapimizga to'g'ri keladi... Shunday-ku, a?

Qaynana va kuyov divanga o'tirishdi.

– Xizmatigizga tayyorman, ona!

– Siz aqlli odamsiz, Mishel, juda aqllisiz; men ham... befahm emasman... Bir-birimizni yaxshi tushunarmiz, deb o'ylayman... Men ko'pdan beri siz bilan so'zlashmoqchi bo'lib yurgan edim, o'g'lim. Xudo haqqi, rostini ayting, qizimni nima qilmoqchisiz?

Kuyov baqrayib qoldi.

– Men, bilasizmi, roziman... Mayli! Nega rozi bo'lmas ekanman. Ilm yaxshi narsa, adabiyotdan xabarsiz qolish yaramaydi... She'riyat-da! Um tushunaman! Xotin kishi o'qigan bo'lishi yaxshi... mening o'zim ham shunday tarbiya ko'rganman, bilaman... Lekin farishtam, bunchalik haddan oshirishning nima hojati bor?

– Masalan? Men uncha tushunolmay turibman...

– Men, sizning Lizamga qilayotgan muomalangizni tushunmayman! Siz unga uylandingiz; lekin u sizning xotiningizmi, umr yo‘ldoshingizmi? U – sizning qurboningiz! Ilim, hali kitoblar, turli nazariyalar... Bular hammasi juda yaxshi narsalar, lekin do‘stim, siz shuni ham yodingizdan chiqarmangki, u mening qizim bo‘ladi! Men bunday ishga yo‘l qo‘ymayman! U mening jonim-tanim, axir! Siz uni o‘ldiryapsiz! Qarang, to‘y bo‘lganiga bir oy bo‘lmasdan ozib, cho‘pday bo‘lib qoldi-ya! Ertadan kechgacha kitobga tikiladi, bema‘ni jurnallarni o‘qiydi! Qandaydir qog‘ozlarni ko‘chirib yozadi! Axir, shu xotinlarning ishimi? Siz uni hech qayoqqa olib bormaysiz, mundoq o‘ynab-kulsin demaysiz-a! Odamga qo‘shilmaydi, raqslarga bormaydi! Shunday ham bo‘ladimi! Hali biron marta balga borgani yo‘q-a, biron marta!

– Biron marta bormagan bo‘lsa, o‘zi xohlamagan. Uning o‘zi bilan so‘zlashib ko‘ring-chi... Ballaringiz, raqslaringiz haqidagi fikrini bilasiz-qo‘yasiz. Yo‘q, onajon! Sizlarning takasaltangligingizni u xushlamaydi! Agar u ertadan kechgacha kitobga tikilsa yoki ish ustida o‘tirsas, ishoning, buning uchun hech kim uning mulohazasiga xalal berayotgani yo‘q... Men uni shuning uchun ham yaxshi ko‘raman-da... Shuning uchun hurmat bilan qulluq qilaman va iltimos qilaman, minba‘d bizning oramizga tushmang. Agar biror narsa aytish kerak bo‘lsa, Lizaning o‘zi ham aytadi...

– Shundaymi? Siz hali uning ko‘ngilchanglik qilayotganini, dami ichida ekamini bilmas ekansiz-da? Muhabbat uning tilini ham bog‘lab qo‘ygan! Men bo‘lmasam, siz unga bo‘yinturuq kiygazardingiz, afandim! Ha! Siz rahmsiz, zolimsiz! Marhamat qilib, hozirdan boshlab bu xulqingizni o‘zgartiring!

– Hech o‘zgartirmayman!

– Shundaymi? Keragi ham yo‘q! Ixtiyoringiz! Liza aytmasa, siz bilan so‘zlashib ham o‘tirmasdim! O‘shanga ichim achiydi! O‘sha, sen gapirib ko‘r, deb yalinganidan keluvdim!

– Yo‘q, endi bunisi yolg‘on!.. Bo‘lmagan gap...
Bo‘yningizga olib qo‘ya qoling...

– Yolg‘on? Unday bo‘lsa, mana ko‘r-chi toshbag‘ir!

Qaynana sakrab turdi, eshikning bandini yulqib tortdi. Eshik ochilib ketdi va Mishel o‘zining Lizasini ko‘rdi. U ostonada qo‘llarini ushlab, piq-piq yig‘lab turgandi. Uning chiroyli chehrasini ko‘zyoshlari tutib ketgandi. Mishel irg‘ib turib, uning yoniga bordi-da:

– Eshitdingmi? Qani tushuntir bo‘lmasa, onang qizini kim ekanini bilib qo‘ysin! – dedi.

– Onam... Onam... to‘g‘ri aytdilar, – dedi Liza o‘pkasini tutolmay. – Men bu turmushga toqat qilolmayman... Siqilib ketdim...

– Hmm... Hali shundaqami? Qiziq... Xo‘sh nega bu to‘g‘rida men bilan o‘zing gaplashmading?

– O‘zim... O‘zimmi... Achchig‘ing keladi deb...

– Axir, o‘zing doimo bekorchilikka qarshi muhokama yuritar eding-ku! Sem mulohazang uchungina yaxshi ko‘raman: atrofimdagi odamlarning hayotidan bezorman, degan eding-ku? Men ham sem shuning uchun yaxshi ko‘rgan edim-da! To‘ygacha sen be‘mami, ovoragarchilik bilan kechiriladigan hayotdan nafratlanarding, yomon ko‘rarding-ku! Nega birdaniga bunday o‘zgarib qolding?

– U vaqtlarda, aytsam, meni olmaysan, deb qo‘rqan edim... Jonim Mishel! Bugun Mariya Petrovnanikiga balga boraylik. – Liza o‘zini erining quchog‘iga tashladi.

– Mana ko‘rdingizmi! Endi ishongandirsiz! – deb qaynana kerilganicha kabinetdan chiqib ketdi...

– Eh, ahmoq! – dedi Mishel ingrab.

– Kim ahmoq? – dedi Liza.

– Yanglishgan odam!

XAMELEON¹

Ustiga yangi shinel kiygan, qo'lida tuguncha, polit-siya nazoratchisi Ochumelov bozor maydoni o'rtasidan yurib kelmoqda. Uning orqasidan qo'lida musodara qilingan krijovnik² to'la g'alvir ko'tarib aft-angori sap-sariq gorodovoy³ qadam tashlab kelayotir. Tevarak jim-jit... Bozor maydonida qimirlagan jon ko'rinmaydi... Do'kon va qovoqxonalarning eshiklari och yirtqichning og'ziday ochilib, huvullab turar edi; ularning oldida hat-to gadoy ham yo'q.

Ochumelovning qulog'iga birdan:

– Sen hali odamni tishlaysanmi, mal'un! Birodarlar, qochirib yubormanglar! Hozir birovni tishlashga ruxsat yo'q! Ushla! A... e! – degan tovush eshitildi. Kuchuk vangilladi. Ochumelov atrofiga qarab, savdogar Pichugining o'tinxonasidan bir it uch oyoqlab, orqa-o'ngiga qarab, chopib chiqib kelayotganini ko'rib qoldi. Kuchukni chit ko'ylak kiygan va nimchasining tugmalari yechilgan bir kishi quvlab kelmoqda edi. U kuchukning ketidan choparkan, o'zini yerga tashlab, kuchukning keyingi oyog'idan ushlab oldi. Kuchuk yana vangilladi va „qochirib yubormang“, degan ovoz eshitildi. Do'konlar-

¹ *Xameleon* – kaltakesakning bir xili. U o'z terisining rangini tez o'zgartirib, o'zi yashab turgan sharoitdagi rangga kira oladi.

² *Krijovnik* – rezavor.

³ *Gorodovoy* – mirshab.

dan mudroq bosib o'tirgan kishilar kallalarim chiqarib qarashdi va bir dam o'tinxonaning oldiga, xuddi yer ostidan chiqqandek, xaloyiq yig'ildi.

– Muhtaram afandim, bu tartibsizlik... – dedi gorodovoy.

Ochumelov so'lga burilib, odamlar yig'ilgan joyga qarab yurdi. O'tinxona darvozasi oldida, yuqorida tasvir qilingan, nimchasing tugmalari yechilgan kishi o'ng qo'lini yuqoriga ko'tarib, qonga bo'yalgan barmog'ini odamlarga ko'rsatib turardi. Uning shirakayf basharasi go'yo: „Senimi, qarab tur, la'nati!“ deb turar va barmog'i ham g'alaba tug'iga o'xshardi. Ochumelov bu kishini taniydi: u zargar Xryukin edi. O'rtada oldingi oyoqlarim kerib, vujudi titrab, to'polonning sababchisi – tumshug'i uzun ola tozi turardi. Uning yoshlangan ko'zlari javdirardi.

Ochumelov odamlar orasiga yorib kirarkan:

– Nimaga yig'ildilaring, nima gap? Barmog'ingga nima qildi? Kim qichqirdi? – deb so'radi.

Xryukin mushtumini og'ziga tutib, yo'talib qo'yib so'z boshladi.

– Men, muhtaram afandim, o'z yo'limda ketayotgan edim... Mitriy Mitrich bilan o'tin to'g'risida gaplashmoqchi edim. Siz meni kechiring, men ish qiladigan odamman. Mening ishim mayda ish, menga tovon to'lasinlar, chunki kim biladi, balki, men bu barmog'imni bir hafta qimirlatolmasman. Muhtaram afandim, qonunda, mundaqa maxluq kishiga ozor bersin, deyilgan emas... Agar har narsa tishlayversa, u vaqtda dunyoda turmaslik yaxshiroq...

– Hm... yaxshi... – dedi Ochumelov jiddiyat bilan yo'talib va qoshlarini qimirlatib, – yaxshi... Kimning kuchugi? Men buni shunday qo'ymayman! Men sizlarga kuchuklarni bo'sh qo'yib yuborish mima ekanini ko'rsatib qo'yaman! Qarorlarga bo'ysunishni xohiyama-

gan afandilarga ahamiyat berish vaqti keldi. Bu ablahga jarima solinsa, u vaqtda kuchuk va boshqa tentirab yuradigan hayvon nima ekanini biladi. Men unga ko'rsatib qo'yaman! Yeldirin, – dedi nazoratchi gorodovoyga qarab, – sen bu kuchukning egasini topib, bayonnoma yoz! Kuchukni yo'qotish kerak. Tezda! Quturgan kuchukka o'xshaydi... Bu kimning kuchugi o'zi!

– General Jigalovniki shekilli, – dedi kimdir.

– General Jigalovniki? Hm... Yeldirin, qani meni paltonni yechib ol: juda ham kun isib ketdi! Yomg'ir yog'sa kerak!.. Lekin men bir narsaga tushunolmadim, u seni qanday qilib tishlab oldi? – deb Ochumelov Xryukinga murojaat qildi. – Qanday qilib barmog'ingga bo'yi yetdi? U kichkina, sen bo'lsang kap-katta odamsan! Sen, balki, barmog'ingni mix bilan teshgandirsan, undan keyin kuchukni bahona qilib tovon olish fikri boshingga kelgandir. Sening kim ekaning hammaga ma'lum. Men sen la'natlarini bilaman.

– Bu, muhtaram afandim, kulgi bo'lsin uchun yonib turgan papirosini kuchukning tumshug'iga tutdi, kuchuk ham ahmoq emas, g'irch etib tishlab oldi... Bu odamning o'zi tentak ekan, muhtaram afandim.

– Yolg'on aytasan, qiyshiq! Ko'rmaganingdan keyin nimaga yolg'on gapirasan? Janoblari aqlli odamlar, kim yolg'on gapirganim, kim Xudo oldida turgandek rost aytganini – hammasini biladilar... Agarda men yolg'on gapirgan bo'lsam, sud hukm qilsin... Hozir hamma barobar... Meming birodarim jandarmada ishlaydi. Agar bilgingiz kelsa...

– Tilingni tiy!

– Yo'q, bu generalning kuchugi emas. Generalning bundaqa iti yo'q: uning itlari ovchi itlar, – dedi gorodovoy ma'nolik qilib.

– Sen buni aniq bilasanmi?

– Aniq bilaman, afandim.

– O‘zim ham bilaman. Generalning itlari qimmatbaho, zotli itlar, shu ham itmi? Buning aftini qara... Rasvo bir narsa... Shuni ham it deb saqlaydimi kishi?! Sizda aql bormi o‘zi? Bundaqa it Peterburg yoki Moskvada ko‘rinib qolsa, bilasizlarmi, mima bo‘lar edi? U yerda qonunga qarab o‘tirmasdan, o‘ldirib qo‘ya qolar edilar. Sen Xryukin, qancha azob ko‘ribsan, bu ishni shunday qo‘yib ketaverma!.. Adabim berish kerak! Vaqt keldi...

– Ehtimol, generalnikidir... – deb gorodovoy ovo-zini chiqarib qo‘ydi. – Uning tumshug‘iga yozib qo‘yilmagan-ku... Bir kun generalning hovlisida shunday itni ko‘rgan edim.

– Albatta, generalniki bo‘lsa kerak, – dedi kimdir.

– Hm... Yeldirin, birodar, paltoni yelkamga tash-la... Shamol turgandek bo‘ldi... Badamim uvushib ket-di... Sen itni generalning oldiga oborib so‘ra. Itni men topib yuborganligimni ayt... Ko‘chaga chiqarmasinlar. Aytib qo‘y. Balki, u qimmatbahodir, har bir to‘ng‘iz uning tumshug‘iga papiros tegizaversa, it aynib qoladi. Kuchuk degan narsa nozik maxluq bo‘ladi. Ahmoqlik qilib, barmog‘ingmi ko‘rsatib turishga hech hojat yo‘q! Ayb o‘zingda!..

– Generalning oshpazi kelyapti, o‘shandan so‘ray-miz... Hay, Proxor! Azizim, qani bu yoqqa kel! Itni ko‘r-chi... Sizlarnikimi?

– Shu ham gap bo‘ldimi?! Biz hech qachon bunaqa it tutganimiz yo‘q.

– Bu yerda so‘rab o‘tirishning hech hojati yo‘q, – dedi Ochumelov. – Bu o‘zi sayoq it! Nima keragi bor gapni cho‘zishning? O‘zim sayoq it deb aytdim-ku. Sayoq-da! O‘ldirish kerak, vassalom!

– Bu bizniki emas, – dedi oshpaz, – bu generalning yaqinda kelgan ukasiniki. Bizda bunaqa itni yoqtirishmaydi. U kishining ukalari bunaqa itni yaxshi ko‘radi...

– U kishining birodarlari keldilarmi? Vladimir Ivanovich-a? – deb Ochumelov so‘radi, iyib ketib og‘zi qulog‘iga yetdi. – Uni qara-ya. Men bilganim yo‘q, mehmon bo‘lib keldilar degin?

– Mehmon bo‘lib keldilar.

– Uni qarang, yo Xudo... Akalarini sog‘imb qolibdilar-da... Men bilganim yo‘q edi. Bu o‘sha kishining itlari degin? Juda xursandman... Ol, mana buning barmog‘ini tishla, xa-xa-xa... Nega titraysan? Ol, kish-kish! Ko‘rdingmi... jahli chiqadi-ya...

Oshpaz Proxor itni chaqirib, olib ketadi... To‘planib turgan odamlar Xryukinni masxara qilib, qahqaha uradilar.

– Shoshmay tur, men senga ko‘rsatib qo‘yaman! – deb Ochumelov Xryukinga do‘q qiladi va shineliga o‘ranib, bozor maydonidan yo‘lda davom etadi.

UNTER PRISHIBEYEV

– Unter-ofitser¹ Prishibeyev! Siz shuning uchun ayblanasizki, 3-sentabr kuni soʻz va harakatingiz bilan uryadnik Jiginni, volost boshligʻi Alyapovni, yuzboshi Yefimovni, guvohlar qatorida oʻtiruvchi Ivanov va Gavrilovni, yana olti nafar dehqonni haqorat qilgansiz. Shuni ham aytish kerakki, uryadnik, volost boshligʻi va yuzboshini xizmat vazifalarini oʻtab turgan chogʻda haqorat etgansiz. Aybingizga iqormisiz?

Yuzi burishgan, basharasini jun bosgan Prishibeyev gʻoz turib, hirqiroq va boʻgʻilgan ovoz bilan, xuddi buyruq berganday, har soʻzini bitta-bitta aytib javob qaytaradi:

– Janobi oliylari, sud hazratlari! Demak, qonunning butun moddalariga qaraganda, ishning sababini har yoqlama tekshiruv lozim edi. Ayb menda emas, boshqalarda. Bu ish hammasi Xudo rahmat qilgur bir murda ustida kelib chiqdi. Shu oyning uchinchi kuni xotinim Anfisa bilan sekin, oliyjanoblik bilan ketayotgan edim, qarasam – suv boʻyida bir toʻda har xil odam turibdi. Xalqning toʻplanishga qanday haqqi bor, dedim. Nechun? Qonunda xalq poda singari toʻplanib yursin, deb aytilganmi? „Tarqalingiz!“ deb qichqirdim. Uylariga tarqalsin, deb odamlarni nari-beri itara boshladim, yuzboshiga, boʻymiga urib haydashni buyurdim...

¹ *Unter-ofitser* – kichik ofitser.

– Shoshmang, siz axir, uryadnik ham, oqsoqol ham emassiz-a, xalqni haydash sizning ishingiz emas-ku?

Har burchakdan:

– Uning ishi emas! Uning ishi emas! – degan ovozlari eshildi. – Taqsir, u bizga kun bermay qo‘ydi! O‘n besh yildan beri undan ko‘rmagan ko‘rgiligimiz qolmadi, u xizmatdan qaytgandan buyon qishloqni tashlab ketguday holdamiz. Hammani jonidan bezdirdi.

– Xuddi shunday, taqsir! – dedi guvohlik beruvchi oqsoqol. – Butun yurt bir bo‘lib shikoyat qilamiz. Uning bilan murosa qilish qiyin bo‘lib qoldi... Ma‘rakalarda ham, to‘y-tomoshalarda ham yoki boshqa bir marosimda bo‘lsa ham, xullas, har qachon qichqiradi, shovqin soladi, o‘zicha tartib o‘rnatgan bo‘ladi. Bolalarning qulog‘idan cho‘zadi, bir gap chiqib qolmasmikim, deb xotinlarga sekin nazar solib yuradi, go‘yo qaynataga o‘xshaydi. Bir kuni, ashula aytmang, chiroq yoqmang, deb uyma-uy buyruq qilib yurdi. Qonunda ashula aytim demagan, deb qichqirdi.

– Shoshmanglar, hali guvohlik berishga ulgurasiz, – dedi sudya, – Prishibeyevning o‘zi gapirsin-chi. Qani, Prishibeyev, gapingizni davom ettiring.

– Xo‘p, taqsir! – deb xirilladi unter. – Siz janobi oliy, xalqni tarqatish mening ishim emasligini gapirdingiz... Yaxshi... Xo‘sh, axir, tartibsizlik qiluviga yo‘l qo‘yib berish kerakmi? Qaysi qonunda xalqni o‘z erkiga qo‘yib berilsin deyilgan? Men bunga yo‘l qo‘ya olmayman. Men ularni haydamasam, jazo bermasam, buni kim qiladi? Chinakam tartibni hech kim bilmaydi. Aytish mumkinki, taqsir, oddiy fuqaro bilan qanday muomala qilishni, butun qishloqda faqat men o‘zim bilaman, o‘zim, taqsir, hamma narsani tushunolaman. Men mujik emas, unter-ofitserman, xizmatdan bo‘shab kelgan kaptenar-

musman. Men Varshavada, shtabda ishiaganman... Agar bilishni istasangiz, undan so'ng o't o'chiruvchilik xizmatiga kirdim. Shundan keyin notobligim, zaifligim sababli o't o'chiruvchilikdan bo'shab ketib, ikki yilgacha erlar klassik progimnaziyasida shveysar bo'lib xizmat qildim... Men butun tartibni bilaman. Mujik esa sodda odam, u hech narsani tushunmaydi, mening aytganlarimga quloq solishi lozim, chunki o'ziga foyda bo'ladi. Misol uchun shu ishni olaylik... Men odamlarni hayday boshladim. Suv bo'yidagi qum ustida bo'lsa o'lgan kishining gavdasi yotibdi. Xo'sh, qaysi asosga binoan bu kishi bu yerda o'lib yotadi, dedim. Shu ham tartib bo'ldimi? Nimaga uryadnik indamay qarab turadi. Sen, uryadnik, nimaga bu to'g'rida kattalarga xabar qilmadim, dedim. Balki, bu odam o'zi suvga cho'kib o'lgandir. Balki, birov qilgan jinoyat bo'lib, jinoyatchini Sibir kutayotgandir. Jinoyatkor qotil bo'lsa ham ajab emasdir... Uryadnik Jigin bo'lsa parvo qilmay, papiros chekib o'tiribdi. „Bu qanaqa buyruqchi o'zi? Uning o'zi qayerdan paydo bo'lib qoldi? – deydi. – Usiz biz qiladigan ishimizni bilmaymizmi?“ – deydi. Demak, dedim men, sen ahmoq, bu yerda hech narsaga e'tibor bermasdan g'o'dayib turibsan, hech narsani bilmaysan, „Men, – dedi u, – kecha kechqurunoq daha politsiyasi boshlig'iga xabar qilganman“. Daha politsiyasi boshlig'iga mima uchun xabar qilasan, deb so'radim. Qonunlar majmuasining qaysi moddasiga asosan? Axir, chunonchi, birov suvga botganda yoki o'zini bo'g'ib o'ldirganda va shuning singari hodisalarda, xullas, bunday ishlarda daha politsiyasi boshlig'ining qo'lidan bir narsa keladimi? Bu jinoiy ish, grajdan ishi... Tezlik bilan tergovchi va sudya janoblariga, chopar yubormoq kerak. Hammadan avval sen dalolatnoma tuzib, mirovoy sudya janoblariga yuborishing

lozim, dedim. Uryadnik bo'lsa mening gapimni eshitib kulaverdi, mujiklar ham kuldilar. Hamma kuldi, taqsir. Qasamyod qilib bularni ko'rsatolaman. Mana bu ham kuldi, anavi ham kuldi. Jigin ham kuldi. Nega iljayasiz. Uryadnik: „Mirovoy sudya bunday ishlarni qaray olmaydi“, dedi. Bunday so'zlarni eshitib, juda qizishib ketdim. Uryadnik, sen shunday deb aytmadingmi? – dedi unter, uryadnik Jiginga qarab.

– Ha, aytdim.

– Oddiy xalq oldida: „Bunday ishlarni mirovoy sudya qaray olmaydi“, deb aytganingni hamma eshitdi. Bu gapni hamma eshitgandan so'ng, desangiz, taqsir, men qizishib ketdim. Jon-ponim chiqib ketdi. „Nima deding, qani qaytarib ayt!“ dedim. U menga tag'in o'sha so'zlarni takrorladi. Men unga o'shqirdim. Qanday qilib, dedim, sen mirovoy sudya janoblari to'g'risida shunday so'zlarni aytolasan... Sen politsiya uryadnigi bo'la turib, hukumatga qarshimisan, a? Bilasanmi, dedim, agar mirovoy sudya janoblari istasalar, bunday so'zlaring uchun seni ishonchsiz deb ayblab, gubernu jandarmi idorasiga yuborishlari mumkin? Axir, bunday siyosiy so'zlar uchun mirovoy sudya janoblari seni qayerlarga haydab yuborishini bilasanmi, dedim... Oqsoqol bo'lsa: „Sudya o'z haddidan tashqari hech narsaga qo'l urolmaydi. U faqat mayda ishlarnigina qaraydi“, dedi. Xuddi shunday deb aytdi, hamma eshitdi... Axir, qanday qilib sen ma'muriyatning obro'yini tushirasan, dedim. Hazilingni bir chekkaga yig'ishtirib qo'y, dedim, bo'lmasa ishing yomon bo'ladi, birodar, Varshavada yoki erlar progimnaziyasida xizmat qilganimda birorta noqulay so'zni eshitsam, jandarm ko'rinmasmikim, deb darrov ko'chaga qarar edim, ko'rinib qolsa: „Bu yoqqa kel, yigit“, der edim-da, eshitgan hamma gapimni aytardim. Bu yer-

da bo'lsa, qishloqda bunday gaplarni kimga aytasan?.. Jonim chiqib, yuragim tars yoritib ketdi. Hozirgi xalq o'zboshimcha va itoatsiz bo'lib, o'zini unutib qo'yganidan juda koyindim, aylantirib bir soldim... Albatta, uncha qattiq urganim yo'q, siz janobi oliyning sha'niga ikkinchi bunday qattiq so'z aytmasligi uchun urdim. Uryadnik bo'lsa oqsoqolning tarafimi olib qoldi. Shundan so'ng, albatta, men uryadnikka ham tarsaki tortib yubordim. Shu bilan boshlab ketdi... Qizishib ketgandan keyin, taqdir, axir, urmasdan bo'lmaydi-da. Agar ahmoq kishini urmasang, o'zing gunohiga qolasan. Ayniqsa, ish ustida, tartibsizlik ustida.

– To'xtang-chi! Tartibsizlikni tekshiradigan kishi bor, buning uchun uryadnik, oqsoqol, yuzboshi bor...

– Uryadnik hamma narsani ko'rib ulgura olmaydi, axir, uryadnik men tushungan narsani tushunmaydi...

– Axir, bu sizning ishingiz emasligini tushunsangiz-chi!

– Nega? Qanday qilib bu mening ishim bo'lmasin! Ajab... Odamlar tartibsizlik qilsin-u, mening ishim bo'lmasin. Nima qilay, ularni shu qilg'i uchun maqtaymi? Anavilar bo'lsa, meni ashula aytirmaydi, deb sizga chaqadi... Xo'sh, ashulaning nima yaxshi joyi bor? Ish o'rniga ular ashula aytadilar... Bu ham yetmaganday, kechasi chiroq yoqib o'tirish odat bo'lib qolibdi; yotib uxlash payti kelgan, ular bo'lsa gap sotishib, hiring-hiring kuladilar. Bu narsalarning hammasini yozib qo'yganman.

– Nimani yozib qo'ygansiz?

– Chiroq yoqib o'tirgan kishilarni yozib qo'yganman, – Prishibeyev cho'ntagidan yog' bosgan qog'oz chiqarib, ko'zoynagini taqib o'qidi: – Chiroq yoqib o'tiradigan dehqonlar – Ivan Proxorov, Savva Mikiforov, Pyotr Petrov, soldat xotini Shustrova, o'zi tul, Semyon Kislovni o'ynash tutgan. Ignat Sverchok jodugarlik qila-

di, uning xotini Mavra bo'lsa, kechalari birovlarining sigirlarini sog'ib oladi.

– Bas! – dedi sudya va guvohlardan so'ray boshladi.

Unter Prishibeyev ko'zoynagini peshonasiga ko'tarib ajablangan holda, sudyaga qaraydi. Sudya uning tarafini olmaydiganga o'xshaydi. Uning shohsoqqaday irg'ib chiqqan ko'zlari yaltiraydi, burni qip-qizarib ketadi. U dam sudyaga, dam guvohlarga qaraydi. Sudya nega burchalik hayajonlanganim, nima uchun burchaklardan, goho norozilik bayon qilingan, goho sekingina kulgan ovozlari eshitilganini anglolmaydi. Bir oy qamalsin, deb chiqarilgan hukmi ham u anglolmadi.

– Nima uchun! – deydi unter hayron bo'lib. – Qaysi qonunga asosan?

Va shu onda unga ma'lum bo'ldiki, dunyo o'zgaragan, endi yorug' jahonda yashash sira mumkin emas. U ko'ngilsiz va g'ussali fikrlar ichida qoldi. Biroq sudya oldidan chiqib mujiklarning to'plam barchasini gapirib turganini ko'rgach, tark etolmaydigan odati bo'yicha, Prishibeyev yana g'oz turib, hirqiroq va g'azabli tovush bilan qichqiradi:

– Haloyiq, tarqal! To'planma! Uy-uyingga jo'na!

SEMIZ VA ORIQ

„Nikolayev“ temiryo‘l vokzalida ikki oshna uchrashib qolishdi. Biri semiz, biri oriq. Semiz hozirgina vokzalda ovqat yegan – yog‘liq labi pishgan olchaday yaltirab turibdi. Undan „xeres“ vinosi va „flerdoranje“ degan atirning hidi kelar edi. Oriq esa vagondan hozirgina tushgan va chemodan, tugun, kartonlar ko‘tarib olgan edi. Undan vetchina va qahva hidi kelar edi. Uning orqasida oriq, cho‘ziq yuzli xotini, qisq ko‘zli novcha gimnazist o‘g‘li turishibdi.

– Porfiriy! – dedi semiz, oriqni ko‘rib. – Senmisan! Bo‘talog‘im! Necha-necha yoz, necha-necha qishlar o‘tib ketdi!

– E! – dedi oriq hayron qolib. – Misha! Birodarim! Qadrdonim. Xo‘p eson-omon bormisan?

Oshnalar qayta-qayta uch marotaba og‘iz-burun o‘pishgandan keyin, yoshli ko‘z bilan bir-birlariga tiki-lishdi. Ikkovi ham o‘zida yo‘q xursand bo‘lib dovdirab qoldi.

– Azizim! – dedi oriq og‘iz-burun o‘pishgandan keyin. – Buni qara-ya! Xo‘p uchrashib qoldik-da! Qamimga tuzukroq qara-chi! Hali ham o‘sha ilgarigidek, chiroyliksan-a! Hamon o‘shanday jonon, olifta! Obbo, sen-ey! Xo‘sh, qalaysan? Boyidingmi? Xotin oldingmi? Men uylandim, mana... Bu xotimim, Lniza Vansenbax... Lyuteran mazhabida... Bu esa o‘g‘lim Nafanail, uchin-

chi sinfda o'qiydi... Nafanail, bu kisbi mening qadrdon do'stim! Gimnaziyada birga o'qiganmiz!

Nafanail biroz o'ylab turib, shapkasini boshidan oldi.

– Gimnaziyada birga o'qiganmiz, – dedi oriqliq davom etib. – Esingda bormi, seni nima deb kalaka qilishar edi? Hukumat kitobini papiros bilan kuydirganing uchun seni Gerostrat¹ deb kalaka qilishar edi. Men chaqimchi bo'lganim uchun Efialt² deb kalaka qilishar edi. Ha-ha... Bola edik! Tortinma, Nafanya! Yaqinroq kel... Bu mening xotinim Vansenbax... O'zi lyuteran...

Nafanail biroz o'ylab turib, o'zini otasining orqasiga oldi.

– Xo'sh, ishlar qalay, do'stim? – dedi semiz, do'stiga sevimchli nazar tashlab. – Biron joyda xizmat qilasanmi? Kattaroq amalga mindingmi?

– Xizmat qilaman! Ikki yildan beri kollejskiy atsesorman³, Stamslav⁴ oldim. Maosh yaxshi emas... Sadqayi sarku-ya! Xotinim musiqadan dars beradi, men uyda yog'ochdan portsigar qilib sotaman. Juda g'alati portsigarlar yasayman! Bittasi bir so'm. Ulgurji oladigan odamga arzonroq qilib beraman. Sababi tirikchilik-da. Departamentda xizmat qilar edim, shu mahkama bo'yicha bu yoqqa ishlar mudiri bo'lib keldim... Shu yerda xizmat qilaman. Xo'sh, sen-chi? Statskiy sovetnik bo'lgandirsan deyman? A?

– Yo'q, azizim, yuqoriroqdan kelaver, – dedi semiz. – Men tayniy sovetnik bo'lib qoldim... Ikkita Yulduzim⁵ bor.

¹ Yunon afsonasining qahramoni. Nom chiqarish uchun ma'buda Diananing ibodatxonasiga o't qo'ygan.

² Bu ham afsona qahramoni. U Eron qo'shiniga tog'dan o'tgani yo'l ko'rsatib, vatandoshlariga xiyonat qilgan.

³ *Atsesor* – 1717–1917-yillarda rus imperiyasi armiyasidagi kichik unvon.

⁴ Orden.

⁵ Orden.

Birdamiga oriqning rangi oqarib ketdi, toshday qotib qoldi, lekin hayal o'tmay yuzi tarvayib, kuydirilgan kalladay irjaydi; xuddi yuz-ko'zidan uchqunlar yog'ilayotganga o'xshar edi. O'zi qo'nishdi, bukchaydi... Xotini-ning cho'ziq yuzi yana ham cho'zildi; Nafanail g'oz turib, mundirining hamma tugmalarini soldi...

– Men, janobi oliylari... Ko'p yaxshi!.. Bolaligingdan beri do'st bo'lib yurgan kishing shunday martabaga yetsa! Hi-hi!

– Qo'ysang-chi! – dedi semiz aftimi burishtirib. – Bu gaplarning nima keragi bor? Birga, ko'rpa tepishib katta bo'lgan odamlarmiz, muncha ehtirom-u qo'l qovush-tirishning nima keragi bor!

– Qo'l qovushtirmasdan bo'lar ekanmi... Nainki... – dedi oriq yana ham qo'nishib, – janoblarning nazari marhamatlari... Go'yoki obi hayot... Bu, janobi oliylari, o'g'lim Nafanail... xotinim Luiza lyuteran, bir daraja...

Semiz unga qarshi nimadir demoqchi edi, uning yuzidagi ortiq darajada bo'lgan mutelik, xokisorlik alomatleri ensasini qotirib yubordi. U o'girilib, xayrlashgani qo'l uzatdi.

Oriq butun vujudi bilan ta'zim qilib xayrlashdi va xitoyday hihiladi. Xotini iljaydi. Nafanail tavoze bilan qadam tashiyman, deb shapkasini qo'ldan tushirib yubordi. Uchovi ham o'zida yo'q xursand edi.

YOVUZ NIYATLI KISHI

Sud tergovchisi huzurida tik ko'ylak, seryamoq lozim kiygan kichkinagina, nihoyat darajada ozg'in bir mujik turibdi. Uning mo'y bosgan bujur yuzlarida, qalin va uzun qoshlari ostidan zo'rg'a ko'rinib turgan ko'zlarida tund bir shiddat ifodasi bor. Qanchadan beri taroq tegmagan chigal sochlari boshini shapkadek qoplab olib, u chehraga yana ko'proq shiddat, o'rgimchak shiddati berardi. U yalangoyoq.

– Denis Grigoryev! – deb unga xitob qilib so'z boshlaydi tergovchi. – Yaqinroq kelib mening savollarimga javob ber. Ushbu iyul oyining yettinchi kuni temiryo'l qorovuli Ivan Semyon o'g'li Akinfov erta bilan yo'lni aylanib yurib, 141-chaqirimda seni ko'ribdi, sen – relsni¹ shpalga² bog'laydigan gaykani burab, chiqarib turgan ekansan. Mana o'sha gayka!.. U seni shu gayka bilan ushlabdi. Shunday bo'lgan edimi?

– Labbay?

– Butun voqea shu Akinfov aytgandek bo'lganmidi?

– Ha, shunday bo'lgandi.

– Yaxshi, xo'sh, endi aytib ber-chi: gaykani nega burab chiqarding?

– Labbay?

¹ Temir iz.

² Temir iz ostida ko'ndalang yotqiziladigan yog'och.

– Sen u „labbay“laringni qo'yib, savolga javob ber; gaykani nima uchun burab chiqarding?

Denis shipga qaragan holda xirqirab javob beradi:

– Bir keragi bo'lmasa, burab chiqararmidim?

– Bu gayka senga nima uchun kerak bo'ldi, axir?

– Gaykani? Biz bu gaykadan cho'kdirgich¹ yasaymiz...

– Kim u, „biz“ deganing?

– Biz, aholi... Klimov qishlog'ining mujiklari.

– Menga qara, og'ayni, sen unaqa o'zingni telbalikka solmasdan, durustroq gapirsang-chi. Bo'lmag'ur cho'kdirgichlar bilan boshni aylantirib yolg'on gapirma.

Denis ko'zlarini pilpillatib turib, so'zlaydi:

– Umrimda yolg'on gapirgan odam emasman. Endi kelib, mana, yolg'onchi bo'lib o'tiribman... Cho'kdirgich bo'lmasa, ish bitadimi, taqsir? Qarmoqqa chuvalchang yo bo'lmasa mayda baliqni o'tkazganingminan, u o'lgurda cho'kdirgich bo'lmasa, suvga botadimi? Yolg'onchi emishman... – iljaydi Denis. – Suv betida qalqib yuraveradigan bo'lsa, undan nima foyda? Olabug'ani oling, cho'rtanni oling, shirin baliqni oling – hammasi chuqurdagi imlamaga² keladi; suv betida turgan imlamani shilishper³ cho'qisa cho'qiydi, uyam bo'lsa yilda bir... Bizning soyda shilishper o'zi yo'g'am... U baliq keng joyni yoqtiradi.

– Sen menga shilishperdan gapirib nima qilasan?

– Labbay? O'zingiz so'rab yotibsiz-ku! Biz tomonda katta-katta boylar ham baliqni shunaqa qilib tutadi. Eng yaramas bir bolani olgan vaqtingizdayam, cho'kdirgich bo'lmasa, baliq ovlamaydi. Albatta, tushunmagan odam

¹ Qarmoq yoki to'rni suvga botirish uchun ularga osiladigan og'irlik.

² Xo'rak.

³ Baliq turi.

bo'lsa boshqa gap, u cho'kdirgich bo'lmasayam ovga chiqaveradi. Ahmoqqa zakon yo'q, degan gap bor emasmi, axir?..

– Demak, sen o'sha gaykani cho'kdirgich yasash uchun burab chiqargan ekansan-da?

– Bo'lmasam-chi? Nima, uni soqqa qilib o'ynardimmi?

– Cho'kdirgich uchun yo qo'rg'oshin, yo miltiq o'qi... yo bironta mix topib ishlatsang bo'lardi-ku...

– Qo'rg'oshin ko'chada tushib yotgani yo'q, u pulga keladi, mix bo'lsa yaramaydi. Gaykadan boshqasi qo'l kelmaydi... U ham og'ir, ham tayyorgina teshigi bor.

– Jinnilikka soladi-ya o'zini! Go'yo kechagina dunyoga kelgan-u, yo bo'lmasa osmondan tushgan. Bu gayka burashning oqibati qanday bo'lishini bilmaysanmi, hoy esi past? Agar qorovul ko'rib qolmasa, poyezd izidan chiqib ketib, qancha odam o'ladi! Sen odam o'ldirgan bo'larding, odam!

– E, Xudo saqlasin, taqsir! Nega odam o'ldiray? Nima, biz chulchutmidik, yo yo'lbarsmidik? Xudoga shukur, taqsir, yoshimiz shunchaga yetib odam o'ldirish tugul, unday narsalarni o'ylaganimizam yo'q... O'zing saqla, Parvardigorim, rahming kelsin... Gapingizni qarang-a?

– Xo'sh, seningcha, poyezdlarning ag'anashi nimadan bo'ladi? Bir-ikkita gaykani burab chiqardingmi, ag'anaydi-ketadi!

Demis iljayadi, ishonmagandek bo'lib, baqrayib tergovchiga qaraydi.

– Yo'g'-e! Necha yildan beri butun qishloq gayka burash bilan tirikchilik qilsak ham, shu kungacha Xudo o'zi saqlab keldi, mana endi ag'anash, odam o'ldirish degan gaplar chiqib turibdi... Men uning relsini olib ket-sam, yo bo'lmasa, aytaylik, yo'lga bitta-yarimta xodani

ko'ndalang qilib qo'ygan bo'lsam, ana unda poyezd, ehtimol, ag'anardi, bu bo'lsa... nihoyati bir gayka, xolos... Gayka-ya!

– Sen, axir, tushunsang-chi, relsni shpallarga o'sha gaykalar bilan bog'laydilar!

– E, uni biz yaxshi bilamiz... Biz, unaqa, hammasini burab olmaymiz-da... jindak qoldiramiz... Telbalarning ishini qilmaymiz... tushunamiz...

Demis esnaydi va og'zini cho'qintiradi¹.

– O'tgan yili shu yerda bir poyezd ag'anab edi, – deydi tergovchi. – Sababi endi ma'lum bo'ldi...

– Nima dedingiz?

– O'tgan yili deyman, bir poyezd izidan chiqqan edi. Shuning sababi mana endi ma'lum bo'ldi... Ha-a, bildim!

– Siz mehribonlarimiz, shunaqa narsalarni bilish uchun bilimdon bo'lgansizlar-da. Xudo fahm berganda kimga berishini yaxshi bilgan... Siz, mana, bu unday, bu munday deb darrov gapning fahmiga yetdingiz, ammo anavi qorovulingiz bir mujik emasmi, hech narsaning fahmiga bormasdan, odamning yoqasiga osilib, sudray beradi... Ilgari bir narsaning fahmiga borgin, undan keyin sudra-da! Mujik bo'ldimi, miyasi ham mujikka yarasha bo'ladi... Taqsir, muni ham daftaringizga yozib qo'ying, u meni ikki marta lunjimga, yana tag'in ko'kragimga mushtladi.

– Sening uyingni axtargan vaqtda yana bitta gayka topibdilar... Munisini qachon va qayerda burab olgan eding!

– E, siz anavi qizil sandiq ostida yotgan gaykani aytasizmi?

– Qayerda yotganini bilmayman, ishqilib senikidan topganlar. Qachon burab olgansan?

¹ Esnaganda og'iz ochiladi, shunda shayton kirib qolmasin, deb og'zini cho'qintirish xristianlarda bor.

– Umi men burab olganim yo‘q. Uni menga ana u Semyon qiyshiqning o‘g‘li Ignashka bergan. Men haligi qizil sandiq ostidagisini aytayotibman, ammo tashqarida, chanadan topilganini Mitrofan ikkovimiz burab chiqarganmiz...

– Qaysi Mitrofan u?

– Petrov Mitrofan... Eshitmaganmisiz? O‘zi to‘r qilib, boylarga sotadi. Unga haligi gayka o‘lgurdan juda ko‘p kerak bo‘ladi. Har bir to‘rga, men sizga aytsam, o‘ntadan ketadi...

– Menga qara... Jazo qonuni majmuasining 1081-moddasida aytilganki, basharti biror kimsa yomon niyat bilan temiryo‘lga biron zarar yetkizsa, agarda mazkur zarar natijasida o‘sha yo‘lda ketayotgan transport xavf ostida qoladigan bo‘lsa va u ishning natijasida falokat ro‘y berishini ul kimsa o‘zi bilsa... tushundimgmi? Bilsa!.. Bu burab olishning oqibati qanday bo‘lishini sen bilgansan, albatta... Ul kimsa katorga ishlariga yuborilmoqqa hukm etiladi.

– Siz yaxshi bilasiz, albatta... Biz nodon odamlarmiz... biz nimani bilardik?

– Sen hamma narsani bilasan! Hozir sen yolg‘on aytayotibsan, o‘zinghi telbalikka solasan!

– Nega yolg‘on aytay? Ishonmasangiz, qishloqqa borib so‘rang... Cho‘kdirgich bo‘lmasa, yelim baliqdan boshqa narsa tutib bo‘lmaydi; toshboshi baliqdan bemaza baliq bormi dunyoda, o‘shayam cho‘kdirgich bo‘lmasa, ilinmaydi.

Tergovchi kuladi:

– Ha-a, shilishperdan gapir tag‘in!

– Bizning soyda shilishper bo‘lmaydi. Qarmoqqa kapalakni o‘tkazib, cho‘kdirgichsiz tashlasak, qo‘shboshi baliq ilinadi, xolos, uyam onda-sonda.

– Bo‘ldi, jim...

Jimlik cho‘kdi. Denis og‘irligini goh u oyog‘iga, goh bu oyog‘iga solib, ko‘k movut yopilgan stolga qaradi va zo‘r berib kiprik qoqdi, qarshisida go‘yo movut emas, quyosh ko‘rinayotganday. Tergovchi shoshilib yozadi.

Biroz jimlikdan so‘ng:

– Men endi ketaveraymi? – deydi Denis.

– Yo‘q. Men seni mirshablarga qo‘shib, qamoqxonaga jo‘nataman.

Denis kiprik qoqishdan to‘xtab qalin qoshlarini ko‘tarib, to‘raga savol nazari bilan qaradi:

– Bu nimasi? Nega qamoqxonaga yuborasiz, janob? Sira vaqtim yo‘q, hozir katta bozorga jo‘nashim kerak; Yegorda yog‘ pulidan uch so‘m qoluvdi, o‘shani olmasam bo‘lmaydi...

– Jim tur, xalaqit berma.

– Qamoqxonaga emish... biron gunohim bo‘lsa, mayliydi, borardim, yo‘qsa, bekordan bekorga... quruq tuhmatga-ya... Bo‘lmasa, nimaga, axir? O‘g‘irlik qilgan bo‘lmasam, mushtlashgan bo‘lmasam... O‘liq-soliqdan bo‘qimanda qolgan, deb o‘ylasangiz, janob, xotirjam bo‘limg, oqsoqolning gaplariga ishonmang... Siz ana u to‘radan so‘rang, taqsir... U oqsoqolda imon degan narsa yo‘q o‘zi...

– Jim tur!

Denis:

– Haliyam jim turibman... – deb g‘udullaydi. – Xatlash vaqtida oqsoqol juda orttirib yozgan, munga men qasam ichib tasdiqlayman. Biz o‘zimiz – uch og‘aynimiz: Kuzma Grigoryevich, chunonchi, Yegor Grigoryevich, undan keyin mana men, Denis Grigoryevich...

– Sen menga xalaqit berayotibsan... – deydi tergovchi, so‘ngra qichqiradi. Hoy Semyon! Olib bor muni!

Ikkita haybatli soldat kelib, uni mahkamadan olib chiqib ketarkan, Denis yana so‘zlaydi:

– Biz o‘zimiz uch og‘aynimiz. Birining gunohiga biri javobgar emas... Soliqni Kuzma to‘lamasim-u, javobim men, Denis beray emish... Sudyalar! Attang, burungi xo‘jayinim katta general o‘lib ketdi-da, Xudo rahmat qilgur, yo‘qsa, siz sudyalarning toza adabingizni berardi... Adashmasdan, yaxshi bilib hukm qilish kerak. Ursang ham mayli, lekin gunohim bo‘lsa ur, insof bilan ur...

NIQOB

X. degan jamoat klubida ezgu bir niyat bilan bal-mas-karad yoki shu yerlik nozaninlar ta'biri bilan aytganda bal-parey berildi.

Soat tungi o'n ikki. Tansa tushmaydigan niqobsiz ziyolilar (bular besh nafar edi) qiroatxonadagi kattakon stol atrofida o'tirib, burun va soqollarini gazetaga ishqab o'qishar, mudrashar, poytaxt gazetalarining mahalliy muxbiri o'taketgan liberal bir janobning ta'biri bilan aytganda „fikir“ qilishar edi.

Umumiy zaldan „Vyushki“ degan kadril sadosi eshiltildi. Eshik oldidan gurs-gurs qadam bosib, idish-tovoqlarni sharaqlatib damba-dam, lakeylar o'tib turishar edi.

– Mana shu yer tuzukka o'xshaydi, – dedi kimdir bosinqi, bo'g'iq tovush bilan. – Kiraveringlar! Bu yoqqa kiringlar!

Eshik ochilib, yo'g'on gavnali, pakana, kuchercha ust-bosh kiygan, shlapasiga tovus pati taqqan niqobli bir kishi kirdi. Uning ketidan niqob kiygan ikki xonim va patnis ko'targan lakey ham kirdi. Patnisda bir ko'zacha likor, uch shisha qizil vimo va bir necha stakan bor edi.

– Bu yoqqa! Bu yer salqinroq ham, – dedi u kishi. – Patnisni stolga qo'y. O'tiringlar, xonimlar! *Je vu pri a lya trimontran*¹. Sizlar, janoblar, nariroq siljinglar... Nima bu yerda...

¹ Marhamat qiling (*fran.*).

U qalqib, stuldagi bir necha jurnalni qo‘li bilan surib tashladi.

– Bu yerga qo‘y! Sizlar, kitobxon janoblar, nariroq siljingerlar; bu yerda gazeta-yu siyosatga balo bormi... Tashlanglar!

– Mumkinmi, sekinroq gapirsangiz, – dedi ziyolilardan biri niqob kiygan kishiga ko‘zoynak orqali qarab. – Bu yer bufet emas, qiroatxona... Bu yer ichkilik ichiladigan joy emas.

– Nega ichkilik ichiladigan joy emas ekan? Nima, stol qimirlab to‘kiladimi, yo ship o‘pirilib tushish ehtimoli bormi? Ajab! Ammo... Gapni cho‘zmang! Tashiang gazetani... Shusiz ham juda aqllisizlar... Biroz o‘qibsizlar bas, ko‘z ham ishdan chiqadi. Hammadan ham muhimi, menga yoqmayapti, hamma gap shunda.

Lakey patnisni stolga qo‘ydi, sochiqni bilagiga tashlab, eshik yomiga borib turdi. Xonimlar shu ondayoq vino ichishga kirishishdi.

– Gazetani shunday ichkiliklardan ortiq ko‘radigan aqlli odamlar ham bo‘lar ekan-da, deyman, – dedi tovus pati taqqan kishi, o‘ziga likor quyayotib. – Memmcha, muhtaram zotlar, ichgani pullaring bo‘lmagani uchun gazetani yaxshi ko‘rasizlar. Shunday emasmi? Xo-xo!.. O‘qiyaptilar! Xo‘sh, nima deb yozibdi? Hoy, ko‘zoynakli zot! Qanaqa faktlar to‘g‘risida o‘qiyotibsiz? Ho? E, qo‘ysangizchi-ya! Oliftagarchilik ham evi bilan-da! Undan ko‘ra iching-chi!

Tovus pati taqqan kishi o‘rnidan turib, ko‘zoynakli janobning qo‘lidagi gazetani tortib oldi. U kishining rangi oqardi, keyin qizardi va hayron bo‘lib, goh boshqa ziyolilarga qaradi – ular ham bunga qarab turishar edi.

– Siz taltayib ketayotirsiz, muhtaram janob! – dedi u jahli chiqib. – Siz qiroatxonani mayxonaga aylanti-

rayotirsiz, tartibsizlik qilishga, mening qo'limdagi gazetani tortib olishga haqingiz yo'q! Men siz aytgan odamlardan emasman! Siz meni bilasizmi, kimman! Men bank direktori Jestyakov bo'laman.

– Sendaqa Jestyakovlar menga pisand emas! Gazetingni esa mana-mana...

U gazetani yerdan olib mayda-mayda qilib tashladi.

– Janoblar, bu nima degan gap? – dedi Jestyakov. – Bu qanday bo'ldi... Bu hech aqlga sig'maydigan ishku...

– Achchiqlari keldi, – dedi u kishi kulib, – hay-hay, juda qo'rqib ketdim-ku! A'zoyi badanim titrab ketayotibdi! Menga qaranglar, muhtaram zotlar! Hazil harom, mening sizlar bilan gaplashgani hushim yo'q... Men mana bu xonimlar bilan yakka o'zim aysh-ishrat qilmoqchiman, shuning uchun ko'p xira bo'lmasdan, bu yerni bo'shatib qo'yinglar... Bo'la qolinglar! Janob Belebuxin, qani tuyog'ingni shiqillat! Nega tumshug'ingni jiyirasan? Chiq degandan keyin chiq! Chiq tezroq deyman, bo'lmasa bo'yimga tushiraman!

– Bu qanday bo'ldi? – dedi sud xazinachisi Belebuxin qizarib, yelkalarini qisib. – Tushunolmadim. Bir surbet bu yerga kirsa-yu... shunaqa qilib o'tirsa.

– „Surbet“ing nimasi? – dedi tovus pati taqqan kishi, g'azabi kelib qichqirdi va stolga shunday mushtladiki, patnidagi stakanlar sakrab ketdi. – Kimga aytayotirsan? Bu niqob kiyib olgan, nima desam bo'laveradi, deb o'ylaysanmi? He xotintaloq! Chiq deganimdan keyin chiq! Hoy, bank direktori, yaxshilikcha chiqib ket. Yo'qol hammang, muttabamlar! Tuyog'ingni shiqillat.

– Ko'ramiz, kim chiqib ketarkan! – dedi Jestyakov hayajondan ko'zoynagigacha terlab. – Ko'rsatib qo'ya-man! Hoy, oqsoqolni chaqir bu yoqqa!

Bir daqiqadan keyin tansadan hansirab qolgan ko'k-ragiga ko'k tasma taqqan, kichkinagina, mallarang oqso-qol kirdi.

– Chiqing bu yerdan! – dedi u. – Bu yer ichkilik ichladigan joy emas. Marhamat qilib bufetga chiqing!

– Sen nega kelding, – dedi niqobli kishi. – Men seni chaqirdimmi?

– Qo'lingizni paxsa qilmang! Chiqing deyman.

– Menga qara, senga bir daqiqa muhlat beraman... Sen bu yerning oqsoqolisan, ulug'isan, shuning uchun mana bu masxarabozlarni sekin, izzati bilan bu yerdan olib chiqib ket. Mening xonimlarim bu yerda begona odam bo'lishini xushlamaydi... Uyalishadi. Men pul sarf qilganman. Bularning yechinib, yayrab o'tirishini istayman.

– Bu sho'rtumshuq bu yer og'il emasligini bilmaydi, shekilli, – dedi Jestyakov qichqirib. – Yevstrat Spiridonichni chaqiringlar!

– Yevstrat Spiridonich! – deb qichqirdi zalda kimdir. – Yevstrat Spiridonich qanilar?

Politsiya mundiri kiygan chol – Yevstrat Spiridonich darrov keldi.

– Marhamat qilib, chiqing bu yerdan! – dedi u bo'g'iq tovush bilan va baqrayib, bo'yalgan mo'ylovlarini qimir-latdi.

– Obbo, juda qo'rqitib yubording! – dedi niqobli kishi xaxolab kulib. – Voy, voy, qo'rqitding-ku! Buni qaranglar-a! Mo'ylovi mushukning mo'yloviga o'xshaydi. Baqrayganini ko'r... Xa-xa-xa!

– Gapni cho'zma! – dedi Yevstrat Spiridonich bor tovushi bilan baqirib titrab. – Chiq bu yerdan! Hozir buyuraman, olib chiqib tashlaydi!

Qiroatxona g'ala-g'ovur bo'lib ketdi, qisqichbaqaday qizargan Yevstrat Spiridonich yer tepinib qichqirar

edi. Jestyakov qichqirardi. Belebuxim qichqirardi. Hamma ziyolilar qichqirardi, ammo hammasining tovushini niqobli kishining yo'g'on tovushi bosib ketar edi. Bu to'polon natijasida tansa to'xtadi, hamma qiroatxonaga yopirilib kirdi.

Yevstrat Spiridonich, dag'dag'a uchun klubda bo'lgan hamma mirshablarni chaqirdi, o'zi bayonnoma yozgani o'tirdi.

– Yoz, yoz, – dedi niqobli kishi uning qog'oziga barmog'i bilan niqtab. – Endi men sho'rlikning boshimga nimalar kelar ekan-a? Sho'rginam qursin! Men g'aribni nega endi xarob qilasiz? Ha, ha! Xo'sh? Bayonnoma tayyor bo'ldimi? Hamma qo'l qo'ydimi? Xo'p, endi qaranglar!.. Bir... ikki... uch!..

Niqobli kishi o'rnidan turdi, qomatini rostlab yuzidan niqobini oldi. Mast basharasini ochib, hanimaga qaradi va qilmishl qattiq ta'sir etganidan zavqlanib, o'zini kresloga tashladi va qahqaha urib kuldi.

Haqiqatan, uning bu qilmishi hammam hang-u mang qilib qo'ydi. Hamma ziyolilar gangib – oqarib-bo'zarib bir-biriga qaradi, ba'zisi bo'ynini qashladi. Yevstrat Spiridonich bilmasdan ko'p ahmoqona bir ish qilganday tomog'ini qirib qo'ydi.

Ma'lum bo'ldiki, to'polon qilgan kishi shu yerlik millioner, fabrikant, faxriy grajdanin¹, o'zining janjalkashligi, ezgu ishlarga himmatli ekani va mahalliy matbuotda ko'p martalab zikr qilingan, maorifparvarligi bilan tanilgan Pyatigorov ekan.

– Xo'sh, chiqib ketasizlarmi, yo'qmi? – dedi Pyatigorov birpasdan keyin.

¹ *Faxriy grajdanin* – podsho hukumati zamonida turli xizmatlari (aksari cherkov, monastir, kasalxona foydasiga iona qilganliklari) uchun ko'proq savdogarlarga beriladigan unvon.

Ziyolilar indamasdan, oyoq uchida yurib, chiqib ketishdi va Pyatigorov eshikni qulflab oldi.

– Buning Pyatigorov ekanini sen bilar eding-ku, axir! – dedi sekim xirillab Yevstrat Spiridomich, qiroatxonaga vino olib kirgan lakeyning yelkasidan ushlab silkib. – Nega indamading?

– Aytmagin degan edilar!

– „Aytmagin“ degan emishlar... Bir oy qamab qo‘ysam, ana undan keyin „Aytmagin dedilar!“ deyishni bilib olasan. Yo‘qol!! Sizlar hani chakki emas, janoblar, – dedi u ziyolilarga qarab, – birpas chiqib tursalaring nima bo‘lar edi! Mana endi o‘zlaring pishirgan oshmi o‘zlaring ichinglar! E janoblar, janoblar... Yomon ko‘rganim shunaqa ish, Xudo haqi!

Ziyolilar xuddi bir kor-hol bo‘lishini oldindan sezgan-day bir-birlari bilan pichirlashib, bo‘yinlarini qisib, xomush va xafa holda klubda yurar edilar... Ularning xotinalari, qizlari Pyatigorovning „koyigani“ni va jahili chiqqanini bilib, asta-sekin uylariga tarqaldilar. Tansa to‘xtab qoldi.

Soat ikkida Pyatigorov qiroatxonadan chiqdi. U mast, gandiraklar edi. Zalga kirib, orkestrga yaqin bir yerga o‘tirdi va musiqa eshitib, pinakka ketdi, keyin bir yoqqa qiyshayib, xurrak otdi.

– Chalma! – dedi oqsoqol musiqachilarga. – Jim!.. Yegor Nilich uyquga ketdilar.

– Uyingizga eltib qo‘yaymi, Yegor Nilich? – dedi Belebuxin engashib, millionerning qulog‘iga.

Pyatigorov xuddi yuziga qo‘ngan pashsham uchirmoqchi bo‘lganday labimi qimirlatdi.

– Uyingizga eltib qo‘yaymi, – dedi Belebuxin yana. – Yo izvoshingizni chaqirtirib beraymi?

– A? Kimni? Sen... nima deysan?

– Uyingizga eltib qo‘yay... Alla qiling.

– Uyga ketaman... Eltib qo‘y!

Belebuxinning joni kirdi va Pyatigorovni ko‘tara boshladi. Boshqa ziyolilar ham chopib kelishdi va iyib ketishib, faxriy grajdaninni ko‘tarishdi, avaylab izvoshga olib chiqishdi.

– Faqat artist, talant egasigina shuncha odamni laqilatib ketishi mumkin, – dedi Jestyakov kulib, uni izvoshga o‘tqazayotib. – Juda-juda qoyil qoldim, Yegor Nilich! Hali-hali kulaman-a... Ha, ha... Biz bo‘lsak yugurib, jon kuydirib yuribmiz! Ha, ha. Ishonasizmi? Teatrdamunchalik kulgan emasman... Ko‘p qiziq ish qildingiz-da! Bu kecha – umr bo‘yi esimdan chiqmaydi.

Pyatigorovni kuzatib, ziyohilar xursand bo‘lishdi, tassalli topishdi.

– Menga qo‘lini berib xayrlashdi, – dedi Jestyakov mamnuniyat bilan. – Demak, tuzuk, xafa bo‘lmabdi...

– Iloyim shunday bo‘lsin, – dedi Yevstrat Spiridonich uf tortib.

– O‘zi ko‘p rasvo, yaramas odam, lekin xayrli ishlarga himmatli-da, shunisi bor!.. Xafa qilish yaramaydi!..

LOZIM CHORALAR

Mahalliy qamoqxona nazoratchisining ifodasicha, geografiya xaritasida ismini teleskop bilan ham ko'rib bo'lmaydigan kichkina va uyezdsiz bir shaharcha, quyoshning nurlari bilan porlamoqda. Jimjitlik. Shahar idorasidan chiqib savdo rastalari tomon sekin-sekin sanitariya komissiyasi ketib bormoqda, bu komissiya shahar doktori, politsiya nazoratchisi, shahar idorasining ikki vakili hamda bir savdo vakilidan iborat. Orqada kamoli hurmat bilan mirshablar ketmoqda... Komissiyaning yo'li ham, do'zax yo'li singari, yaxshi niyatlar bilan to'shalgan. Bu sanitarlar ketib borarkan, qo'llarini to'lg'ay-to'lg'ay iflosliklar, badbo'yliklar, lozim choralar va boshqa, shuningdek, o'latga tegishli narsalar to'g'risida so'zlashadilar. Ularning gaplari shu qadar mazalik bo'ladiki, hammadan oldinda ketib boruvchi politsiya nazoratchisini birdaniga zavq olib ketadi-da, orqasiga qayrilib, deydi:

– Mana shu tariqada tez-tez yig'ilishib, muzokaralar qilishib tursak edi, taqsirlar! Ham ko'ngil ochilardi, ham kishi o'zini binoyi sezardi, yo'qsa biz g'ajishganimiz-g'ajishgan. Azbaroyi Xudo!

Savdo vakili xuddi o'ziga qurbon tanlab turgan bir jalod singari, doktorga yuzlanadi:

– Kimdan boshlasak ekan? Osheynikovning do'konidan boshlasak qanday bo'lar ekan, Anikita Nikolaich? Avvalo, u o'zi muttaham odam va... ikkinchidan, uni

ham tekshirishga vaqt keldi. Bir kun uning do‘konidan biznikiga grechixa yormasi olib kelgan edilar, qarasam, ichida kalamush tezagi yuribdi... Xotinim og‘ziga ham olmadi!

Doktor loqayd javob berdi:

– Nimasi bor? Osheynikovdan bo‘lsa, Osheynikovdan boshlayveramiz-da.

Sanitarlar, viveskasiga – „A.M. Osheymikovning qand, qahva va boshqa kolonial mollar magazini“, deb yozilgan bir do‘konga kirdilar-da, uzundan uzoq muqaddimalarga kirishmasdan, darhol tekshira boshladilar.

Qozon sovunlaridan chiroylik qilib uyilgan ehromga qararkan:

– Joyida... – deydi doktor. – Sovunlardan qanday Bobil qal‘alari yasab yuboribsan! Hunar bu, qarang-a! Iyi, iyi! Bu qanday gap bo‘ldi? Buni qarang, taqsirlar! Demyan Gavrilovich sovunni ham, nonni ham bir pichoqda kesar ekanlar!

Do‘kon egasi bunga qarshi, xuddi haqli javob qaytarganday bo‘lib, dedi:

– Bundan hech bir vaqt vabo paydo bo‘lmaydi, Anikita Nikolaich!

– U-ku rost-a, lekin yaxshi emas, axir! Men ham, axir, nonni sendan olaman.

– Yaxshi odamlarga alohida pichog‘imiz bor. E, xotirjam bo‘ling... Nima deb o‘tiribsiz...

Politsiya nazoratchisi ko‘zlarini suzib cho‘chqa soniga qaraydi, anchagacha uni tirnog‘i bilan timdalab ko‘radi, qattiq iskeydi, so‘ngra cho‘chqa sonini chertib turib so‘raydi:

– Buning ichida strixnin¹ ham bo‘ladimi?

¹ O‘tkir zahar.

– Yo‘g‘-e... Unday demasinlar-e... Unday qilarmidik!

Nazoratchi xijolat bo‘lib, u yerdan ketadi, undan keyin yana ko‘zlarini suzib, Asmolov va sheriklarining preyskurantiga¹ tikiladi. Savdo vakili qo‘lini grechixa yormasi turgan bochkaga solsa, qo‘li yumshoq, barqut singari bir narsaga urinadi... Bochkaning ichiga qaraydi va so‘ngra yuzida mehr alomati paydo bo‘ladi.

– Mushukcha... mushukcha! Yumshoq maxluqcha! – deb g‘ujurlaydi u, – yormaning ustiga uzatib, boshlarini ko‘taribdilar... Erkalik qilayotirlar... Sen, Demyan Gavrilich, mushukchadan birontasini biznikiga berib yubor-sang bo‘lardi!

– Mumkin... Ammo taqsirlar, gazaklarni ko‘rmakchi bo‘lsangiz agar... mana selyodka, pishloq... qizil baliq, marhamat qilib ko‘ring... Bu baliqni payshanba kuni tushirdim, eng yaxshi baliq... Mishka, pichoqni ber!

Sanitarlar baliqni pichoq bilan to‘g‘ragach, ilgari bir qur iskab olib, so‘ngra tatib ko‘rmoq uchun og‘izlariga soldilar.

Do‘kon egasi Demyan Gavrilich, xuddi o‘z-o‘ziga gapirganday deydi:

– Shu bahonada men o‘zim ham jindak ovqatlanib olay. Allaqanday bir shisha dori yotib edi. Baliqdan oldin jindak urib olsammi... Unda, baliqning ta‘mi ham o‘zga-cha bo‘ladi... Mishka, o‘sha shishani bu yoqqa ber!

Mishka lunjini shishirib va ko‘zini baqraytirib shishaning og‘zini ochadi-da, „taqq!“ etib prilavka ustiga qo‘yadi. Politsiya noziri, chuchmallanib, gardanim qashigani holda deydi:

– Nahorda ichish... – deydi. – Ammo birgina stakan bo‘lsa, balki... Demyan Gavrilich, beradigan bo‘lsang, tezroq bo‘l, yo‘qsa sening arag‘ingga sira vaqtimiz yo‘q!

¹ Narxlarning ro‘yxati.

Chorak soatdan keyin sanitarlar lablarini arta-arta va gugurt cho'pi bilan tishlarini kovlagan holda, Goloribenko deganming do'koni tomon ketib boradilar. O'chakishganday, o'tadigan yo'l ham yo'q... Besh nafar polvon kishi yuzlari qip-qizargan va terlagan holda, do'kondan tashqariga yog'liq bochkalarni g'ildiratmoqdalar.

– O'ngga o't... Chekkasidan tort... tort, tort deyman! Tagiga yog'och qo'y... e, padaringga la'nat! Chetroqqa o'tib turing, to'ra, bosib ketadi!

Bochka eshikka tiqilib qolib, o'rnidan sira jilmaydi. Polvonlar butun kuchlari bilan zo'r berib, uni itaradilar va qattiq-qattiq pishillashib, baland ovoz bilan so'kinadilar. Juda zo'r berib itarish natijasida, shuncha ko'p pishillash bilan havoning sofligi ham yaxshigina buzilgach, nihoyat, bochka o'rnidan jiladi, ammo tabiat qonunining aksi o'laroq orqaga qarab g'ildiraydi-da, yana eshikka tiqilib qoladi. Yana pishillash boshlanadi.

– Tfu! – deydi nazoratchi. – Shibukinnikiga o'ta qolaylik. Bu la'natilar kechgacha pishillashadiganga o'xshaydi.

Ammo Shibukinning do'koni bu vaqtda qulflangan edi.

Sanitarlar, bir-birlariga qarashib, taajjubleanadilar:

– Hozirgina ochiq edi-ku! – deydilar. – Biz Osheynikovnikiga kirgan vaqtimizda, u eshik oldida mis choynakni yuvib turgan edi. So'ngra yopiq do'kon oldida turgan gadoydan so'raydilar:

– Qani bu? Gadoy xirqiroq ovoz bilan deydi:

– Iso yo'lga bir narsa beringlar. Bir mayib bechoraman, xayr-u saxovat qiling, to'ralar. Ilohim, bola-chaqalarimizning...

Sanitarlar qo'l siltab, nari ketdilar. Shahar idorasi vakili Plyuningina ulardan ajralib qolib, gadoyga yonidan bir tiyin olib beradi-da, xuddi bir narsadan qo'rqqanday apil-tapil cho'qinib, sheriklarining orqasidan yuguradi.

Ikki soatcha o'tgandan keyin, komissiya endi qaytib boradi. Sanitarlar charchagan va ezilgan ko'rinadilar. Ularning bu safarlari bekor ketgani yo'q, chunki mirshablardan biri, tantana bilan qadam bosarkan, bir savat to'la sasigan olma ko'tarib boradi.

Nazoratchi „Araq savdosi. Araqlar va vinolar“ deb yozilgan viveskaga qaragan holda, deydi:

– Shuncha halol mehnatdan keyin, endi jindakkima tomoqni ho'llab olsak, yomon bo'lmas edi.

– Ha, albatta. Yomon bo'lmas edi. Istasalarining, kiraylik.

Sanitarlar yerto'la – mayxonaga tushadilar-da, oyog'i qiyshiq stol tegrasida davra olishib o'tiradilar. Nazoratchi xo'jayin tomonga imo qiladi, shundan keyin stol ustida darhol shishalar paydo bo'ladi.

Savdo vakili ichkilikni icharkan, yuzini burishtirib:

– Afsuski, gazagi yo'q, – deydi. – Tuzlangan bodringdan bersakmikan... Unday desam...

U kishi darhol haligi mirshab tomonga burilib, olmaning yaxshi-yaxshisini tanlaydi-da, gazak qlladi.

Nazoratchi, ajablangandek bo'lib, deydi:

– Oh... buning uncha buzilmaganlari ham bor ekan. Qani ber-chi, men ham bir-ikkita tanlab olay! E, sen idishning o'zini shu yerga qo'y... Yaxshi-yaxshilarini tanlab olamiz-da, archib yeymiz, qolganini tashlab yuborsang ham bo'ladi. Anikita Nikolaich, qo'ying! Mana shunaqa tez-tez yig'ilishib, muzokara qilishib tursak. Yo'qsa, bu pastqam joyda hech narsani ko'rmay umring o'tadi: na ma'rifat, na klub, na ulfatchilik – Avstraliyaning xuddi o'zginasi! Quyib ichinglar, taqsirlar! Doktor, olmadan oling! Siz uchun o'zim, o'z qo'lim bilan archidim!

Mirshab yerto'ladan chiqib kelayotgan nazoratchidan:

– Taqsir, to'ra, bu savatni nima qildim endi? – deb so'raydi.

– I... savat? Qanday savat? Ha-a! Olmasi bilan birga yo‘q qil darrov!.. Yuqumli kasalning uyasi u!

– Olmasini yeb bo‘ldilar-da!

– Ha-a... juda soz! Me-enga q-qara... mening uyimga borib, bolalarimga ayt, xafa bo‘lmasin... Men faqat bir-gina soat... Plyuninnikida uxlab kelaman... Uqdmgmi? Uxlab kelaman. Uyqu tangrisiga salom berib kelaman. *Sprexen zi deych*¹, Ivan Andreich?

Shundan keyin, u ko‘zini yuqori ko‘tarib, allaqanday bir alam bilan bosh chayqaydi-da, qo‘llarini kerib turib:

– Butun umrimiz shunday o‘tadi! – deydi.

¹ „Nemischa bilasizmi?“ (*nem.*).

CHIQDI

Tushki ovqatni yeb bo'lishdi. Qorinlar to'yib, dimog'lar chog'; esnab, shirin uyqu bosib, ko'zlar biyo-biyo. Er sigara chekdi, kerishdi va kushetkaga o'zini tashladi. Xotin uning bosh tomoniga o'tirib, mushukka o'xshab xirilladi... Er-xotin baxtiyor edi.

– Gapirsang-chi, – dedi er esnab.

– Nima deyin? Hm... Ha, aytganday! Eshitdingmi? Sofiya Okurkova haligi... oti nima edi-ya... Fon-Trambga tegibdi! Buni qara-ya!

– Tegsa tegibdi-da, nima qipti?

– Tramb razil odam-ku, axir! Shunday ham yaramas... Shunday ham vijdotsiz odamki! Bunaqa tuturiqsiz, beta-miz maxluq doriga ham topilmaydi. Axloqini ham asti qo'yaver! Grafning ish boshqaruvchisi edi, shuning orqasidan ko'p dunyo orttirdi, endi temiryo'lda ishlab, o'g'irlik qiladi... Singlisini g'orat qildi... Qisqasi, ko'p yaramas va o'g'ri... Shunaqa odamga tegadimi kishi?! Shu bilan umr qiladimi kishi! Hayronman! Shunday binoyi qiz bo'lsayu... Shunaqa qilib o'tirsa-ya! Bunaqa maxluqqa o'lsam ham tegmas edim! Millioner bo'lsa ham baribir tegmas edim! Dunyoda yakka-yu yagona chiroyli bo'lsa ham af-tiga tuflar edim. Toqatim bormi razil erga!

Xotin irg'ib o'rnidan turdi va qip-qizargan, g'azablangan holda uyda nari-beri yurdi. Uning ko'zlari g'azabdan yonar, so'zlari samimiy ekantligi ochiq ko'rinib turar edi...

– Bu Tramb shunaqa maxluq. Shunaqa odamlarga tegadigan xotinlar o‘larday ahmoq, o‘larday sharmanda xotinlar!

– Hm... Sen, albatta, tegmas eding... Hm... Bordi-yu, men ham razil odam bo‘lsam-chi? Nima qilar eding?

– Menmi? Sendan chiqar edim! Bir soniya ham sen bilan umr qilmas edim! Men faqat pok kishini yaxshi ko‘rolaman, xolos. Agar Tramb qilgan ishlarning yuzdan birini qilganingni bilib qolsam bormi... Tamom!

– Hm... Hali shunaqaman degin... Men bilmagan ekanman. Ha-ha-ha... Baqrayib turib yolg‘on gapiradi-ya!

– Men umrimda yolg‘on gapirgan emasman! Qani, razillik qilib ko‘r-chi, nima qilar ekanman!

– Nima hojati bor? O‘zing bilasan... Men o‘sha sening Fon-Tramingni bir cho‘qishda qochiraman!.. Trambni meniga qaraganda kissavur desa bo‘ladi. Nega ko‘zingni lo‘q qilasan? Ajab... (Pauza). Men necha pul oylik olaman?

– Bir yilda uch ming so‘m.

– Bundan bir hafta burun olib bergamim marvarid necha pulga keldi? Ikki ming... Shunday emasmi? Kecha olib bergan ko‘ylagim besh yuz... Dacha ikki ming... Ha-ha-ha... Kecha otaxonning bir mingni o‘marib ketdi...

– Axir, Pyer, boshqa daromadlar ham...

– Otlar... Shaxsiy doktor... Mashinachilarning shchotlari. Bundan uch kun burun yuz so‘mni o‘zing kartaga boy berding...

Er boshini ko‘tardi, chakkasiga mushtini tirab, butun boshlik bir aybnoma o‘qib berdi; yozuv stolining yoniga borib bir necha dalil va hujjatlar ko‘rsatdi.

– Mana, ko‘rdingmi, jonim, Fon-Traming mening oldimda chakana o‘g‘ri, kissavur! Minba‘d birov to‘g‘risida bunaqa dema!

Men hikoyani tamom qildim. Ehtimol, kitobxon:

– Xotin chiqdimi? – deb so‘rar.

– Ha... chiqdi. Lekin eridan emas, narigi uyga chiqdi.

MUJIKLAR

I

Moskvadagi „Slavyan bozori“ musofirxonasining malayi Nikolay Chikildeyev kasal bo‘ldi. Uning oyog‘i tortishib, siltanglanib yuradigan bo‘lib qoldi. Bir kuni patnida yaxna go‘sht, no‘xat qo‘yib borayotganda yo‘lakda qoqilib, yiqilib tushdi. Xizmatdan chiqib ketishga to‘g‘ri keldi. O‘zining va xotinining pullarini dori-darmonga sarf qilib, ovqatga ham pul qolmadi, ishsizlikdan zerikdi, so‘ngra o‘z qishlog‘imga borsam, yaxshi bo‘lar, deb o‘yladi. O‘z uyingda kasallik ham bilinmaydi, xarajat ham kam; uyda bo‘lsang, har bir devor suyaydi, degan gap bejiz emas, axir.

Nikolay kech paytda o‘z qishlog‘i Jukovoga kirib keldi. Bolalik chog‘lari esiga tushganda, tug‘ilib o‘sgan uyi xayolida yorug‘, dildor, bag‘rikengdek ko‘ringan edi; endi uyga kirarkan, hatto qo‘rqib ketdi: yorug‘ deb o‘ylagan joyi nihoyatda qorong‘i, tor va iflos edi. Nikolay bilan kelgan xotim Olga, qizi Sasha, uyning salkam yarmisini egallagan, is va pashshadan qorayib ketgan beso‘naqay pechga qarab hayron bo‘lardi. Pashshaning son-sanog‘i yo‘q! Pech qiyshaygan, devorlarning yog‘ochlari egri-bugri, uy xuddi hozir qulab tushadigandek. Ikonalar turadigan burchakda shisha yorliqlari, gazet parchalari yopishtirilgan – bular go‘yo surat o‘rniga qo‘yilgan. Kambag‘allik, qashshoqlik! Uyda katta-

lardan hech kim yo‘q, hamma o‘roqda. Pech ustida yoshi sakkizlarga borgan mallasoch, aft-boshi kir bir qiz beparvogina o‘tiribdi. U kelganlarga aqalli qaramadi. Pastda oq mushuk kosovga surkalib turardi. Sasha:

– Ma, pish-pish-pish, – deb mushukni chaqirdi.

Pech ustidagi qiz:

– Mushugimiz kar bo‘lib qolgan, eshitmaydi, – dedi.

– Nega?

– Shunday. Urib kar qilishgan.

Nikolay bilan Olga bir qarashdayoq bundagi turmushning qanday ekanini fahmladilar, ammo tugunlarini yerga qo‘yib, indamay ko‘chaga chiqdilar. Ularning uyi bir chekkadan uchinchi bo‘lib, ko‘rinishi eng xarob, eng eski edi; ikkinchi uy ham ularnikidan yaxshi emas, lekin uchinchisi tunuka tomli, oynalariga parda tutilgan edi. Bu uyning oldi to‘silimgan, o‘zi alohida turibdi. Uylar bir qator tizilgan, butun qishloq jimjit, xomush, hovlilardan ko‘rinib turgan tol, qarag‘ay, chetan daraxtlari qishloq manzarasini chiroyli va yoqimli qilib turibdi.

Dehqon uylarining narigi tomonida soy bo‘yiga qarab tushgan jarlik bor edi, bu jarlik baland va tikka bo‘lib, goh joylarda tuproq tagidan kattakon toshlar chiqib turibdi. Bu toshlar, kulollar kovlagan chuqurlar yonida, jar bag‘rida aylanma yolg‘izoyoq yo‘llar bor; siniq idishlarning qora, qizil parchalari to‘p-to‘p bo‘lib uyilib yotibdi, pastdagi keng yalanglik ko‘m-ko‘k o‘lazor; o‘lazorning o‘ti o‘rilgan, hozir dehqonlarning mollari o‘tlab yuribdi. Qishloqdan bir chaqirimcha narida buralib-buralib oqqan soy bo‘yida barradek sabzalar yashnaydi, soyning narigi yog‘ida yana keng o‘lazor, mollar o‘tlab, qator-qator oppoq g‘ozlar yuribdi, so‘ngra u yoqda ham bu tomondagidek baland qir, qir tepasida qishloq, qishloqda besh gumbazli cherkov, nariroqda pomeshchikning uyi.

Olga cherkovga qarab cho‘qingach:

– Sizlarning joylaringiz yaxshi ekan, yayraydigan yer ekan, ey Xudo! – deb qo‘ydi.

Xuddi shu paytda kechki ibodatga qo‘ng‘iroq chalindi (shanba oqshomi edi). Pastda chelakda suv olib kelayotgan ikki kichkina qiz qo‘ng‘iroq ovozi eshitish uchun, cherkovga qayrilib qaradilar.

Nikolay xayol surib:

– „Slavyan bozori“da ovqat vaqti bo‘ldi... deb qo‘ydi.

Nikolay bilan Olga jar bo‘yida o‘tirib kunning botishini, suvda, cherkovning oynalarida tip-tiniq, sof va salqin, muloyim havoda qip-qizil osmonning tovlamb tovush urushini – Moskvada hech qachon bo‘lmaydigan bu manzarani tomosha qildilar. Quyosh botgach poda ma‘rab, bo‘kirib o‘tdi. Narigi tomondagi g‘ozlar uchib keldi, hamma yoq jim bo‘ldi, havodagi sokit shu‘la so‘ndi, qorong‘i tusha boshladi.

Bu orada Nikolayning otasi bilan onasi, chol-kampir qaytib keldilar. Ikkovining bo‘yi baravar, munkaygan, tishlari tushgan, ikkovi ham ozg‘in. Soyning narigi yog‘ida pomeschchlnikida ishiagan kelinlar – Marya bilan Fekla ham keldi. Kiryak degan o‘g‘illarining xotini Maryaning olti bolasi bor, soldatga olingan Denis degan o‘g‘illarining xotini Feklaning ikki nafar bolasi bor edi. Nikolay uyga kirib bola-chaqalarni, so‘ri ustida, belanchakda, uying har yog‘ida, burchak-burchaklarda uymalashib yurgan katta-kichik gavdalarni, chol bilan kampirning qora nonni suvga botirib qanday ishtaha bilan yeyayotganlarini ko‘rganidan keyin kasal holda, pulsiz, buning ustiga bola-chaqasi bilan bu yerga chakki kelganini fahmladi – bekor qilibdi!

So‘rashib bo‘lganidan keyin:

– Kiryak og‘am qayoqda, – deb so‘radi.

– Savdogarnikida, o'rmonda qorovullik qiladi, o'zi yomon mujik emas-u, biroq juda yomon ichadi, – deb javob berdi otasi.

Kampir ko'ziga yoshi olib dedi:

– Uddaburon chiqmadi, mujiklarimizning peshonasi sho'r, uyga tashib kelmasdan, uydan tashib ketadilar. Aybimizni bekitib mima qilamiz, Kiryak ham xo'p ichadi, chol ham ichadi, qovoqxonadan beri kelmaydi. Xudoning qahriga qoldik.

Mehmonlar kelgani uchun samovar qo'ydilar. Choydan baliq isi kelardi, qand mijilgan va sarg'aygan, non va idish-tovoqlar ustida suvaraklar yuribdi. Ichishga odam jirkanadi, gaplar kishini ranjitadi – muhtojlik, kasallik to'g'risidagina so'zlashadi. Bir piyoladan choy ichilgani ham yo'q ediki, bir mahal, hovlidan mastning bo'kirgami eshitildi:

– Ma-arya!

– Kiryakka o'xshaydi, – dedi chol, – ana, o'zi ham kelib qoldi.

Hamma jim bo'ldi. Birozdan keyin xuddi yer tagidan kelganday haligi dag'al bo'kiriq yana eshitildi:

– Ma-arya!

Katta kehin Maryaning rangi o'chdi, pech yoniga borib tiqlidi. Keng yag'rinli, durkun, kuchli va xunuk xotinning qo'rqishi g'alati ko'rindi. Uning qizi, pech ustida beparvo o'tirgan haligi qiz to'satdan baqirib yig'lab yubordi.

Chiroyli, keng yag'rinli, baquvvat Fekla qizni jerkib:

– Vabo tekkur, sen nega yig'laysan? Joning chiqmasin, o'ldirmas! – deb baqirdi.

Nikolay choldan surishtirib bilsa: Marya o'rmonda Kiryak bilan birga turishga qo'rqar, eri har gal ichib mast bo'lganda Maryam yo'qlab kelib, shovqin-suron ko'tarib, xotinini hech ayamasdan urar ekan.

Xuddi eshik tagida yana:

– Ma-arya! – degan bo‘kiriq eshitildi.

Marya birov uni muzdek suvga sho‘ng‘itib olgandek, entika-entika:

– Xudo xayr bersin, jigarlarim, qutqarib oling, mehribonlarim, unga topshirib qo‘ymang... – deb g‘ulduradi.

Uydagi bolalarning hammasi, ularga qarab Sasha ham yig‘lab yubordi. Mast kishining yo‘talgani eshilib, baland bo‘y, qorasoqol, quloqchin kiygan kishi kirib keldi; chiroq xira yonganidan yuzi ko‘rinmagani uchun dahshatli tuyuldi. Bu Kiryak edi. U xotimiga yaqin kelib, uning yuziga qulochkashlab bir musht urdi. Xotini esa kaltakdan gandiraklab, churq etmay o‘tirib qoldi, shu ondayoq burmidan qon keldi.

Chol pechga chiqar ekan:

– Ana sharmandalik, uyat, nomus. Mehmonlar oldida-ya. Qanday battollik! – deb g‘ulduradi.

Kampir bukchayganicha nimanidir o‘ylab, indamay turadi. Fekla belanchak tebratardi... Kiryak, chamasi, o‘zining bunday dahshatli ekanligini bilib va bundan quvonib Maryani qo‘lidan ushlab eshikka sudradi, battarroq qo‘rqitmoq uchun hayvondek bo‘kirdi, ammo shu chog‘ mehmonlarga ko‘zi tushib to‘xtadi.

Kiryak xotinini qo‘yib yuborib, dedi:

– Ha, kelibsizlar... Tug‘ishgan og‘am bola-chaqasi bilan kelibdi... – dedi.

Gandiraklab turib qip-qizil mast ko‘zlarini yirib ikonaga cho‘qindi-da, yana gap ochdi:

– Og‘am ota uyiga bola-chaqasi bilan kelibdi... Moskva-dan kelibsizlar-da. Poytaxtdan, shaharlar onasi Moskva-dan keldim deng... Aybga qo‘shmaysizlar...

Samovarga yaqin joyda skameykaga o‘tirib, idishdan ho‘plab-ho‘plab choy ichdi. Boshqalar indamay o‘ti-

rardi... O'n piyolaga yaqin choy ichdi, so'ngra skamey-kaga suyanganicha xurrak ota boshladi.

Yotar vaqt bo'ldi. Nikolay kasal bo'lganidan, unga chol yoniga, pech ustiga joy solib berdilar; Sasha yerda yotdi. Olga ayollar bilan yotgani saroyga kirib, Marya yoniga yotar ekan:

– Ey, o'rgilay, ko'zyoshi qayg'uni yuvmaydi! Sabrdan o'zga chorang yo'q. Aziz kitoblarda, agar birov o'ng betingga ursa, chap betingni ham tutib ber... deyilgan, ey o'rgilay, – dedi.

So'ngra Moskvada, musofirxonada cho'ri bo'lganini salmoqlab gapirib berdi.

– Moskvaning uylari katta, bir ming olti yuzta cherkov bor, o'rgilay; uylarda badavlat odamlar turadi, hammalari chiroyli, kelishgan, boadab!

Marya Moskva u yoqda tursin loaqal o'zining uyezd shahriga ham bormaganligini gapirib berdi. Marya o'qimagan, duolarning hech qaysisini, hatto „Ey bor Xudoyo“ni ham bilmas edi. Marya ham, nariroqda bular gapiga quloq solib o'tirgan ikkinchi kelin Fekla ham nihoyatda nodon bo'lganlaridan hech narsaga tushunmasdi. Ikkovi ham erini yoqtirmas edi. Marya Kiryakdan qo'r qar, uning oldida turganda qo'rqqanidan qaltirar va qachonki uning bilan birga tursa, undan araq va tamaki hidi buruqsib turganidan, boshi karaxt bo'lar edi. Fekladan eringni sog'inmaysanmi, deb so'raganda:

– Qo'ying o'shani! – deb javob berardi.

Gaplari tugab, jim bo'ldilar...

Kun salqin, bostirma oldida xo'roz qichqirib uxlatmas edi. Tongning ko'kimtir nuri har teshikdan ko'rinib turgan chog'da Fekla asta-sekin o'rnidan turib eshikka chiqdi, so'ngra yalangoyoq shipillab qayoqqadir ketdi.

II

Olga cherkovga borarkan, Maryani ham birga olib ketdi. Ular soʻqmoqdan borib oʻlanzorga qarab tushayotganlarida xursand edilar. Olgaga bu yerning kengligi yoqar edi. Marya boʻlsa ovsinini yaqin qarindoshdek bilardi. Kun chiqdi. Uyqudan karaxt boʻlgan qirgʻiy oʻlanzor tepasidan pastlab uchmoqda, soy usti xira, unda-bunda tuman tentirab yurardi, ammo soyning narigi tomonidagi quyosh shuʻla tashladi, cherkov yarqirab turibdi, pomeschikning bogʻida zagʻchalar chagʻillardi.

– Chol tuzuk, lekin kampir serjahl, urishaveradi. Oʻz bugʻdoyimiz hayitgacha yetib berdi, endi qovoqxonadan un sotib olib yeb turibmiz, shuning uchun kampirning jigʻibiyroni chiqayotibdi, koʻp non yeysizlar, deb jahll qiladi, – dedi Marya.

– Ey, oʻrgilay. Sabr qil, boshqa chora yoʻq. Kitobda, barcha ojiza va bechoralar, gʻam-gʻussada qolganlar, sabr qilinglar, deyilgan.

Olga salmoqlab soʻzlar, yurganda tipirchilab, tez yurar edi. Har kuni otinoylardek qiroat bilan injil oʻqir, oʻqiganining koʻpiga tushunmasa ham, aziz soʻzlarga kelganda koʻngli buzilib yigʻlab, „ashche“¹ „dondeje“² kabi soʻzlarni yuragi ezilib, hazin tovush bilan aytar edi. U Xudoga, bibi Maryamga, aziz-avliyolarga ishonar, dunyoda na oddiy odamlarga, na nemislarga, na loʻlilarga va na yahudiy-larga, xullas, hech kimga ozor berib boʻlmaydi, hatto hayvonlarga ham ozor yetkazgan kishining shoʻri quriydi, deb bilar edi, muqaddas kitoblarda shunday yozilgan, deb va shuning uchun bu muqaddas kitoblarni oʻqiganda, garchi soʻzlariga tushunmasa ham,

¹ „Ashche“ – agar.

² „Dondeje“ – qachonki; har ikkisi ham eski slavyanacha diniy soʻz.

ko'ngli buzilib, yuzi yorishib, rahm-shafqat alomatlari paydo bo'lardi.

– Sen qayerliksan? – deb so'radi Marya.

– Men vladimirlikman. Moskvaga borib qolganimga ancha bo'lgan, sakkiz yoshimda.

Soyga yaqinlashdilar. Soyning narigi bo'yida suv yoqasida qandaydir bir xotin yechinmoqda edi.

Marya u xotinni tanib:

– Bizning Fekla-ku, – dedi, – soyning narigi bo'yidagi boyning hovlisiga borib kelayotgandir. Unda boyning gumashtalari bor. Shunday sho'x, qaqajonki, aslo qo'ya ber!

Qoraqosh, sochlari yoyilgan, yosh, durkun, qizdek Fekla soy bo'yidan o'zini suvga tashlab, oyoqlari bilan suvni shaloplatib ketdi, to'lqinlar har tomonga yoyildi.

Marya yana:

– Benihoyat sho'x, – dedi.

Soy ustida lapanglab turgan yolg'izoyoq yog'och ko'prik bo'lib, ko'prik tagida zog'ora baliqlar galalashib yurar edi. Suvga engashib turgan mayda butalar bargida shudring tomchilari yarqiraydi. Havo ilidi, ko'ngil quvonadi. Naqadar go'zal tong! Agar muhtojlik, qochib qutulib bo'lmaydigan dahshatli qashshoqlik bo'lmasa, bu dunyoda turmush nechog'lik go'zal bo'lardi! Agar orqaga qayrilib qishloqqa bir qaralsa, kechagi hodisalar darhol esga tushadi, bu yerning afsonaviy go'zalligi, xurandlik nash'asi bir lahzada yo'qoladi.

Cherkovga kelishdi. Marya ichkari kirgani botinolmay, eshik oldida to'xtab qoldi. Garchi ibodatga chaqirgan qo'ng'iroq soat sakkizdan oshganda chalingan bo'lsa-da, tik turaverdi va shu turganicha sira o'tirmadi.

Injil o'qilayotganda butun xaloyiq alg'ov-dalg'ov bo'lib, cherkovga kirib kelgan pomeshchiklar oilasiga yo'l berdi; oq ko'ylak, soyaboni keng shlapa kiygan ikki qiz

bilan matros kiyim kiygan qizil yuzli, semizgina bir bola kirib keldi. Ularning kelishi Olgaga ta'sir qildi. U bir qarashdayoq bular odamshavanda, o'qimishli, ko'hlik kishilar ekan, deb qo'ydi. Marya bo'lsa, kelganlar odam emas, yo'l bermaguday bo'lsa, uni bosib-yanchib ketadigan balo-qazodek, ularga zimdan xo'mrayib, ma'yuslanib qaradi.

Dyakon yo'g'on tovush bilan bir so'zni o'qisa, Maryaning nazarida, eri „Ma-arya“ deb bo'kirganday bo'lardi va cho'chib tushardi.

III

Mehmonlarning kelgani qishloqqa yoyildi, shuning uchun ibodatdan keyin ularni ko'rgani ancha odam keldi. Leonichevlar ham, Matveyevichlar va Ilichovlar ham Moskvada xizmat qilgan qarindoshlarini ko'rgani keldi. Jukovo qishlog'idan chiqqan savodli bolalarning hammasini Moskvaga eltib, oshxona va musofirxonalarga xizmatkorlikka berardilar (soyning narigi tomonidagi qishloq bolalarini esa faqat bulkaxonaga berardilar); bu narsa qadimdan, krepostnoylik zamonidan beri rasm bo'lib qolgan, u zamonda Jukovo qishiog'ida bo'lgan Luka Ivanovich degan bir dehqon nuqul o'z hamqishloqlarini xizmatga olar ekan. Qilgan ishlari hozir cho'pchakka aylanib qolgan bu odam Moskvadagi klublarning birida bufetchilik qilardi. Uning keltirgan odamlari o'rnashib olganlaridan keyin o'z qarindoshlarini chaqirib olib, ularni qovoqxona va restoranlarga joylashtirar ekanlar. Shu sababdan o'sha vaqtdan beri atrofda qishloqlarning odamlari Jukovo qishlog'ini „Malayobod“ yoki „Yundixo'r“ derdi. Nikolayni o'n bir yoshida Moskvaga eltib, u vaqtda „Ermitaj“ bog'ida kapeldimerlik¹ qiluv-

¹ *Kapeldiner* – teatr, sirk kabi tomoshaxonalarda chipta tekshirib turuvchi odam.

chi va Matveyevichlar oilasidan bo'lgan Ivan Makarich o'rniga joylashtirib qo'ygandilar. Endi Nikolay Matveyevichlarga minnatdorlik bilan der edi:

– Ivan Makarich mening valine'matim bo'lgan, uni kecha-yu kunduz duo qilish mening vazifam, chunki men uning orqasidan odam bo'ldim.

– Ey, bolam, – dedi ko'zyoshi aralash Ivan Makarichning opasi, novcha, oriq kampir, – ulardan hech xat-xabar yo'q.

– Qishda Omonda¹ xizmat qilgan edi. Hozir shahardan tashqarida allaqanday bir bog'da emish, keksayib qoldi! Burun yozda kuniga o'n so'm ishlagan kunlari bo'lar edi. Hozir har yerda ham ishning mazasi yo'q, qariganda azobga qoldi.

Kampirlar va xotinlar Nikolayning piyma kiygan oyoqg'iga, oppoq rangiga qarab, xafalanib dedllar:

– Uddaburon emassan, Nikolay Osipich, topishingda maza yo'q! Na chora!

Hamma Sashani erkalatar edi. Sasha o'n birga qadam qo'ygan bo'lsa-da, bo'yi yoshiga yarasha emas, pakana, o'zi oriq, ko'rgan kishi uni yettiga kirgan deydi. Oftobda qoraygan, sochlari pala-partish qirqilgan, uzun va keng etakli ko'ylak kiygan, boshqa qizlar orasida oppoqqina, shahloko'z, sochining uchiga qizil tasma bog'lagan Sasha bir turfa qiziq ko'rinar, xuddi daladan tutib, uyga olib kelingan jonivorga o'xshar edi.

– Qizim o'qishni ham biladi! – deb maqtandi Olga, qiziga muloyimgina qarab, – qani, o'qi-chi, qizim! – dedi unga burchakda turgan Injilni olib berib, – sen o'qi, mo'mimlar eshitsinlar.

Injil eski, og'ir charm muqovasining chetlari to'zigan edi. Undan shunday bir hid keldiki, uyga monaxlar

¹ Omon – 90-yillar Moskvada bo'lgan bir restoran egasining familiyasi.

kirganday bo'ldi. Sasha qoshlarimi chimirib qiroat bilan boshiadi:

– „Onalar chiqib ketganlaridan keyin Yusuf tushida Jabroilni ko'rdi, Jabroil unga aytdiki, tur o'rningdan, bolani onasi bilan Misrga olib qoch... va mendan xabar bo'lguncha unda tur...“

– Bolani onasi bilan... – degan iborani Olga yana qaytardi va hayajomidan qip-qizarib ketdi.

„Dondeje“ iborasini eshitganda Olga o'zini tutolmay yig'lab yubordi. Unga qarab avval Marya, so'ngra Ivan Makarichning opasi ham yig'lab yubordi. Chol yo'taldi va nevarasiga dasturxondan biror narsa olib bermoqchi bo'lib, jovdiradi: hech narsa topolmay, qo'l siltadi. Shundan so'ng Injil o'qish tamom bo'lib, ta'sirlanib, ko'ngli buzilgan qo'shnilar Olga va Sashadan mamnun bo'lib tarqaldilar.

Bayram munosabati bilan hammalari kun bo'yi uyda qolishdi. Eri ham, kelinlari ham, nevaralari ham acha, deb atagan kampir butun ishni o'zi qilishga tirishar edi. Pechni ham o'zi yoqdi, samovarni ham o'zi qo'ydi. Hatto yerto'laga ham o'zi tushar, keyin „ishlayverib o'lib bo'ldim“, deb shikoyat qilardi. Biron kishi bekor qolmasligi, birovning ortiqcha emasligi, chol va kelinlar bekor o'tirmasligining g'ami ham uning ustida. Qo'shni qovoqxona egasining g'ozlari, nazarida, chorvoqqa kelayotganday bo'ladi. Kampir darhol uzun tayoq olib yugurib chiqdi-da, o'zi singari burishgan va nimjon karami yonida yarim soatcha chinqirib vaysadi. Nazarida, jo'jalarga sor tegayotganday bo'lib, urishib-qarg'ab sorni haydashga tutinadi. U ertadan kechgacha achchiqlanar hamda vaysardi, ko'pincha shunday shovqin ko'tarar ediki, ko'chadan o'tib borayotgan kishilar to'xtab qarashar edi.

O'z choliga ham yaxshi muomala qilmasdi. Uni goh yalqov, goh baloga uchragur, derdi. Chol ham epchil-

gina, inobatli odam emasdi, agar kampir shunday qilib turmasa, u hech ishlamas, pechkaning ustiga chiqib, gaplashib o'tiraverar edi. U o'g'liga o'zining allaqanday dushmanlaridan, qo'shnilaridan yetgan alamlardan hasrat qilib, ezmalik bilan uni zeriktirar edi.

U biqinini ushlab turib dedi:

– Shunaqa... Bayramdan so'ng oradan bir hafta o'tib, pudim o'n uch tiyindan pichan sotdim. O'z ixtiyorim bilan... shunday qilib... xo'p, demak, men pichanni o'z ixtiyorim bilan olib boraman, hech kim bilan ishim yo'q. Shu vaqtda qarasam, yo'ldagi qovoqxonadan oqsoqol Antip Sedelnikov chiqib qoldi. „Qayoqqa olib borayotirsan, bu xashak-pashakni“, – deb qulog'imning tagiga bir tarsaki tushirdi.

Kayfi tarqalgan Kiryakning boshi qattiq og'rir va akasidan xijolat bo'lar edi.

Kiryak karaxt boshini qimirlatib:

– Araqning oqibati shu. Ey, Xudo-yey! Akalar, opalar, gunohimni kechiring, Iso haqi, o'zim ham pushaymonman, – derdi.

Bayram munosabati bilan qovoqxonadan sho'r baliq sotib olib, uning kallasidan sho'rva qaynatildi. Qiyom vaqtida hamma choy ichgani o'tirib, choyni uzoq, to terlaguncha ichishdi. Hamma choy icha-icha xuddi shishib ketganday ko'rinar edi. Shundan so'ng sho'rvani katta bir tog'oraga quyib, o'rtaga qo'ydilar. Hammalari shu bir tog'oradan ichdilar. Sho'r baliqni esa kampir yashirib qo'ydi.

Kechqurun kulol jar bo'yida o't yoqib, quvachalarini xumdonga soldi. Pastdagi o'tloqda qizlar qo'shiq aytishdi. Garmon chalishdi. Soyning narigi yuzidagi xumdonga ham o't yoqilgan. Unda ham qizlar qo'shiq aytdilar. Qo'shiq uzoqdan ohangdor va mungli eshiti-

lar edi. Qovoqxonada va uning atrofida mujiklar g'ovur ko'tarardi. Badmastlik bilan poyma-poy ashula qilar va shunday so'kishar ediki, uni eshitganda Olga bir irg'ib tushib:

– Voy, sho'rim qursin! – derdi.

So'kishlarning hech tinmaganligi, bir oyog'i go'rda bo'lgan chollarning hammadan ko'ra qattiqroq va uzoqroq so'kinishlari Olgani hayratda qoldirdi. Bolalar va qizlar esa bu so'kinishlarni eshitib, hech uyalmas, aftidan, yoshlikdanoq bunga o'rganib qolgan edi.

Vaqt yarim kechadan o'tdi. Soyning bu va narigi yuzidagi xumdonlarda o't o'chdi. Pastdagi o'tloqda va qovoqxonada hamon o'yin-kulgi davom etar edi. Chol bilan Kiryak mast – bir-birini suyab, bir-birini turtkilab, Olga bilan Marya yotgan omborning oldiga kelishdi.

– Qo'y, – derdi chol yolvorib, – qo'y... yaxshi, mo'min xotin... Gunoh bo'ladi..

– Ma-arya! – deb qichqirdi Kiryak.

– Qo'y... gunoh... bu yomon xotin emas.

Ikkovi saroy yomda biroz turib, so'ngra ketishdi.

– Sevaman men dala gullarini, chamanzorda gullar terishni, – deb chol chinqirib birdaniga ashula boshladi.

So'ngra tupurdi. Yomon bir so'kindi-da, uyg'a kirib ketdi.

IV

Kampir Sashani polizni qo'riqlagali qo'yib, g'ozlarni kirkizma, deb buyurdi. Issiq avgust kuni edi. Qovoqxona egasining g'ozlari galalashib narigi yoqdan polizga kirsalar bo'lardi-ku, ammo hozir qovoqxona yomida to'kilib yotgan sulimi terib yeyish bilan ovora edi. Faqat bir erkak g'oz, kampir tayog'ini ko'tarib kelmayotibdimi, deganday bo'ynini cho'zib qarab qo'ydi. Boshqa g'ozlar

past tomondan kelishi mumkin edi, ammo bular hozir soyning narigi yog'idagi o'tloqda qator-qator tizilishib, o'tlab yurar edi. Sasha biroz turdi-da, zerikdi. G'ozlar kelmaganidan keyin jar bo'yiga qarab ketdi.

Sasha u yerda Maryaning katta qizi Motkani ko'rdi. Motka katta bir toshning ustida turib, cherkovga qarar edi. Marya o'n uch bola tug'gan, ammo bulardan faqat olti nafari qolgan. Bularning hammasi qiz, eng katta qizi sakkiz yoshda edi. Motka yalangoyoq, uzun ko'ylak kiyib, oftob qizig'ida turar edi. Oftob uning miyasini qaynatar, ammo buni sezmay, toshday qotib turardi. Sasha uning yoniga borib, cherkovga qarab dedi:

– Cherkov Xudoning uyi. Odamlar chiroq, sham yoqadilar, Xudoning esa qizil, ko'k, zangor ko'zga o'xshagan shamchirog'i bor. Kechasi cherkovda Xudo yuradi: uning yonida bibi Maryam bilan Xudo sevgan Nikolay duk, duk, duk qadam tashlaydi... Qorovul qo'rqadi, vahima bosadi! – Sasha onasining gapiga o'xshatib, – so'ngra-chi, o'rgilay, qiyomat bo'lganda hamma cherkovlar osmonga ko'tarilib ketadi.

– Qo'n-g'i-roq bi-lan-mi? – dedi Motka yo'g'on ovoz bilan, har bir hijoni bo'lib.

– Qo'ng'iroq bilan. Qiyomat bo'lganda yaxshi odamlar jannatga kiradi, yomonlar, badjahllar, o'rgilay, do'zaxga tushadi. O'tda yonadi. Doim yonadi, o'rgilay. Mening onamga, Maryaga ham Xudo: „Sizlar hech kimni xafa qilmagan edingiz, shuning uchun o'ng yoqqa, jannatga boringlar“, deydi, Kiryak bilan kampirga esa: „Sizlar chapdagi do'zaxga boringlar“, deydi. Ro'za tutmay, go'shtlik ovqat yeganlar ham do'zaxga tushadi.

U ko'zlarini katta-katta ochib yuqoriga – osmonga qaradi-da, dedi:

– Kiprik qoqmay osmonga qara, farishtalarni ko'rasan.

Motka ham osmonga qaradi. Oraga bir lahza jimlik cho'kdi.

– Ko'rayotirsanmi, – dedi Sasha.

– Ko'rinmaydi, – dedi Motka do'rillab.

– Men ko'rayotirman. Kichkina farishtachalar uchib yuribdi, qanotlari kichkinagina: xuddi chivinning qanotiday lip-lip qiladi.

Motka yerga qarab biroz o'ylandi-da, so'ngra dedi:

– Kampir o'tda yonadimi?

– Yonadi, o'rgilay.

Katta toshdan to pastgacha bir tekisda qiyalanib tushgan jarlikning yonbag'rida barra o'tlar o'sgan, bu o't shuncha mayinki, ushlagim yoki ustida yotging keladi. Sasha yotib, pastga qarab dumaladi. Motka ham tum-tayib turib, yerga yotdi va pastga qarab dumalagan edi, etagi yelkasigacha ko'tarildi.

– Kulgim qistaydi! – dedi Sasha sevinib.

Yana yumalash uchun ikkovi yuqoriga chiqdi. Shu vaqtda chiyillagan tanish bir tovush eshitildi. Ana endi qo'rqishni qarang! Tishsiz, qoqsuyak, bukchaygan kampir uzun tayog'ini ko'tarib polizdan g'ozlarni quvar va qichqirar edi:

– Hamma karamlarni rasvo qildi! Qurib ketkurlar, qirilgurlar, Xudoning qahriga uchragurlar, yaramaslar, joning chiqqurlar!

U qizchalarni ko'rib qolib tayog'ini tashladi, so'ngra yerdan xipchin oldi-da, qoqsuyak, tayoqdek qattiq va dag'al qo'llari bilan Sashaning bo'yndan ushlab ura ketdi. Sasha kaltak zarbidan va qo'rqanidan yig'ladi. Shu vaqtda bir g'oz lapanglab, bo'ynini cho'zib kampirning oldiga keldi-da, g'oq-g'oq dedi. So'ngra g'ozlar oldiga qaytib borganda go'yo kampirga g'oq-g'oq deganini ma'qullaganday, ular ham g'ag'illashdi. So'ngra kampir

Motkani tutib olib urdi. Motkaning etagi yana yelkasi-gacha ko'tarildi. Sashaning xo'rliigi kelib, kampirni chaqqani uyga kirdi. Uning ketidan Motka ham kirdi, u arillab yig'lar, ko'z- yoshini artmas, yuzi suv sepilganday shalobbo edi.

– Voy o'lay! Meni Xudo urdi, – dedi Olga hayron bo'lib, ular uyga kirganda.

Sasha bo'lgan voqeani ayta boshiadi. Shu vaqtda qarg'ay-qarg'ay shovqin solib kampir keldi. Feklaning achchig'i chiqdi, uyda g'ovur-g'uvur ko'tarildi.

– Zarari yo'q, zarari yo'q! U buving, unga jahl qilsang, gunohkor bo'lasan. Hechqisi yo'q, qizim, – dedi Olga oppoq oqarib, avzoyi buzilib, Sashaning boshini siladi.

Bu doimiy shovqin-suron, ochlik va badbo'y hidlar joniga tekkan hamda ota-onasi tufayli xotini bilan qizi oldida xijolatga qolgan Nikolay, pechdan oyog'ini osiltirib, titrab-qaqshab, yig'lamsirab onasiga dedi:

– Uni urishga haddingiz sig'maydi! Uni urishga hech haqqingiz yo'q!

– Pech ustidan tushmay harom o'l, san iltozi, sen tekinxo'rlarni bu yerga qaysi ofat keltirdi, – deb baqirdi Fekla g'azab bilan.

Sasha, Motka va boshqa hamma qizlar pechning bur-chagiga o'tib Nikolayning orqasiga g'uj bo'lishib, indamay, gapga quloq solishar va qo'rquvdan yuraklarining dukul-lashi eshitilib turar edi. Oilada kasali uzoqqa cho'zilgan va tuzalish umidi bo'lmagan kishi bo'lsa, shunday daqiqalar bo'ladiki, yaqinlari dilidarida unga o'lim tilaydilar va faqat bolalargina yaqin kishilarining o'limidan qo'rqib, shu haq-da o'ylaganda vahimaga tushadilar. Qizlarning nafasleri ichiga tushib Nikolayga ma'yus qarashdi va ichlarida: bu yaqin kunlarda o'ladi, deb unga ko'ngil ko'taradigan, rahm-shafqatli hiron so'z aytgilari va yig'lagilari keldi.

Nikolay xuddi himoya kutganday Olganing pinjiga kirdi va sekin, titroq tovush bilan dedi:

– Jonim Olga, bunda turishga toqatim qolmadi, Xudo haqi, opang Klavdiya Abramovnaga xat yoz, bor bisotini sotsin, garovga qo‘ysin va bizga pul yuborsin. Bu yerdan ketamiz. E Xudo!.. Yana bir Moskvani ko‘rsam, armonim yo‘q, tushimda ko‘rinsa ham mayli!

Kech bo‘lib, uyga qorong‘i tushgach, shunday diqqi-nafas bo‘ldiki, gapirish ham qiyin edi. Badjahi kampir qora nonning qobig‘ini suvga botirib, bir soatcha so‘rib o‘tirdi. Marya sigirini sog‘ib, paqirda sut olib kelib skameykaga qo‘ydi. Kampir sutni shoshilmasdan, ro‘za bo‘lgani uchun hech kim ichmaydi, deb xotirjam bo‘lsa kerak, paqirdan kuvachaga quydi. Faqat kichkina tarelkaga Feklaning bolasiga ozgina quyib berdi. Kampir bilan Marya kuvachani yerto‘laga olib tushib ketganda, Motka birdan qo‘zg‘alib, pechning ustidan osilib tushdi-da, qoq non to‘g‘ralgan yog‘och kosa turgan skameykaning oldiga kelib, tarelkadagi sutdan kosaga jinday quydi.

Kampir uyga qaytib kelib, yana o‘sha qattiq nonning qobig‘ini kemira boshladi. Sasha bilan Motka esa pechning ustida o‘tirib unga qarashar va uning ro‘zasi buzilganidan, endi do‘zaxga tushadi, deb xursand bo‘lardi. Ik-kovi tinchlanib, uxlagani yotdi. Sasha tushida qiyomatni ko‘rdi: xumdonday katta pech yoqilgan, sigirga o‘xshash qop-qora dev, kampir boya g‘ozlarni haydaganiday, uzun tayoq ushlab kampirni o‘tga haydar edi.

V

Hayit kechasi soat o‘n birdan oshganda pastdagi o‘tloqda o‘ynab yurgan qiz va yigitlar to‘satdan qiy-chuv ko‘tarib qishloqqa qarab yugurishdi: jar tepasida o‘tirganlar avval mima bo‘lganimi payqamadilar.

– O‘t tushdi! O‘t tushdi! Yondik! – deb baqirgan ovozlari eshitildi.

Yuqorida turganlar qayrilib qarab, dahshatli, juda g‘alati bir manzara ko‘rishdi. Eng chetdagi uylarning poxol tomi ustida odam bo‘yi alanga buralib yonib turibdi, undan xuddi fontanday har tomonga uchqunlar sochilmoqda. Olov lovullab bir lahzada butun tomga tutashdi va o‘tning charsillagan ovozi eshitildi.

Oyning yuzi xiralandi, lopillab turgan qip-qizil shu‘la butun qishoqni bosdi, yerda tutunning qora ko‘lankasi yuradi, har yoqdan qurum hidi keladi. Pastda yugurishib yurganlarning nafasi bo‘g‘ildi, qaltirashib, bir-birlarini turtishib, yig‘lashib, gaplashishga tillari kelmas, o‘tning ravshan nuridan yaxshi ko‘rolmay, bir-birlarini tamimas edi. Hanıma yoq vahima ichida edi. Tutun aralash o‘t ichida kaptarlar uchib yurishi, qovoqxonadagilar yong‘indan bexabar, bemalol garmon chalib, ashulani baralla qo‘yib o‘tirishi, ayniqsa, vahimali edi.

Birov bo‘kirib:

– Semyon akaning uyi kuydi, – dedi.

Garchi yong‘in qishloqning narigi tomonida bo‘lsa-da, Marya uyning oldida betoqatlik bilan yig‘lab, titrab-qaqshab qo‘llarini ishqab yuribdi. Nikolay ham oyog‘iga piynia kiyib chiqdi, go‘daklar ham ko‘ylakchan yugurishib chiqdilar. O‘nboshining uyi oldidagi cho‘yanni chaladilar. Dong, dong, dong... ovozi ko‘kka yoyildi, tinmay dong‘ilash yurakni orziqtirar, badanni jimillatar edi. Qari kampirlar ikonalarini ko‘tarib chiqadilar. Hovlilardagi qo‘y, sigir va buzoqlarni darvozadan ko‘chaga haydab yubordilar, sandiq, po‘stak, bochkalarni tashqariga olib chiqdilar. Uyurda otlarni tepib zarar yetkazganidan yilqiga qo‘shmay qo‘yilgan qora ayg‘ir yechib yuborilgach, tepimib, kishnab bir-ikki marta qishloqning u boshidan bu boshiga chopib

o'tdi, birdan arava oldida to'xtab, orqa oyog'i bilan aravani tepa boshiadi.

Soyning narigi tomondagi cherkovda qo'ng'iroq ham chalindi.

Yongan uy oldi issiq va shunday yorug' ediki, yerdagi o't-o'lanlarning har biri ko'rinardi. Tashqariga chiqarilgan sandiqlarning biri ustida cho'michburun, shapkasini qulog'igacha bostirib kiygan, egnida nimcha Semyon o'tirardi. Semyonning xotini mukka tushib hushsiz, ingrab yotar edi. Saksonlarga borib qolgan, bo'yi bir qarich, soqoli ikki qarich degandek, uzun soqolli pakana bir chol qo'lida oq tugun bilan boshyalang shu orada yuribdi, chol bu yerlik bo'lmasa-da, yong'inga sabab bo'lganga o'xshaydi. Uning tepakal boshida o'tming shu'lasi aks etadi. O'zi lo'lidedek va sochlari qop-qora oqsoqol Antip Sedelnikov bolta bilan uy oldiga kelib, darchalarni urib tushirdi, so'ngra negadir uyning eshigi oldidagi ayvonchani buza bosbladi. U:

– Xotinlar, suv! Mashinani keltir! Aylantir! – deb qichqirardi.

Yaqindagina qovoqxonada kayf surib o'tirgan kishilar suv sepadigan mashinani sudrab kelardilar. Bularning barchasi mast, gandraklab yiqilar, hammalarining yuzlarida ojizlik ifodasi bor, ko'zlari yosh edi.

Oqsoqol ham mast, u:

– Qizlar, suv! Bu yoqqa bur! – deb qichqirardi.

Xotin-qizlar pastdagi buloqqa tushib, chelak va bochkalarni to'ldirib suv keltiradilar, suvni mashinaga quyib yana yugurgancha suvga ketadilar. Olga ham, Marya ham, Sasha ham, Motka ham suv tashidilar. Xotinlar ham, bolalar ham mashinani bosmoqdalar, mashinaning ichagi pishillab, suv sepib turibdi. Oqsoqol suvni hali eshikka, hali derazaga qaratib, ba'zida barmog'i bilan to'sadi va shu sababdan suv battarroq pishillaydi.

Har tomondan:

– Qandingni ur, Antip! Barakalla! – degan ovozlari chiqadi.

Antip bo'lsa uyniing dahliziga, o't ichiga kirib, undan qichqiradi.

– Mashinani bos! Mo'minlar, g'ayrat qiling, bunday balodan saqlasin!

Mujiklar g'uj-g'uj bo'lib, angrayib, o'tga qarab turadilar. Nima qilishni hech kim bilmas, hamma hayron, atrofda esa poxol, bug'doy bog'lari g'aram-g'aram. Kiryak bilan otasi chol Osip ham shundalar, ikkovlarining ham kayfi taraqq. Chol bunday bemalol kayf surib yurganidan xijolat tortganday yerda yotgan xotinga qarab:

– Onaxon, muncha o'zingni qiynaysan! Uying bo'lsa xatga olingan. Hukumat puli. Qayg'urib nima qilasan! – dedi.

Semyon har kimga bir gapirib, o'tning nimadan chiqqanini so'zlar edi:

– Tugun ko'tarib yurgan haligi mo'ysafid general Jukovning xizmatkori... Xudo rahmati generalimizning oshpazi edi. Kechqurun kelib: „Bir kecha qo'nib ketay...“ deb so'radi... Ma'lumki, bir stakandan araq ichishdik, o'zingiz bilasiz-ku... xotinim samovar qo'ymoqchi bo'ldi, mo'ysafidga choy berish kerak edi. Bemahalda falokat bosib, samovarni dahlizga qo'ygan ekan, karnayidan chiqqan olov shirdagi poxolga urib, shu falokat bo'ldi, o'zimizning yonib ketishimizga sal qoldi. Mo'ysafidning shapkasi ham o'tda qoldi, falokat bosdi.

Cho'yanni tinmay chalyaptilar, soyning narigi yog'idagi cherkovning qo'ng'irog'i ham har damda chalinib turibdi. Olga o'tda yarqillab, olov alangasidan qizargan qo'ylarga va tutun ichida uchib yurgan qizg'ish kaptarlarga vahima bilan qarab, hali pastga, hali yuqoriga harsillab chopar edi. Uning nazarida, qo'ng'iroqning ovozi tig'par-

rondek yuragiga qadalayotganday, yong'in sira tugamaydiganday, Sashasi yo`qolli qolganday edi... Uyning shipi gumburlab qulab tushganda, endi butun qishloq yonib tushadi, degan fikr uning tinkasini quritdi, suv tashishga darmomi qolmay, chelagini yoniga qo'yib, jar bo'yida o'tirib qoldi. Uning yonida, pastroqda bir talay xotinlar o'tirib, azaga kelganday yig'lashardi.

Shu paytda narigi tomondagi pomeschikning gumash-ta va xizmatkorlari ikki aravada o't o'chiradigan mashina keltirdilar. Tugmalari ochiq oq kiyim kiygan yoshgina bir talaba ham keldi. Boltalar bilan uyni buza ketdilar. Yonib turgan yog'och devorga narvon qo'yib, birdamga besh kishi chiqdi. Hammadan avval haligi talaba chiqdi. U qip-qizargan, bo'g'ilib baqirar, o't o'chirishning mashqini olgan odamga o'xshar edi. Uyning yog'ochiarini, og'ilxona va chetan devorni buzib tashladilar, g'aram qilib qo'yilgan yaqindagi pichanni tashib ketdilar.

To'plangan xalq orasidan:

– Buzdirmang! Buzgani qo'yma! – degan tovushlar chiqdi.

Kiryak g'ayratga kirib, narigi tomondan kelganlarning uyni buzishlariga yo'l qo'ymaslik uchun, dadillik bilan uyga qarab yurdi. Lekin pomeschikning xizmatkorlaridan biri uni qaytarib, bo'yniga bir soldi. Boshqalar kulishdi. Xizmatkor yana bir urdi, Kiryak yiqilib tushdi, so'ngra emaklab orqasiga qaytdi va odamlar orasiga kirib ketdi.

Narigi tomondan shlapa kiygan chiroyli ikki qiz keldi, – haligi talabaning singillari bo'lsalar kerak. Qizlar nariroqda turib, o'tni tomosha qiladilar, uydan buzib chiqarilgan yog'ochlar yonmasalar ham tutab yotardilar, talaba suv sepadigan ichakni goh bu yog'ochlarga, goh turgan odamlarga, goh suv tashiyotgan xotinlarga qaratib suv sochar edi.

Qizlar xavotir olib, yigitdan koyigandek:

– Jorj! Jorj! – deb qichqirardilar. O‘t o‘chdi. Odamlar tarqala boshiaganlarida tong yorishib qolgan edi, ham-maning rangi o‘chib, so‘rraygan... Osmonda yulduzlar so‘nib, tong endi yorishib kelayotgan chog‘ida hamisha shunday ko‘rinadi. Mujiklar tarqalib ketayotganda hazillashib kular, general Jukovning oshpazini mazax qilib, uning kuygan shapkasini askiyaga olardi. Ular yong‘in chiqarib o‘ynashgilari bor, yong‘inning bunday tez tugaganidan hatto achinganday ko‘rinadilar.

Olga talabaga qarab:

– Boyvachcha, siz o‘t o‘chirishga usta ekansiz. Bizning Moskvaga boradigan ekansiz, unda har kuni o‘t tushib turadi, – dedi.

Qizlardan biri:

– Siz moskvalikmisiz, – deb so‘radi.

– Balli. Erim „Slavyan bozori“da ishiardi. – Sovuqdan qaltirab, onasi pinjiga tiqilib turgan Sashani ko‘rsatib, – bu qizim, u ham moskvalik, – dedi.

Qizlar talabaga fransuzchalab bir narsa dedilar, u Sashaga bir tanga berdi. Chol Osip bumi ko‘rgach iljayib, yuzida tamagirlik alomati ko‘rindi.

– Boyvachcha, Xudoga shukurki, shainol bo‘lmadi, shamol turganda bir soatga qolmay yonib tushardik, – dedi u talabaga qarab. So‘ngra ovozi andak pasaytirib, uyalinqirab yana dedi, – martabangiz ulug‘ bo‘lsin, saxiy janoblar, ertalab sovuq, andak ilinqirab olsak, yaxshi bo‘lardi. Iltifot qilib yarim shisha araqqa yetadigan xayr qilsangiz.

Unga hech narsa berishmadi, u g‘uldurab koyindi-da, uyiga qarab ketdi. Olga jar bo‘yida turib, haligi ikki aravaning kechuvdan o‘tishini, boyvachchalarning o‘lanzordan borishiarimi tomosha qilib turdi. Narigi yoq-

da ularning faytunlari turibdi. Olga uyga qaytib kelgach, shodlik bilan eriga aytar edi:

– Shunday yaxshi, shunday chiroyliki, aslo qo‘yaversiz! Qizlar hurga o‘xshaydi.

Uyqusirab turgan Fekla jahl bilan:

– Yer yutsin ularni! – dedi.

VI

Marya o‘zini baxtsiz hisoblar va o‘ziga o‘lim tilar edi. Fekla esa bu turmushdan rozi, qashshoqlik, ifloslik, tinimsiz so‘kish unga yoqar edi. Nima bersalar surishtirmasdan yer, to‘g‘ri kelgan joyda yotib ketaverar edi. Yuvundini shundoqqina ostonaga to‘kib, to‘kkan yuvundisini yalangoyoq bosib ketaverar edi. U Olga bilan Nikolayni birinchi kundanoq yomon ko‘rib qoldi, buning sababi shu ediki, Fekla yaxshi ko‘rgan bu turmushni ular yomon ko‘rardilar.

– Ko‘raman, bu yerga kelib nima yerkansiz, moskvalik aslzodalar! Ko‘raman! – derdi Fekla ular holiga kulib.

Sentabr oyining boshida, bir kun ertalab, Fekla birdaniga ikki chelak suv ko‘tarib keldi, sovuqdan qip-qizarib, husniga-husn qo‘shilgandi. Shu paytda Marya bilan Olga o‘tirib, choy ichmoqda edi.

Buni ko‘rgan Fekla ularga tekkizib:

– Ha, qand-choy ichinglar! – deb qo‘ydi. So‘ngra chelaklarni yerga qo‘yarkan, zarda bilan Olgaga yana gap otib, – boyvachchalarni qarang! Har kuni choy ichishni xo‘p odat qilib olishibdi! Choy icha berib tag‘in qorinlaring yorilmasin! Moskvada xo‘p yayrab, semirib yurgan-da, semiz, baqaloq!

So‘ngra obkash bilan Olganing yelkasiga shunday tushirdi, ikki ovsin chapak urib:

– Voy, sho‘rim qursin, – deb qoldi.

So'ngra Fekla soy bo'yiga ketayotib, shunday baland ovoz bilan qarg'ab ketdiki, uyda o'tirganlarga aniq eshilar edi.

Kech kirdi. Uzun kuz kechasi boshlandi. Uyda ipak o'rardilar. Fekladan boshqa hamma ipak o'rash bilan mashg'ul. Fekla soyning narigi tomoniga ketgan. Ipakni yaqindagi fabrikadan olardilar. Hammalari bir bo'lib haftada yigirma tiyindan ortiq pul ishlamas edi.

– Janoblar qo'lida ekanimizda yaxshi edi, – dedi chol ipak o'rarkan. – Vaqtida ishiab, vaqtida uxlab, vaqtida ovqat yerdik. Tushda karam sho'rva bilan bo'tqa, kechqurun yana shu ovqat. Bodring bilan karam mo'l, xohlaganingcha yeyaver. Qattiqqo'llik ham baravj edi. Har kim o'z ishini bilar edi.

Faqat bitta chiroq tutab, xira yonib turar edi. Birov chiroq oldini to'sib, oynaga soya tushsa, oydim ravshan ko'rnardi. Chol Osip salmoqlab, ozodlikdan ilgari¹ dehqonlarning qanday yashaganlarini, hozir bunday muhtojlik, bunday qashshoqlik ichida qolgan joylarda, bir zamonlar tozi itlar bilan ov qilinib, ov vaqtida mujiklarga araq ichirganlarini, ovda ushlangan parrandalarni aravalarga solib, Moskvadagi boyvachchalar uchun olib ketganlarini, yomonlarni darra bilan urib, Tver muzofotiga badarg'a qilganini, yaxshi odamlar ko'p in'omlar qilganini gapirib ketdi. Kampir ham undan bundan gapirib berdi. Kampir hech narsani unutmabdi, ko'rganlari hammasi esida. Kampir, eri, yomon bo'lsa-da, o'zi juda taqvodor bo'lgan bekasini to'g'risida so'zlab berdi. Uning hamma qizlari nojo'ya odamlarga tekkan. Biri araqxo'rga, biri meshchanga tekkan ekan, yana bittasini olib qochib ketganlar (u mahalda yosh bo'lgan kampir qizni olib qochishiga yordam bergan ekan),

¹ Bu o'rinda 1861-yilda, Aleksandr II zamonida dehqonlarni krepostnoy huquqdan ozod qilmasdan ilgari ahvol gapiriladi.

qizlarining hammasi, onalari singari dog'-hasrat bilan tez kun ichida o'lib ketgan ekan. Kampir bularni esga olib, hatto o'pkasi to'lib, ko'zyosh ham qilib qo'ydi.

To'satdan birov eshikni qoqishi bilan hammalari cho'chib tushdilar.

– Osip amaki, bir kecha uyingda qo'ndir!

General Jukovning oshpazi, shapkasi yong'inda kuygan, pakana, tepakal mo'ysafid kirib keldi. U o'tirib gap tingladi-da, bo'lib o'tgan har xil voqealarni eslab, gapga kirishdi. Nikolay pech ustida oyog'ini osiltirib o'tirib, mo'ysafidning so'zlarini tinglar va nuqul janoblar zamoni-da qanday ovqatlar pishirilganini so'rardi. Bitki, kotletka, har xil sho'rvalar, qovurmalaridan gaplashdilar, hamma narsa esida yaxshi turgan oshpaz bu vaqtda pishirilmaydigan ovqatlar nomini aytar edi. Chunonchi, buqa ko'zidan pishiriladigan „nahori“ degan ovqat bor ekan.

– „Mareshal“ degan kotletka u mahalda ham bo'lar-midi? – deb so'radi Nikolay.

– Yo'q.

Nikolay nazarga ilmaganday boshini chayqab:

– Ey, sizlar ham oshpazmi! – deb qo'ydi.

Qizlar pech ustida turib, baqrayganicha pastga boqar, ular bulutli osmondagi yulduzlardek uymalashib, juda ko'pday ko'rinardi. Aytilayotgan gaplar ularga yoqar, ular uh tortib, hayajonlanib turar, quvonchdan va qo'rqqandan ranglari o'char edi. Hammadan ham qiziq voqeani gapirgan kampirning so'zini ular nafaslarini ichga yutib, qimirlagani ham qo'rqib, jim tinglardilar.

Hamma hech narsa demay, jimgina uxlashga yotdi; xotinlardan ko'ngillari bezovta bo'lib, hayajonga kelgan keksalar yoshlikning yaxshiligi to'g'risida xayol surib ketdilar, nima bo'lsa-da, yoshlikdan unutilmas shodlik, dildor xotira qoladi, keksalik qanday sovuq, qanday

mash'um, o'lim yaqinlashib kelmoqda, uni hatto o'ylamagan yaxshi! Chiroq o'chdi... Qorong'illik, oying yorug'ida yarqirab turgan ikki darcha, jimlik, belanchakning g'irchillashi negadir umrning o'tganini, o'tgan umrni aslo qaytarib bo'lmasligini eslatardi... Odam mudrab, andak o'zini unutishi bilan birov yelkasiga tegib, yuziga dam urib uyg'otadi-yu, shu bilan uyqu qochadi, butun badani uvushgan, o'lim xayoli miyadan sira chiqmaydi. U yonboshga aylansa, o'lim esidan chiqadi, lekin muhtojlik, ovqat g'ami, uning qimmatlagani to'g'risidagi eski fikrlar boshidan ketmaydi, ammo birozdan keyin umrning o'tgani, umi qaytarib bo'lmasligi yana esga tushadi...

Oshpaz uh tortib:

– Ey Parvardigor! – deb qo'ydi.

Birov sekim-sekim oynani chertdi. Fekla qaytib kelgan bo'lsa kerak. Olga o'rnidan turib, esnab, shivirlab duo o'qidi va eshikni ochdi, so'ngra dahliz eshigining tambasini tortib chiqardi. Lekin hech kim kirmadi, faqat ko'chadan gurullab sovuq kirdi va oying yorug'i tushdi. Ochiq eshikdan jimjit bo'sh ko'cha, osmonda suzib ketayotgan oy ko'rindi.

– Kim? – dedi Olga.

– Men, – degan javob eshitildi.

Eshik oldida qip-yalang'och Fekla devorga suyanib turardi. Sovuqdan qaltirab, tishi tishiga tegmas, oy yorug'ida oppoq, chiroyli va g'alatiroq ko'rindi. Badamidagi soyalar, terisidagi oying jilvasi, aymiqsa, qora qoshlari va dirkillab turgan ko'kragi aniq, ravshan ko'rinardi.

– Anov tomondagi battollar kiyimlarimni yechib olib, shu hollmda qo'yib yubordilar... Qip-yalang'och keldim. Biror kiyim keltir, – dedi Fekla.

Olga ham qaltirab, sekingina:

– Uyga kirsangiz-chi! – dedi.

– Chol-kampir bilib qolmasinlar.

Darvoqe, kampir bezovtalanib, valdiray boshlagach, chol ham: „Kim undagi“, deb so‘radi. Olga o‘z yupkasi bilan ko‘ylagini keltirib Feklaga kiydirdi, so‘ngra ikkovlari eshikni tiqirlatmasdan, sekingina uyga kirdilar.

Kampir kim kelganini fahmlab, jahl bilan:

– Senmisan barno? Ha, sayoq yurmay juvanmarg bo‘lgur! – deb qarg‘adi.

Olga Feklani o‘rarkan:

– O‘rgilay, mayli, mayli xafa bo‘lma – deb shivirladi.

Yana jimlik boshlandi. Uyda hammaning uyqusida halovat yo‘q, har kimni bir balo bezovta qilardi. Cholning beli og‘rir, kampir tashvish va jahldan, Marya qo‘rquvdan, bolalar qo‘tir va ochlikdan uxlayolmas edi. Bu kun ham ularning uyqusida halovat bo‘lmadi. Hamma bezovta bo‘lib, ag‘anashar, uyqusirar, suv ichgani turardi.

Fekla to‘satdan dag‘al ovoz chiqarib ho‘ngrab yubordi, ammo darhol o‘zini bosib oldi, faqat piqillab yig‘lagan tobora pasayib, bora-bora o‘chdi. Goh-goh soyning narigi yog‘idagi soatning jaranglagani eshitildi; ammo soat g‘alati: avval beshga, keyin uchga jom uradi.

Oshpaz uh tortib:

– Ey Parvardigor! – deb qo‘ydi.

Derazadan qaraganda oydinmi yoki tong otib qoldimi, bilish qiyin edi. Marya turib tashqariga chiqdi, hovlida sigir sog‘arkan: – „ho‘-o‘sh, ho‘-o‘sh“ degani eshilib turibdi. Kampir ham tashqariga chiqdi. Uy ichi qorong‘i bo‘lsa-da, buyumlar ko‘rinar edi.

Kechasi bilan uxlagan Nikolay pechdan tushdi. Ko‘k sandiqchasidan xizmatda kiyadigan to‘nini olib kiydi, so‘ngra deraza oldiga kelib, yenglarini rostlab, etagini ushlab boqqach, iljaydi. So‘ngra to‘nini avaylab yechdi-da, sandiqqa solib qo‘ygach, yana yotdi.

Marya qaytib kelib pechga o't yoqdi. Aftidan, uyqusi chala bo'lsa kerak, yurgan yo'lida esnar edi. Tushida biror narsa ko'rganmi yoki kechagi xotiralar esiga tushdimi, pech oldida huzur qilib bir kerishdi-da:

– Yo'q, har qalay, erkinlik yaxshi, – deb qo'ydi.

VII

– Ulug' keldilar, – pristavni qishloqda ulug' deb atardilar. Uning qachon va nega kelishi bir hafta ilgari qishloqqa ma'lum bo'lardi. Jukovoda atigi qirq xonadon bo'lsa-da, podsholik xazinasi va zemstvoga to'lanadigan boqimanda ikki ming so'mdan oshib ketgan edi.

Pristav qovoqxonaga kelib tushdi. Bunda u ikki stakan choy „shimirgach“, oqsoqol uyiga piyoda jo'nadi. Oqsoqolning uyi oldida boqimandasi bor bir taylay odam to'planib turardi. Oqsoqol Antip Sedelnikov yosh, o'ttizdan sal oshgan, serjahl bo'lib, kambag'al, soliqlarni vaqtida to'lamasa ham, doim ulug'lar tarafini olar edi. Oqsoqolli o'zmi yupantirib, qo'lida hukumati borligi yoqsa kerakki, buni qattiqqo'llik hilan namoyish qilar edi. Yig'inlarda undan hamma qo'rqar, uning aytganidan chiqmas edi. Ba'zida ko'chada yoki qovoqxonada oldida bironta mastni ko'rib qolsa, qo'l-oyog'ini bog'lab avaxtaga qamar edi, bir kun, hatto Osip o'rniga – yig'inga kelib qarg'ayvergan kampirni ham avaxtaga bir kecha-kunduz qamab qo'ygan edi. U shaharda turmagan, hech kitob o'qimagan bo'lsa-da, allaqayerlardan har xil po'rim so'zlarni bilib olib, bu so'zlarni gapirganda takrorlashni yaxshi ko'rardi, bularni odamlar yaxshi tushunmasa ham, oqsoqolmi hurmat qiladi.

Osip soliq daftarini ko'tarib, oqsoqolning uyiga kirib kelganda, ikki chekkasidan uzun bakan qo'ygan, kulrang kamzul kiygan, ozg'in mo'ysafid uyning to'rida, stolda

o'tirib bir narsa yozar edi. Uy ozoda, devorlarga turli jurnallardan qirqib olingan har xil suratlar yopishtirilgan, ikonalar osilgan, ko'zga ko'rinarli joyda eski bulg'or podshosi Battenbergning¹ surati osilgan. Stol oldida Antip Sedelnikov qo'llarini qovushtirib turibdi.

Gal Osipga kelganda Antip pristavga qarab:

– Janobi oliylari, bu kishining bir yuz o'n to'qqiz so'm qarzi bor. Hayit oldida bir so'm berganicha, boshqa bir chaqa bergani yo'q, – dedi.

Pristav Osipga qarab, so'radi:

– Jigarim, nega bunday qilding?

Osip hovliqib gap boshladi:

– Rahm-shafqat qiling, janobi oliylari, o'tgan yil Lutoretzkiylik boy „Pichaningni menga sot“, deb juda qistab qo'ymadi. Sotsam sotay dedim. Yuz pudcha pichanni bola-chaqam to'qayda o'rib qo'ygan edi, sotish uchun. Shunday qitib, bitishdik... Hammasi joyida, o'z xohishim bilan bitishdik...

Osip oqsoqol ustidan arz qilmoqchi bo'lib, boshqa mujiklarni guvohga chaqirgan tarzda gapirib, bir ularga qarar, terlab-pishib, ko'zlari javdirar, g'azabianar edi.

Pristav Osipga qarab:

– Nima deyayotganingni tushunmayman, – dedi. – Men sendan nega boqimandani to'lamading, deb so'rayman... Hech qaysingiz to'lamaysiz, sizlar uchun men javobgar bo'laymi?

– Qurbim kelmaydi!

Oqsoqol gap qotib:

– Janobi oliylari, bu gaplar tagsiz, Chikildeyevlar bechoralar toifasidan, bu to'g'ri, lekin marhamat qilib bosh-

¹ Aleksandr Battenberg – 1879-yil rus podshosi Bulg'oriya taxtiga o'tqazgan olmon to'rasi. 1886-yilda Aleksandr III g'azabiga duchor bo'lib, taxtdan kechib Bulg'oriyani tashlab ketishga majbur bo'lgan.

qalardan so‘rasangiz, hammasining sababi bor – araq-xo‘rlar, so‘ngra hammalari juda havoyi bo‘lib ketganlar. Hech narsaga tushunmaydilar, nodonlar, – dedi.

Pristav allanarsalar yozdi-da, so‘ngra Osipga qarab, xuddi suv so‘rayotganday ohistagina, koyimasdan:

– Bor yo‘qol, – dedi.

Birozdan keyin pristav ketdi. U yo‘tala-yo‘tala jo‘n-gina shaldiroq aravasiga chiqayotganda, hatto uning cho‘zinchoq qoqsuyak orqasiga qaraganda ham, Osip, oqsoqol, Jukovo qishlog‘idagi boqimandalar ham allaqachon esidan chiqqanligi, faqat o‘zining yumushiari bilan mashg‘ulligi ko‘rinib turardi. Pristav bir chaqirim joyga ham bormasdan, bir mahal Antip Sedelmikov Chikildeyevlar uyidan samovar ko‘tarib chiqib qoldi, uning ketidan kampir chinqirib, harsillab kelardi.

– Bermayman! Qurib ketkur, bermayman dedim, bermayman!

Antip qadamini katta-katta tashlab, ildam kelayotibdi, munkaygan kampir bo‘lsa entikib, yiqilib-surilib g‘azab bilan uning ketidan borardi. Kampirning ro‘moli yelkasiga tushgan, ko‘kish sochlarini shamol uchlardi. Kampir birdamiga to‘xtadi-da, xuddi qo‘zg‘olon ko‘targan xotindek ko‘kragiga mushtlab, dod-voy ko‘tarib, baqira boshladi:

– Mo‘minlar, Xudodan qo‘rqanlar! Sho‘rim qursin, poymol bo‘ldim! Do‘stlar, bular dastidan dod! Voy, voy... bolalarim, dodimga yeting.

Oqsoqol kampirga jiddiy tusda:

– Hoy kampir, aqlingni yo‘qotma! – dedi.

Chikildeyevlar uyi samovarsiz butunlay befayz bo‘lib qoldi. Samovardan ajralish uyning or-nomusini tahqir etish va haqorat qilishday tuyuldi. Oqsoqol stol, hamma skameyka, hamma xurmachalarni olib ketganda bunchalik huvullab qolmas edi. Kampir shovqin solar,

Marya yig'lar, unga qarab qizlar ham yig'lar edi. Chol o'zini aybdor bilib, bir burchakda g'amgin va xomush o'tirardi. Nikolay ham jim. Kampir Nikolayni yaxshi ko'rar va unga rahmi kelar edi, lekin endi rahm-shafqatini ham unutib, to'satdan uning ustiga o'dag'aylab bordi va mushtini basharasiga niqtab, ta'na qila boshiadi:

– Hamma balo senda, yozgan xatlaringda „Slavyan bozori“da oyiga ellik so'mdan pul topaman, deb maqtanar eding, nega bizga ko'proq pul yubormading! Nega kelding, yana bola-chaqang bilan kelibsan? O'lib qolsang, ko'mishga pul qam?..

Nikolay, Olga va Sashaga qaragan odam achinar edi.

Chol yo'talib shapkasini qo'tiga oldi-da, oqsoqolnikiga qarab ketdi. Qorong'i tushib qolgan edi. Antip Sedelmikov pech oldida o'tirib, lunjini shishirib, bir narsani payvand qilardi. Is-tutun burqsardi. Chikildeyevlarning bolalariga o'xshagan ozg'in, irkit bolalari yerda uymalashib yuribdi. Sepkil yuzli, qorni chiqqan xunukkina xotini ipak o'rayapti. Bu oila qashshoq va bechora, yolg'iz Antipgina chiroyli, azamat yigitdek edi. Kursi ustida qatorasiga beshta samovar turibdi. Chol Battenberg suratiga qarab cho'qingach, aytdi:

– Antip, rahming kelsin, samovarni ber! Iso payg'ambar haqi, ber!

– Uch so'm olib kelsang, olasan.

– Qurbim kelmaydi!

Antip lunjini shishirib o'tni puflar, o't lovullab yonar va samovarlarda shu'lasi ko'rinar edi. Chol qo'lidagi shapkasini g'ijimlar, biroz o'ylab, keyin yana:

– Ber! – dedi.

Qorachadan kelgan oqsoqol bu onda qop-qorayib jodugarga o'xshab ketdi. Oqsoqol Osipga jahl bilan qarab, bidirlab aytdi:

– Har narsa qilsa, zemstvo boshlig‘i qiladi. Yigirma oltinchida bo‘ladigan katta majlisda og‘zakimi yoki ariza yozibmi shikoyat qila qol.

Osip hech narsaga tushunmadi, lekin shu bilan qanoat hosil qilib, uyga qaytib ketdi.

Oradan o‘n kuncha o‘tgandan keyin, pristav yana kelib, bir soatcha turdi-da, qaytib ketdi. Bu kunlarda izg‘irinli qora sovuq edi. Soyning suvi muzlagan bo‘lsa ham, qor yog‘gani yo‘q, odamlar yo‘lsizlikdan juda qiynalib qolgan edi. Bir kun hayit arafasida kechqurun Osipning qo‘shnilari gaplashib o‘tirgani keldilar. Hayit oqshomida yumush qilish gunoh bo‘lganidan, chiroq yoqmasdan qorong‘ida o‘tirdilar. Anchagma noxush xabarlar bor edi. Chunonchi, boqimanda uchun ikki-uch xonadonning tovuqlarini tortib olib, volost mahkamasiga yuborgan ekanlar, ularga qaraydigan odam bo‘lmaganidan, harom o‘lib qolibdi. Bir necha qo‘yning oyoqlarini bog‘lab, aravaga solib yuborgan ekanlar, har qishloqda aravadan aravaga solib bir qo‘yni o‘ldirib qo‘yibdilar. Endi ayb kimda, deb mojaro qilib o‘tirishibdi.

– Kimda bo‘lardi, zemstvoda, – derdi.

– Albatta, zemstvoda!

Zemstvoning nimaligini hech qaysilari bilmasalar-da, butun aybni zemstvoga yuklardilar, boqimandalar mojarosida ham, jabr-zulmlarda, hosilsizlikda ham zemstvoni ayblardilar. Fabrika, do‘kon va karvonsaroylari bo‘lgan badavlat mujiklar zemstvoga vakil bo‘lib¹ qaytib kelganlaridan keyin norozi bo‘lib, fabrika va qovoqxonalarda zemstvoni so‘ka boshladilar va shundan beri zemstvoni so‘kish odat bo‘lib qoldi.

¹ *Zemstvo vakili* – zemstvo mahkamasiga dehqonlardan saylangan vakil. Bu saylovda qatnashmoq uchun ancha davlatmand bo‘lmoq kerak bo‘lganidan, nuqul boylar, saylanardi.

Xudo qor bermayapti, o'tin keltiray desak, qatqaloqdan na piyoda yurib bo'ladi, na o'tliq, deyishar edi. Burun, bundan 15–20 yil avval Jukovo qishlog'ida bo'ladigan suhbatlar ancha mazali bo'lar edi. U vaqtda har bir kekxa kishining qiyofasida allaqanday sir borday, qandaydir bir narsani biladiganday, allanarsalarni kutganday ko'rinardi. Oltin muhrlı yorliqlar, yer tarkanasi, yangi yerlar, yombilar to'g'risida allaqanday kimoya bilan so'zlashar edi. Endi jukovolıklarning hech qanday sirli so'zlari yo'q, butun turmushlari ro'yobda, kaft ustida: muhtojlik, ochlik, qor yog'maganligi haqida so'zlashadi, xolos...

Gap sop bo'lib, jim bo'ldilar. So'ngra yana tovuqlar, qo'ylar eslariga tushib, aybdor kimligi to'g'risida mojaro qila boshladilar.

Osip xafalanib:

– Zemstvo aybli-da, boshqa kim bo'lardi, – deb qo'ydi.

VIII

Qishloqning katta cherkovi olti chaqirim naridagi Kosogorovda bo'lib, odamlar bu joyga faqat ishi tushganda, ya'ni bolalariga nom qo'yish, nikoh yoki, janoza o'qish lozim bo'lganda borar edi. Ibodat qilishga soyning narigi betidagi cherkovga borardi. Bayram kunlarida, so'ngra havo ochiq kunlarda qizlar yasamb, gala-gala bo'lib kunduzi ibodatga borardi. Qizlar rang-barang – qizil, ko'k, sariq ko'ylak kiyib, o'lanzordan o'tib borayotganlarida ularga qarasangiz, ko'ngil shodlanardi. Havo bulut bo'lgan kunlari hammalari uyda o'tirar edi. Fitr ro'zani cherkovning jilovxonasida berardilar. Fitrni vaqtida bermagan kishilar bo'lsa, hayit kuni pop xoch ko'tarib uyma-uy yurib, o'n besh tiyından yig'ib olar edi.

Chol Xudoga ishonmas va shu sababdan aslo uni esiga olmas edi. G'ayritabiiy hodisalarga ishonar va lekin buni yolg'iz xotinlarga tegishli deb bilardi. Uning oldida dindan yoki mo'jizadan gapirsalar va unga bironta savol berilsa, xushyoqmaslik bilan chakkasini qashib:

– Kim biladi deysan-a! – deb qo'yardi.

Kampir Xudoga ishonardi-yu, lekin undagi bu ishonch aniq va ravshan emas edi. Uning xayoli alg'ov-dalg'ov, gunohlar, o'lim, imonni saqlash esiga tushdi deguncha, muhtojlik, tashvishlar darrov xayolini olib qochardi-da, hozirgina o'ylab turgan narsalarni esdan chiqarardi. Duolarni esdan chiqarib qo'ygan, kechqurunlari yotar oldida ikonalar oldiga kelib, shlvirlab:

– Qozon shahridagi aziz avliyolarga, Smolensk shahridagi aziz avliyolarga, bibi Maryamga sig'inaman... – derdi.

Marya bilan Fekla cho'qinar, har yil ro'za tutar, ammo hech narsaga tushunmasdilar. Bolalariga ibodatni o'rgatmas, Xudo to'g'risida hech narsa demas, hech qanday odob-qoida o'rgatmas, faqat ro'zada go'shtli va moyli ovqat yedirtirmasdilar. Boshqa oilalarda ham shundaqa, Xudoga ishongan, tushungan odam kanı edi. Lekin shunday bo'lsa-da, hamma muqaddas kitoblarni hurmat qilar, sevar edi, biroq kitob yo'q, o'qib tushuntirib beradigan odam topilmas edi, shuning uchun ham Olga ba'zida Injil o'qiganidan, uni izzat va hurmat qilib, u bilan Sashani sizlab gapirishardi.

Olga qo'shni qishioqlar va ikki monastir, yigirma yetti cherkovi bo'lgan uyezd shahridagi jomelarda bo'ladigan ibodat va tantanaga ko'p borar edi. Olga merovroq edi, shu sababdan toat-ibodatga ketganida, bola-chaqasini butunlay unutar, so'ngra uyiga qaytayotganida eri bilan qizi borligi esiga tushib, shodlanar va xursandlikdan iljayib:

– Xudo marhamat qildi! – derdi.

Qishloqda bo‘lgan har bir ish, uning nazdida, qabohat edi va diqqatini oshirardi. Bayramlarning hammasida Aziz Ilya, Uspene, Vozdvijeniya kunlari ichishardi. Pokrov kuni Jukovo qishiog‘ida bayram qilinib, erkaklar uch kun muttasil ichishdi. Jamoa pulidan ellik so‘mni ichkilikka sarf qildilar, so‘ngra har xonadondan araq puli yig‘ib oldilar. Bayramning birinchi kunida Chikildeyevlarning qo‘yi so‘yildi, ertalab ham, tushda ham, oqshom ham bearmon yedilar, so‘ngra bolalar kechasi uyg‘onib ham yedilar. Kiryak uch kungacha xo‘p ichdi, hatto shapkasi bilan etigimi ham sotib ichdi. Maryam shunday do‘pposladiki, bechoraga suv sepib zo‘rg‘a o‘ziga keltirdilar. Keym hamma xijolat tortib, o‘z qil-mishidan o‘zi jirkandi.

Malayobod, deb nom chiqargan Jukovo qishlog‘ida ham ozib-yozib bir kuni katta diniy bayram bo‘ldi. Avgust oyi edi, xoch, tug‘ va alamlarni ko‘tarib, qishloqma-qishloq aylantirib chiqdilar. Bu marosim Jukovoga keladigan kuni havoni bulut bosdi; qizlar ertalab rang-barang kiyim kiyib, yasanib peshvoz chiqishdi. Kechga yaqin xoch ko‘tarib boshlab kelishdi, bu chog‘ soyning narigi betidagi cherkov qo‘ng‘irog‘i chalindi. Qishloqning o‘z odamlari va begonalar to‘planib, ko‘cha to‘ldi. Shovqin-suron, to‘polon, qiy-chuv... Chol, kampir, Kiryak – hammalari xochga qo‘l cho‘zib, unga iltijo qilar, ko‘zlarini javdiratib, yig‘lab:

– Madadgohimiz! Volidayi mehribonimiz! – dedilar.

Xuddi hammaning qulfi dili ochilib, yer bilan osmon o‘rtasi bo‘sh emasligini birdaniga anglagandek, boy-lar va zolimlar egallamay qolgan narsalar ham borday, xo‘rlik va haqoratlardan, qullik iskanjasidan, toqat qilib bo‘lmaydigan haddan tashqari muhtojlikdan, dahshatli araqdan himoya qiluvchi mehribon borday tuyulardi.

Marya ho‘ngrab:

– Pushti panohimiz! Volidayi mehribonimiz! – deb yig‘lar edi.

Toat-ibodat tugadi, xochlarni olib ketdilar, barcha ishlar yana eski iziga tushdi, qovoqxonadan yana haqorat va mastlarning g‘alvalari eshitalaverdi.

O‘limdan faqat badavlat mujiklar qo‘rqardilar. Ular boyigan sari dillari susayib, Xudoga, oxiratga ishonmasdilar. Yolg‘iz, qiyomatda nima qilaman, degan xayolda, qo‘rqanlaridan cherkovga chiroq yoqar, goho ibodatga borib qo‘yardilar. Kambag‘alroq mujiklar o‘limdan qo‘rqmas edi. Chol bilan kampirning yuziga: yoshingni yashading, u dunyo safariga otlanaver, derdilar, bunga ular xafa ham bo‘lmasdi. Nikolaydan hech andisha qilmay, uning oldida Feklaga, Nikolay o‘lsa, ering Denisga ijozat bo‘lur, askarlikdan bo‘shab keladi, degan gaplarni aytardilar. Marya bo‘lsa o‘limdan qo‘rqish u yon tursin, o‘lim tez kelmayapti, deb afsuslanar, bolalari o‘lsa, suyunar edi.

O‘limdan qo‘rqmasalar ham, lekin har xil og‘riqlardan juda qattiq qo‘rqardilar. Kampirning qorni og‘rib, eti uvushib qolguday bo‘lsa, darhol pechga chiqib, o‘ralib yotib olardi-da: „O‘ldim, o‘ldim!“ deb voy-voylashga tushardi. Chol darrov popnikiga yugurar, pop kampirning boshida kalima aytib, kampirga o‘limtik kiyim kiydirardilar. Tumov, chipqon, qursoq og‘rig‘i va qornidan yurakka o‘tib ketadigan g‘ijjalar to‘g‘risida ko‘p gapirishardi. Tumovdan juda yomon qo‘rqishar, shuning uchun hatto yozda ham qalin kiyimlar kiyar va pechga chiqib isinardilar. Kampir o‘zini boqizishni yaxshi ko‘rardi, shu sababdan kasalxonaga ko‘p qatnar va bunda doim – yoshim yetmishda emas, ellik sakkizda, derdi. Kampir o‘z xayolida, – doktor yoshimni bilib qolsa, kasalimni boqmay, o‘ladigan vaqting bo‘lib qolibdi, qaratib nima

qilasan, der, deb qo'rqar edi. Kasalxonaga borganida, odatda, ikki-uch qiz bolani yoniga otib erta bilan ketib, kechqurun ochiqib va achchiqlanib, o'ziga tomizg'i dori, qizlariga surtadigan dori olib qaytardi. Bir borganida Nikolayni ham olib bordi, so'ngra Nikolay ikki haftagacha, tomizg'i dorini ichib ancha yengillashdim, deb yurdi.

Kampir o'ttiz chaqirim atrofidagi doktor, feldsher va tabiblarning hammasini tanir va lekin ularning bittasini ham yoqtirmas edi. Bayram kuni pop xoch ko'tarib uy-ma-uy yurib, fitr ro'za yig'ib yurganda, pop bilan birga kelgan dyachok kampirga, shaharda avaxta oldida, burun harbiy feldsher bo'lgan bir mo'ysafid bor, juda yaxshi davolaydi, shu kishiga boqizib ko'ring, deb maslahat berdi. Kampir dyachokning aytganini qilib, dastlabki qor yog'ishi bilan, shaharga borib, sersoqol, uzun kiyim kiygan, yuzining ko'k tomirlari chiqqan, cho'qingan¹ bir mo'ysafidni olib keldi. Xuddi shu kezda uyda xalfalar ishlar edi. Vahimali ko'zoynak taqqan chol mashinachi latta-puttalardan, yamab-yasqab nimcha tikmoqda, ikki yigitcha kigiz etik bosmoqda edi. Araqxo'rliigi uchun ishdan bo'shatilib, uyga kelib qolgan Kiryak, mashinachi yonida o'tirib xomut yamar edi. Uy tiqilinch, havosi buzuq, rutubatli. Cho'qingan Nikolayni ko'rib, banka qo'yishni buyurdi.

Cho'qingan Nikolayga banka qo'ydi, chol mashinachi bilan Kiryak va qizlar tomosha qilib turibdi, nazarlarida, kasalning chiqib ketayotganini ko'rganday bo'lishdi. Ko'kragiga qo'yilgan bankalarning etini so'rib, sekin-sekin qora qonga to'lib borayotganini Nikolay ham ko'rdi va badanidan, darhaqiqat, allanarsa chiqib ketayotganini sezib, suyunganidan iljaydi.

¹ Xristian diniga kirgan yahudiy, tatar va boshqalarni „cho'qingan“ der edilar.

– Yaxshi ekan, Xudo shifo bersin, – dedi mashinachi, cho‘qingan tabib o‘n ikkita banka qo‘ygach, so‘ngra yana o‘n ikkita qo‘ydi-da, choy ichib jo‘nab ketdi. Nikolayni qaltiroq bosdi, xotinlar aytganday, bujmayib, yuzi bir burda bo‘lib qoldi. Barmoqlari ko‘kardi. Ko‘rpaga o‘ralib, po‘stinini ustiga tashlasa ham isimadi.

U kechga tomon o‘sal tortdi, yerga yotqizing, mashinachi tamaki chekmasin, deb injiqlik qildi, so‘ngra jim bo‘ldi, ertalab o‘ldi.

IX

Evoch, qanday uzun, qanday qahraton qish!

Yil boshida o‘z bug‘doylari sop bo‘lib, shundan beri unni sotib olardilar. Endi uyiga kelib qolgan Kiryak kechqurunlari shovqim-suron ko‘tarib, hammani qo‘rqitar, ertalab bosh og‘rig‘i va xijolatdan qiynalardi. Uni ko‘rgan kishining rahmi kelardi. Og‘ilxonada och qolgan sigir kecha-kunduz ma‘rab, kampir bilan Maryaning yuragini ezardi. Aksiga olib, sovuq hech yumshamadi, qor ko‘p yog‘ib tepa-tepa bo‘lib ketdi, qish cho‘zildi. Hayit arafasida qattiq izg‘irin turib, qor yog‘ib berdi.

Ammo har qalay, qish o‘tdi. Aprel boshida kunduzi havo isib, kechalari sovuq bo‘lib turdi. Qish bo‘sh kelmay turibdi. Lekin bir kun issiq bo‘lib, qish yengildi, ariqlarga suv keldi, qushlar sayradi. O‘lanzorni, soy bo‘yidagi butalarni bahor suvi bosdi. Jukovo qishlog‘i bilan soyning narigi tomoni o‘rtasidagi joylarning hammasini suv bosib, katta ko‘l hosil bo‘ldi, ko‘lda gala-gala yovvoyi o‘rdaklar paydo bo‘ldi. Ko‘klamda kunning qizarib botishi, barra bulutlar har kun kechqurun kutilmagan bir hodisa ko‘rsataradi. Kunning botishidagi shu rang va shu bulutlarni suratda ko‘rganda kishi ishonmaydigan ajoyib hodisalar ro‘y berdi.

Turnalar birga yur, deb chaqirganday, mungli ovoz bilan qichqirib, tez uchib bormoqda. Olga jar bo'yida turib, toshqin suvga, kunga, go'yo yasharganday yaraqlab turgan cherkovga anchagacha qarab qolardi, ko'zlaridan yosh oqar, qayoqqa boshi og'sa, shu yoqqa, hatto dunyoning narigi chekkasigacha ketgisi kelgandan, yuragi siqilib shoshardi. Moskvaga qaytib ketib, oqsoch bo'lishga, Kiryak ham u bilan birga borib qorovullikka kirishga jazm qilib qo'ygan. Koshki, tezroq ketishning iloji bo'lsa.

Yo'llar qurib, havo andak ilishi bilan yo'lga tushdilar. Olga va Sasha orqalarida to'rvalari, oyoqlariga chip-ta kavush kiyib, tong g'ira-shirasida uydan chiqdilar. Marya ham chiqib, ularni kuzatib qo'ydi. Kiryak kasal bo'lganidan bir hafta keyinroq jo'namoqchi bo'ldi. Olga erini esiga olib, so'nggi marta cherkovga qarab cho'qindi; yig'lab yubormasa ham, yuzi burishib, kampirlarnikidek xunuklashdi. Qish ichi Olga ozib, xunuklashib, sochlari biroz oqardi, chehrasidagi avvalgi muloyim, yoqimll tabassum o'rmda, tortgan qayg'u-alamlar dog'i ko'rinar, qarashlari so'niq, ojiz, harakatsiz, o'zi merov bo'lib qoldi. Qishloq va mujiklardan ajragisi kelmasdi. Nikolayning jasadini ko'tarib ketayotganlarida, har uy oldida to'xtab, duo-fotiha qilganlari, uning qayg'usiga qo'shilib, ham-maming yig'lagani yodiga tushdi. Yoz va qish ichi shunday og'ir damlar, shunday qiyin kunlar bo'ldiki, bundagi odamlar hayvonlardan battar yashagandek, ular bilan birga yashamoq dahshatli ko'ringan edi. Ular dag'al, insofsiz, iflos, doim mast, bir-birlarini hurmat qilmaganlaridan, doim urishardilar, bir-birlaridan qo'rqadilar va shubhalanadilar. Qovoqxona ochib, xalqni araqxo'rlikka o'rgatgan kim? Mujik. Jamoa pulini, maktab va cherkov pulini ichkilikka sarf qilib qo'ygan kim? Mujik. Qo'shni-

sining molini o'g'irlagan, birovlarinikiga o't qo'ygan, bir shisha araq uchun sudda yolg'on guvohlik bergan kim? Zemstvo yig'inlarida, boshqa majlislarda mujiklarga qarshi gapirgan kim? Mujik. Shundaqa, ular bilan birga turmoq dahshat, biroq, har holda, ular ham odam, ular ham qayg'u-hasratlar tortadilar, ular ham odam bolalaridek yig'laydilar. Ular turmushida besabab hech narsa yo'q. Kechalari a'zoyi badanlarini og'ir mehnat og'ritadi, shiddatli qahraton qishlar, barakasiz hosil, tor-tanqislik ularni qiynaydi, lekin ularga hech qayerdan yordam, najot yo'q. Boyroq va zo'rroqlari ularga yordam qilolmaydi, chunki bularning o'zlari dag'al, insofsiz, araqxo'r, bular ham jirkanch so'zlar bilan so'kishadi. Eng kichik amaldor yoki har bir boyning gumashtasi mujiklarga bexonumon, darbadarlardek muomala qiladi, hatto oqsoqollarni, ruhoniy boshliqlarni ham sansirab gapiradi va, bunga haqim bor, deb o'ylaydi. Zotan, yulib-yulqamoq, haqorat qilmoq, do'q qilib qo'rqitmoq uchun qishloqqa kelib ketadigan manfaatparast, ochko'z, buzuq va dangasa odamlardan yordam yoki yaxshilik kutib bo'ladimi? Qishda Kiryakni savalagani olib ketayotganlarida chol bilan kampingning qanday bechora va ojiz holda turganlari Olganing esiga tushdi. Endi Olganing bu kishilarga rahmi kelib, yuragi ezilib yo'lda borarkan, qishioq uylariga qayta-qayta qaradi.

Marya uch chaqirim joygacha kuzatib borgandan keyin, xayrlashdi, cho'kka tushib, yuzini tuproqqa urib faryod ko'tardi:

– Yana yolg'iz qoldim, bechora, sho'rlik boshim, yana yakka qoldim...

Marya anchagacha shu holda yig'lab qoldi. Olga va Sasha, Maryaning tiz cho'kib, ikki qo'li bilan boshini ushlab, kimgadir ta'zim qilganini, uning boshi ustida zag'chalar uchib yurganini anchagacha ko'rib bordilar.

Kun ko'tarilib, havo isidi. Jukovo qishlog'i uzoqda qoldi. Yo'l yurishning nash'asi bor. Olga bilan Sasha qishloqni, Maryani unutdilar, vaqtlari chog', har narsa bahrlarini ochar edi. Goh eski qo'rg'onlar uchraydi, qator-qator simyog'ochlar ufqda g'oyib bo'lib, allaqayoqlarga ketadi, simlarning guvullashida ham sir bor. Gohida uzoqda, ko'm-ko'k daraxtlar ichida qo'rg'onchalar ko'rinadi, u yoqda nam havo, kunjut isi keladi va negadir unda baxfli kishilar turgandek tuyuladi. Goh dalada tanho oqarib yotgan ot suyagi uchraydi. To'rg'aylar tinmasdan sayraydi, bedanalar bir-birini chaqiradi. Qiziloyoq birov zang bosgan mixni sug'urayotganday chig'illaydi.

Tush paytida Olga bilan Sasha katta qishloqqa keldilar. Bunday katta ko'chada general Jukovning oshpazi bo'lmish chol uchrab qoldi. Chol issiqdan terga botgan, qip-qizil tepakal boshi oftobdan yaltiraydi. U ham, Olga ham bir-birlarini tanimadilar, so'ngra ikkovlari birdaniga qayrilib qarab, bir-birlarini tanisalar ham so'zlashmasdan, har qaysisi o'z yo'liga ketaverdi. Olga boyroq, yangiroq ko'ringan uyning ochiq derazasi tagida to'xtab ta'zim qilgach, ingichka ovozi xonish qilganday baland ko'tarib, tilandi:

– Mo'minlar, Xudo yo'liga xayr-ehson qilinglar, rahmingiz kelsin, ota-bobolaringizni Xudo rahmat qilsin, tan-joningiz sog' bo'lsin.

Sasha ham onasining aytganini takrorladi:

– Mo'minlar, Xudo yo'liga xayr-ehson qilinglar, rahmingiz kelsin, ota-bobolaringizni Xudo rahmat qilsin...

CHINOVNIKNING O'LIMI

So'lim oqshomlarning birida xuddi shunday so'lim ekzekutor Ivan Dmitrich Chervyakov kreslolarining ikkinchi qatorida o'tirib, durbin orqali „Karnevilskiye kolokola“ degan spektaklni tomosha qilardi. U sahnga qarab, o'zini eng rohatda o'tirgan his qilardi. Lekin birdaniga... Hikoyalarda „lekin birdaniga“ so'zi tez-tez uchrab turadi. Mualliflar shunday deyishga haqli, chunki hayotda tasodifiy hodisalar juda ko'p! Lekin birdaniga uning yuzi burishdi, ko'zlari olaydi, nafasi to'xtadi... U ko'zidan durbinni oldi, engashdi va... apshu!!! Ko'rib turibsizki, u aksirdi. Aksirishning aybi yo'q. Mujiklar ham aksiradi, politsmeystrlar, ba'zan, hatto tayniy sovetniklar ham aksiradi. Hamma aksiradi. Chervyakov hech qancha xijolat bo'lmadi, ro'molchasi bilan og'zi-burnini artdi va odobli odam bo'lgani uchun aksirganim birovga malol kelmadimikan, deb atrofiga qaradi. Mana shunda xijolat bo'lib qoldi. Qarasa, oldida o'tirgan chol qo'lqopi bilan tepakal boshini, bo'ynini artib, allanima deb javrayotibdi. Chervyakov cholni tanidi: bu chol statskiy general Brizjalov bo'lib, temiryo'l mahkamasida xizmat qilardi.

„Men unga tupuk sachratdim, – deb o'yladi Chervyakov. Mening boshlig'im emas, begona, shunday bo'lsa ham yaxshi emas, afv so'rash kerak“.

Chervyakov yo'taldi, biroz oldinga engashib generalning qulog'iga pichirladi:

– Kechlring, janobi oliylari, beadabchilik bo‘ldi... Men bilmasdan...

– Mayli, mayli...

– Xudo haqi, kechiring. Axir, men... Qandoq qilay...

– Obbo, o‘tirsangiz-chi, azbaroyi Xudo! Qo‘ying, eshitaylik!

Chervyakov xijolat bo‘ldi, tirjaydi va sahnaga qaray boshladi. U sahnaga qararkan, endi hech qanday rohat his qilmasdi. U tashvishlana boshladi. Tanaffus vaqtida Brizjalovning yoniga keldi, atrofida aylanib yurdi va o‘zini dadil tutib, sekin dedi:

– Men sizga tupuk sachratdim, janobi oliylari... Kechiring... Axir, men... men...

– E, qo‘ysangiz-chi... Men allaqachon esimdan chiqarib yubordim-u, siz hali ham o‘sha gapni gapirib yuribsiz! – dedi general va toqati toq bo‘lib, pastki labini qimirlatdi.

„Jahli chiqib ketgani ko‘zlaridan ham ko‘rinib turibdi-yu, esidan chiqqan emish, – deb o‘yladi Chervyakov generalga shubhali qarab olgach. – Gaplashgisi ham kelmaydi. Axir, men o‘zimga qolsa... Bu tabiatning qonuni ekani ni bunga tushuntirish kerak. Bo‘lmasa menga tupurdi, deb o‘ylaydi. Hozir o‘ylamasa ham keyin o‘ylaydi!“

Chervyakov uyga kelib, qilgan beodobligini xotiniga gapirib berdi. Chervyakovning nazarida, xotini bu so‘zga juda yengiltaklik bilan qaradi, u faqat qo‘rqdi, so‘ngra Brizjalovning „begona“ ekanligini bilib tinchlandi.

– Shunday bo‘lsa ham borib, afv so‘ra, – dedi u. – Bo‘lmasa semi, xalq orasida o‘zini tutolmas ekan, deb o‘ylaydi!

– Hammadan shunisi bor-da! Men afv so‘radim, u g‘alati odam ekan... Biror og‘iz durust so‘z aytmadi. Gaplashgani vaqt ham bo‘lmadi.

Ertasi kuni Chervyakov yangi kastumini kiydi, sochini tekislatdi va uzr so‘rash uchun Brizjalovning oldiga ketdi... Generalning qabulxonasida arzga kelgan bir qancha odamlarni ko‘rdi, bu odamlar orasida general ham bo‘lib, arz so‘ramoqda edi. General bir necha odamdan arz so‘rab bo‘lib, Chervyakovga qaradi.

– Agar eslarida bo‘lsa, janobi oliylari, kecha men „Arkadiy“da, – deb ekzekutor so‘z boshladi, – aksirib, bilmasdan tupuk sachratdim... Kechir...

– Hechqisi yo‘q... Shu ham gap bo‘ldimi... Sizning nima arzingiz bor? – dedi general navbatdagi shikoyatchiga.

„Gaplashgisi ham kelmadi! – deb o‘yladi Chervyakov, bo‘zarib ketib. – Demak, achchiqlanyapti... Yo‘q, buni shunday qoldirib bo‘lmaydi... Men unga tushuntiraman...“

General oxirgi shikoyatchi bilan suhbatini tugatib endigina ichkari uyga qadam qo‘ygan ediki, Chervyakov uning ketidan borib:

– Janobi oliylari! – dedi. – Agar haddim sig‘sa, sizga samimiyat arz qilib, uzr so‘ramoqchi edim, o‘zingiz bilasiz, jo‘rttaga qilganim yo‘q!

General yuzini burishtirib qo‘l siltadi.

– Siz meni kalaka qilayotibsiz shekilli, muhtaram afandi, – dedi u eshikni yopa turib.

„Kalaka nimasi! – deb o‘yladi Chervyakov. – Hech unday niyatim yo‘q! General bo‘la turib shuni ham tushunolmaydi! Bunday bo‘lsa men bu kekkaygandan afv so‘rab o‘tirmayman! Afti qursin! Xat yozaman-qo‘yaman, kelib yurmayman. Xudo ursin, kelmayman!“

Chervyakov uyga ketarkan shunday o‘yladi. U generalga xat yozmadi. O‘ylab-o‘ylab nima deb xat yozishini bilmadi. Ikkinchi kuni yana uzr so‘ragani borishga to‘g‘ri keldi.

– Men kecha kelib sizni bezovta qilgan edim, janobi oliylari, – dedi u, general boshini ko‘tarib unga qaraganda, – siz aytganingizday, men kalaka qilish uchun kelgan emasman. Men aksirib tupuk sachratganim uchun afv so‘radim... Kalaka qilish mening xayolimga ham kelgan emas. Axir, kalaka qilgani mening haddim bormi? Agar biz kalaka qilsak, hurmat qilgan bo‘lmaymiz.

– Yo‘qol! – deb baqirdi birdaniga general, ko‘karib va qaltirab.

Qo‘rqqanidan ikki bukilib qolgan Chervyakov:

– Nima? – deb sekingina so‘radi.

– Yo‘qol!!! – deb general yana qichqirdi va yer tepindi.

Chervyakovning qornida nimadir uzilib ketdi. U hech nima ko‘rmay, hech nima eshitmay eshikkacha tisarilib bordi, ko‘chaga chiqib, jo‘nab qoldi... O‘zini bilmay uyga kelib, ustidagi yangi kastumini ham yechmay divanga yotdi va... o‘lib qoldi.

VANKA

Uch oy avval Alyoxin degan etikdo‘zga shogirdlikka berilgan to‘qqiz yashar bola Vanka Jukov rojdestvoga o‘tar kuni kechasi yotmadi. Xo‘jayinlari va boshqa shogirdlar ertalabki ibodatga ketishgandan keyin u xo‘jayinining javomidan siyohdon bilan zang bosib ketgan ruchka oldi-da, g‘ijimlangan bir varaq qog‘ozni oldiga yozib, xat bitishga kirishdi. Xatni boshlashdan oldin eshikka va derazalarga bir necha marta qo‘rqa-pisa qarab qo‘ydi, ikki tomoniga etik qoliplari tizib qo‘yilgan sanamga ham ko‘z qirini tashlab qo‘ydi, keyin bir uf tortdi. Qog‘ozni skameyka ustiga yozib, uning oldiga tiz cho‘kib o‘tirdi.

„Bobojonim Konstantin Makarich! – deb yoza boshladi u xatni. – Men sizga duoyi salom yozmoqdaman. Sizni rojdestvo bayrami bilan qutlab, u tomonlarda eson-omon yurishingizni Xudodan tilab qolaman. Mening otam ham, onam ham yo‘q. Sizdan boshqa hech kimim yo‘q“.

Vanka sham shu‘lasi aks etib turgan qorong‘i derazaga qaradi, Jivarev degan boynikida kechasi qorovullik qiladigan bobosi Konstantin Makarich darrov ko‘z oldiga keldi. Bobosi oltmish besh yoshlar chamasida, kichkinagina, qotmadan kelgan, amino nihoyatda epchil va serharakat, yuzlari doim kulib turadigan, ko‘zlari suzuk bir chol edi. Kunduzlari u xizmatkorlar turadigan uyda uxlaydi yoki oshpaz xotinlarga tegishib o‘tiradi, kechalari

esa keng po'stinni kiyib, qo'rg'on atrofida shaqildog'ini chalib yuradi. Uning ketidan Kashtanka degan qari it va uzun bo'yi, qora juni uchun Vyun deb atalgan yana bir it boshlarini osiltirib ergashib yuradi. Vyun juda itoatkor va yuvosh it, o'z odamlarini ham, begonami ham baravar hurmat qiladi, ammo unga hech kim ishonmaydi. Uning itoatkorligi va yuvoshligida ayyorlik bor. Bildirmasdan kelib turib oyoqni uzib olishda, muzxonaga kirib, u yerdagi go'sht-yog'larni urishda, dehqonning tovug'ini qiyratishda undan o'tkiri yo'q. Odamlar bir necha marta uning keyingi oyog'ini urib mayib qilishgan, ikki marta dorga ham osishgan, chala o'lik qilib ham urishgan, biroq har safar o'limdan omon qolgan.

Bobosi shu tobda darvoza oldida qishioq butxonasi-ning charog'on yongan derazalariga ko'zini suzib qarab turgandir, yo bo'lmasa sovqotganidan piymasi bilan yer tepinib, qarollar bilan o'ynashayotgandir. Shaqildog'ini belbog'iga osib olgani aniq. Qo'llarini bir-biriga ishqab, sovuqdan seskana-seskana hiringlaydi va yo beka oqsochini, yo oshpaz xotinning biqinini chimchilaydi.

– Qani, tamakidan hidlaylik, tanakidan, – deydi-da, xotinlarga tamaki tutadi.

Xotinlar tamaki hidlab, aksirishadi. Chol bundan nihoyatda xursand bo'lib ketadi-da, qah-qah urib kuladi va:

– Burningni art, yaxlab qopti! – deb qichqiradi.

Keyin itlarga ham tamaki hidlatishadi. Kashtanka aksiradi, xafa bo'lganidan boshimi chayqab-chayqab chetga chiqib o'tiradi. Vyun odob saqlab, aksirmaydi, dumimi silkitib turadi. Havo toza, jimjit, musaffo. Tun qorong'i, ammo butun qishloq, uning oppoq tomlari, mo'rilardan buralib-buralib chiqqan tutunlari, kumushday qirov bosgan daraxtiar, qor bosgan tepaliklar ravshan ko'rinib turadi. Osmon jilvali charaqlab turgan yulduzlar bilan

to'la, somon yo'li ham oydindek yorug', hayit oldidan uni yuvib, qor bilan ishqalaganday...

Vanka xo'rsindi-da, peroni siyohga botirib, yana xatni davom ettirdi:

„Kecha bo'lsa meni o'lgudek qiynashdi. Xo'jayinlarning belanchakdagi bolasini tebratib o'tirib, bilmasdan uxlab qolibman. Xo'jayin sochimdan sudrab hovliga olib chiqib, tasma bilan rosa savaladi. O'tgan hafta beka menga selyodka tozalashni buyurdi, men uni dumidan tozalay boshlagan edim, beka baliqni qo'limdan tortib olib, uning kallasini basharamga ishqadi. Xalfalar meni masxara qilishadi, qovoqxonaga araqqa yuborishadi, xo'jayinlarnikidan bodring o'g'irlattirishadi, xo'jayin bo'lsa qo'lga tushgan narsa bilan uradi. Ovqatdan hech narsa yo'q. Erta bilan non beriladi, tashda bo'tqa, kechqurun ham quruq nonning o'zi: choyni, karam sho'rvalarni nuqul o'zlari tushirishadi. Kechasi yotadigan joyim – yo'lak, xo'jayinning bolasi yig'lasa, mijja qoqmay kechasi bilan belanchakni tebratib chiqaman. Jon bobom, Xudo xayr bersin, meni bu yerdan uyga, qishloqqa olib keting, hech sabr-toqatim qolmadi... Oyoqlaringizga boshimni qo'yib yalinaman, o'lgunimcha duo qilay, meni bu yerdan olib keting, bo'lmasa, o'lib qolaman...“

Vankaning lablari burishdi, qop-qora mushti bilan ko'zlarini artdi-da, piqilladi.

„Men sizga tamakilaringizni maydalab beraman, – deb davom etdi bola, – ibodat qilaman, biron ayb qilsam, itday savalang. Agar menga ish topilmaydi desangiz, yalinib-yolvorib gumashtaga etik tozalovchi bo'lib kiraman, yo bo'lmasa Fedkaning o'rniga podachiga shogird bo'lamen. Bobojon, sira toqatim qolmadi, jonimdan to'ydim. Qishloqqa piyoda jo'nay desam etigim yo'q, sovuqdan

qo'rqaman. Bu qilgan yaxshiligingizga katta bo'lganimda sizni boqaman, hech kimga xo'rlatmayman, o'lganingizda onam Pelageyaga qilinganday, sizga ham duoyi fotiha qilaman.

Moskva katta shahar. Hamma uylar boylarga qaraydi, ot ko'p, qo'ydan sira yo'q, itlari yuvosh. Bu yerning bolalari ramazon aytishmas ekan. Cherkovlarda ham hech kimga qo'shiq aytirishmaydi, bir kuni bir do'konda ipi va yog'ochi bilan sotiladigan qarmoq ko'rdim, bunaqa qarmoqqa har qanaqa baliq ilinadi, hatto bir pud keladigan laqqa baliq ilinadigan qarmoq ham bor. Shunaqangi do'konlar ham borki, u yerda badavlat kishilarning kuchi yetadigan mulki bor, har bittasi yuz so'mdan turar deyman... Go'sht do'konlarida esa qirg'ovullar, kakliklar, quyonlar to'lib yotibdi, ularning qayerda otilganini qas-soblar sira aytishmaydi.

Bobojonim, xo'jayiningiznikida archa bayrami bo'l-ganda menga usti yaltiroq yong'oqdan olib, ko'k sandiqqa solib, yashirib qo'ying. Vankaga desangiz, oyimqiz Olga Ignatyevna beradi".

Vanka yana bir xo'rsindi-da, derazaga tikilib xayolga cho'mdi. Xo'jayinga archa olib kelish uchun bobosining o'rmonga borishini va o'zi bilan birga Vankani ham olib borganlarini esladi. Qanday yaxshil zamonlar ekan! Bobosi zo'r berardi, sovuq ham zo'r berardi, ularga qarab Vanka ham zo'r berardi. Bobosi ba'zan archa kesishdan oldin trubka chekib olardi, tamaki hidlardi, sovqotgan Vankani masxara qilardi. Qirovga o'ralgan yosh archalar qaysi birlarining kuni bitgamini bilmasdan tik turardi. Bir yoqdan lip etib quyon chiqib qolar va qor uyumlari us-tidan o'qday uchib o'tib ketardi... Bobosi esa:

– Ushla! Ushla uni!.. Ushla! Ha, shayton, – deb ketidan qichqirib qolardi.

Kesllgan archani bobosi xo‘jayinlar uyiga sudrab olib kelardi, keyin uni bezatishardi. Vankani yaxshi ko‘rgan oyimqiz Olga Ignatyevna hammadan ko‘p jon kuydirardi. Vankaning onasi Pelageya tirikligida xo‘jayinlarnikida oqsoch edi, Vankaga Olga Ignatyevna popuklar berardi, zerikkanidan uni o‘qishga, yozishga, yuzgacha sanashga va hatto raqs tushishga o‘rgatgan edi. Pelageya o‘lgandan keyin yetim qolgan Vankani qarollar turadigan oshxonaga chiqarib, bobosiga qo‘shib qo‘yishdi, u yerdan Moskvaga, Alyoxin etikdo‘znikiga jo‘natishdi.

„Tezroq keling, bobojon, – deb xatni davom ettirdi Vanka, – Xudo xayr bersin, meni bu yerdan olib keting. Mendek bechora yetimga rahmingiz kelsin, bu yerda meni uzzukun savalaydilar, o‘lardek och yuraman. Shunday zerikdimki, yig‘laganim-yig‘lagan. Qaysi kuni xo‘jayin qolip bilan boshimga shunday urdiki, yiqilib tushdim, zo‘rg‘a o‘zimga keldim. Turmushim har qanday itnikidan ham battar... Alyonaga ham salom ayting, g‘ilay Yegorkaga ham, kucherga ham, mening garmonimni hech kimga bermang, deb nevarangiz Ivan Jukov, jon bobo, tezroq keling“.

Vanka xatni to‘rt bukladi-da, bir kun oldin bir tiyinga sotib olgan konvertga soldi... Biroz o‘ylab turib, keyin peroni siyohga botirdi-da:

Bobom qishlog‘iga,

deb manzilini yozdi.

Keyin yelkasini qashib, biroz o‘ylanib „Konstantin Makarichga tegsin“, deb qo‘shib qo‘ydi. Hech kim xalaqit bermasdan xat yozganidan xursand bo‘lib, boshiga shapkasini kiydi va ko‘ylakchan yugurgamicha ko‘chaga chiqib ketdi...

Kunduz kuni so‘raganida qassoblar „Xat pochta qutisiga solinadi, qutilardan olinib, mast yamshchiklar min-

gan, uch otli qo'ng'iroqlar osilgan aravalarda butun yer yuziga tarqatiladi“, deb aytishgan edi. Vanka eng yaqin pochta qutisiga chopib bordi-da, qimmatbaho xatni qutiga soldi.

Bir soatlardan keyin umidlar allasi ostida qattiq uyquga ketdi... Tushiga pech kirdi. Pechda bobosi yalang oyoqlarini pastga osiltirib, oshpaz xotinlarga xat o'qib berayotgan emish... Pech yonida Vyun, dumini likillatib aylanib yurganmish...

SOYLIKDA

I

Ukleyevo qishlog'i soylikda bo'lib, tosh yo'ldan va temiryo'l stansiyasidan qaraganda chit fabrikalarining mo'risi va cherkovning qo'ng'iroqxonasigina ko'rinar edi. O'tgan-ketgan yo'lovchilar, qaysi qishloq, deb so'raganlarida:

– Ma'rakaga kelgan dyachok ikraning hammasini yeb qo'ygan qishloq, – deb javob berardilar.

Bir kun fabrikachi Kostyukov ma'raka qilganda dyachok chol dasturxonga qo'yilgan ovqatlar orasida donador ikraga ko'zi tushib qolib, to'rt qadoqcha keladigan bir banka ikrani paqqos yeb qo'yibdi. Yon-veridagilar shuncha turtsalar, yengidan tortsalar ham huzur qilganidan o'zini unutib, pinagini buzmay yeyaveribdi. Bu voqega ko'p zamon bo'lib, dyachok allaqachon o'lib ketgan bo'lsa ham, ikra voqeasi haligacha esdan chiqmaydi. Bu yerdagilarning tirikchiligi shunchalik qashshoqligidanmi yoki odamlari bu o'n yilgi anchayin voqeadan boshqa hech narsam bilmaganlaridanmi, Ukleyevo qishlog'i to'g'risida bundan boshqa tuzukkina gap aytolmas edilar.

Ukleyevo qishlog'idan bezgak sira arimas, hatto yozda ham loyi qurimas, xususan, qarib qolgan katta tol daraxtlari soyasidagi devor tagi hamisha loy edi. Fabrikadan chiqarib tashlangan axlatlar bilan chitga naqsh

bosganda ishlatiladigan tezob dorilarning sassig'i sira ketmasdi. Uchta chit fabrikasi bilan bitta ko'n zavodi qishloqdan bir chekkaroq, narida bo'lib, hammasidagi ishchilarning soni to'rt yuzdan oshmas edi. Ko'n zavodining axlatlaridan soyning suvi sasib, o'tloq yerlar ham zavod axlatlaridan iflos bo'lib, bu o'tlarni yegan mollarga kuydirgi kasali yuqib, dehqonlarning mollari qirilardi; shu boisdan fabrikani yopmoqqa buyruq bo'ldi. Ammo fabrika nomiga yopilgan bisoblanib, qishloq pristavi va uyezd doktoriga egasi har oy o'n so'mdan berib, fabrikani yashirin ishlataverdi. Qishloqda ikkitagina tunuka tomli tuzukkina g'isht uy bo'lib, birida volost mahkamasi, ikkinchisida, cherkov ro'baro'sidagi boloxonalik uyda, Epifan meshchanlaridan Grigoriy Petrov Sibukin joylashgan edi.

Grigoriyning baqqollik do'koni bor edi, ammo bu nomiga baqqoilik bo'lib, araq, teri, bug'doy va har balo sotilardi, Grigoriy shu do'kon orqali hatto mol jalloblik va cho'chqa jalloblik ham qilar edi. Chet eldagi xonimlar qalpoqlariga zag'izg'on pati kerak bo'lib qolsa, har juft zag'izg'ondan o'ttiz tiymdan foydalanib qolardi. U daraxtlarni sotib olib, kesib sotar, ijaraga pul qarz berar, xullas, uddaburon chol edi.

Grigoriyning ikki o'g'li bo'lib, Anisim degan katta o'g'li politsiya qidiruv bo'limida ishlar, uyga ahyon-ahyonda kelardi. Stepan degan kenja o'g'li do'konda otasiga qarashardi, ammo undan tuzukkina yordam umid qilib bo'lmas edi, chunki u nimjon va kar edi. Xotini Aksinya, qomati kelishgan, xushbichim, chiroyli ayol, hayit kunlari yasanib, boshiga shiapa kiyib, soyabon ko'tarib, savlat to'kib chiqar, tong otishi bilan, barvaqt turar, kechasi allamahalda yotar, kunduzi tinmay, etagini ko'tarib, ka-litlarni shiqirlatib, hali omborxonaga, hali do'konga,

hall yerto'laga yugurar edi. Chol Sibukin keliniga tikilib turib, ich-ichidan quvonar, ko'zlari o'tdek yonib ketar va ayni vaqtda, bu kelin katta o'g'liga tushmay, aftidan, chiroyli xotinning nimaligini yaxshi bilmaydigan kar o'g'liga tushganiga achinardi.

Bola-chaqaga, uy-ro'zg'orga cholning mehri baland, dunyoda bola-chaqasidan ortiq ko'rgan narsasi yo'q, iz-quvar katta o'g'li va haligi kelinini, aymiqsa, yaxshi ko'radi. Kar o'g'liga tushgan kelini Aksinya juda ishbilarmon, chaqqon, epchil chiqdi; uyga kelgan kunidan boshlaboq, darrov hamma ishni tasarruf qilib oldi. Kimga nasiyaga mol berish, kimga bermaslikni ham bilib oldi. Kalitlarni hech kimga bermas, hatto eriga ham ishonmas edi. Cho't qoqishga ham juda usta. Xuddi erkaklardek otlarning tishini ko'rar, yuzi doim kulib, tirjayib turar, baqirgan-chaqirgan edi. Chol ham uning deganidan chiqmas, nima desa zavqi kelib:

– Barakalla, xo'b kelinim bor-da! Husningga balli, barakalla... – derdi, xolos.

Chol beva edi, ammo o'g'li uylangandan keyin chidolmasdan, bir yildan so'ng, o'zi ham uylandi. Ukleyevo qishlog'idan o'ttiz chaqirim naridan Varvara Nikolayevna nomli tag-tugli bir qari qizni topdilar. Qizning yoshi anchaga borib qolgan bo'lsa ham, ko'hlik va barvasta edi. Boloxonadagi uyga yangi kelin tushishi bilan uyga fayz kirib, derazalarga yangi toza oyna solingandek, hamma yoq yaraqlab qoldi. Shamchiroqlar yoqildi, stollarga qordek oppoq dasturxonlar yozildi, darchalar tagi gulzor bo'lib, qip-qizil tugmacha gullar ochildi, ovqatni hamma bir idishdan yemay, har bir kishi alohida tarelkada yeydigan bo'ldi. Varvara Nikolayevna doim yoqimtoygina jilmayib turar, uydagi hamma narsa jilmayib turgandek ko'rinardi. Ilgari bu hovliga gadoylar, musofir-mujovir, xudojo'ylar

hech yo'lamas edi. Endi darcha tagida Ukleyevo qishlog'idagi beva-bechora xotinlarning tilangani, araqxo'rliigi uchun fabrikadan bo'shatib yuborilgan, ichkilik xarob qilgan kishilarning yo'talishi eshitaladigan bo'ldi. Varvara ularga pul, non, eski kiyim-kechak xayr-ehson qilar edi. Keyin o'rganib qolib, do'kondan ham uncha-muncha olib chiqib beradigan bo'ldi. Bir kun nimchoraklik choydan ikki dumalog'ini olib chiqib ketayotgani ko'rib qolgan kar, xijolat tortib yerga qaradi. Keyin:

– Oyim nimchorakdan ikki dumaloq choy olib ketdilar, pulini kimga yozib qo'yay? – deb otasidan so'radi.

Chol hech narsa demasdan birpas o'yladi va qoshlarini chimirib, boloxonadagi xotinining oldiga chiqib ketdi.

– Jonim, agar do'kondan biron narsa kerak bo'lsa tortinib o'tirma, xijolat ham bo'lma, olaver, – dedi muloyimlik bilan.

Ertasiga kar hovlidan yugurganicha o'tib ketayotganida Varvaraga qarab:

– Oyi, nimaiki kerak bo'lsa olavering! – deb qichqirib o'tib ketdi.

Shamchiroqlar va qizil tugmacha gullar bu uyda bir yangilik bo'lganidek, Varvaraning beva-bechoralarga xayr-ehson qilishi ham bir yangilik, fayz va xursandlik edi. Shak kuni va uch kunlab davom etadigan katta bayram kunlarida sassig'idan odam oldida turib bo'lmaydigan go'shtlarni qishioq odamlariga sotganlarida, mast qishloq odamlari o'roq, shapka, xotinlarining durrachalari va nima bo'lsa shuni garovga olib qolayotganlarida, yaramas araqni ichgan fabrika ishchilari loylarga bulamb dumalab yotganlarida, ro'yi zaminni gunoh bosib ketgandek ko'ringan vaqtlarda, qo'lansa, tuzlangan go'sht bilan ham, araq bilan ham hech ishi bo'lmagan yuvoshgima, ozodagina pokiza xotin uyda o'tirganligi eslariga tushib,

bu gunohlar azobidan ko'ngillari biroz tasalli topar edi; bunday og'ir, vazmin kunlarda uning qilgan xayr-ehson va sadaqalari go'yo ularga bir raddi balodek tuyulardi.

Sibukinning uyida hech tinim yo'q, ertalab kun chiqar-chiqmas Aksinya dahlizda pishqirib yuz-qo'lini yuvayotgani eshilib turar, oshxonada samovar go'yo bir noxush xabardan darak berganday baqir-buqur qaynab turar edi. Chol Grigoriy Petrov uzun qora to'mini, chit shimini, baland qo'njli yaraqlagan etigini kiyib olib, mashhur qo'shiqdagidek, qaynatalikni o'rniga qo'yib, poshnasini g'irchillatib oliftalik bilan uydan uyga yurar edi. Do'kon ochilib, kun yoyilgandan keyin otlarni xipcha poyga aravaga qo'shib, darvozaxonaga keltirishardi. Chol katta shapkasini qulog'igacha bosib kiyib, oliftalik bilan aravaga o'tirib olardi, ko'rgan kishi uni hech ellik oltiga kirgan demasdi. Xotini bilan kelini uni kuzatgani chiqardilar. Chol top-toza yangi chakmonni kiyib, uch yuz so'mga olgan katta qora ot qo'shllgan poyga aravaga o'tirganda qishloq odamlarining eshikka kelib iltimos va shikoyat qilishlarini yoqtirmas edi. Qishloq odamlaridan hazar qilar, ularni yomon ko'rar, bironta qishloq odami kelib, darvozaxonada uni kutib turganini bilsa, koyib:

– Nima qilib turibsan, yo'lingdan qolma, ketaver! – deb baqirar edi. Yoki kutib turgan odam gadoy bo'lsa:

– Xudo bersin! – deb jo'natib yuborar edi.

Chol ish yuzasidan safarga chiqqanda xotini kirchimol kiyimlar ustidan qora fartuk kiyib olib uylarni yig'ishtirar yoki oshxona ishlariga qarashar edi. Aksinya do'konda mol sotar, do'konda shishalarning chaqir-chuquri, tanga-chaqalarning jaranglashi, Aksinyaning kulgan va qichqirgani, xaridorlarning koyib achchiqlanganlari hovlida eshiltiganda bilingki, do'konda yashirin araq sotish qizib ketibdi. Kar ham do'konda o'tirar, ba'zan ko'chada bosh-

yalang, ikki qo'lini cho'ntagiga solib, uylarga va osmonga angrayib qarab yurardi. Uyidagilar kuniga olti marta choy ichar, to'rt marta ovqat yer, kechqurun savdodan tushgan pulni sanab, daftarga yozgandan keyin miriqib uxlar edi.

Ukleyevo qishlog'idagi chit fabrikasining uchtasida ham, fabrika egalari birodaron Xriminlarning kattasiniki-da ham, kichigimikida ham, Kostyukov va sheriklarining uylarida ham telefon bor edi. Volost mahkamasiga ham telefon o'tkazilgan edi-ku, lekin ko'p fursat o'tmay, buzilib qoldi, chunki telefonning ichi kanaxona, suvarak-xona bo'lib qoldi. Volost boshlig'i savodsiz odam edi va har bir so'zmi bosh harfdan yozar, ammo telefon buzilib qolganda u:

– Ha, endi telefonsiz ishimiz qiyin bo'ladi, – deb qo'ydi.

Birodar Xriminlarning kattasi kichigi bilan doim sudlashib umr o'tkazar edi. Goho kichik Xriminlar ham bir-birlari bilan urishib qolib, sudlashar, yarashgunlaricha oradan bir-ikki oy o'tib ketar va bu muddat ichida fabrikalari yotib qolib, bu voqea Ukleyevo qishlog'ining odamlariga ancha ermak bo'lardi, chunki Xriminlar har urishganlarida allaqancha gap-so'z, mish-mishlar yoyilardi. Bayram kunlarida kichik Xriminlar bilan Kostyukov arava poyga qilar va har gal qishloqdan bir necha buzoqni bosib o'ldirar edi. Aksinya ohorlik ko'ylaklar kiyib, yasanib, do'komi oldida tomosha qilib yurganda kichik Xriminlardan bittasi kelib, xuddi uni olib qochgandek, aravaga solib olib ketardi. Bunday bayram kunlarida chol Sibukin ham yangi sotib olgan otini ko'rsatmoq uchun aravasini qo'shib, xotini Varvarani ham yonida olib chiqardi.

Sayildan keyin, kechasi yotar paytida, kichik Xriminlarning hovlisida qimmatbaho yaxshi garmon chalilib, o'yin boshlanardi, oydin kecha bo'lganda, garmon ovozi-

dan hamma hayajonlanib va dimog‘i chog‘ bo‘lib, bunday kezlarda Ukleyevo qishlog‘i soylikdagi pastqam joyga o‘xshamay ketardi.

II

Cholning katta o‘g‘li Anisim uyiga ahyon-ahyonda, katta bayramlarda kelardi, ammo hamqishloqlaridan tez-tez sovg‘a, xat yuborib turardi. Xatni o‘zi yozmay, boshqa bir xushxat odamga ariza yozgandek bir taxta qog‘ozga yozdirardi. Xatida Anisimning o‘zi birov bilan gaplashganida hech bir aytmaydigan gaplari ko‘p bo‘lardi. Chunonchi: „Hurmatli otamiz bilan onamizga o‘z iste‘molingiz uchun bir qadoq gulchoy yubordim“, kabi iboralar bilan yozar edi.

Har bir xatning oxirida xat pero bilan yozilgandek, tirnab: „Anisim Sibukin“ deb qo‘l qo‘yilar edi. Bu imzodan keyin yana haligi xushxat odamning qo‘li bilan: „Agent“ degan so‘z yozilar edi.

Anisimdan kelgan xatni qayta-qayta baland ovoz bilan o‘qirdilar. Ko‘ngli buzilib, o‘pkasi to‘lgan chol, hayajonidan qip-qizarib derdi:

– Otasining uyida turmoqni xohlamadi, mullalik ko‘chasiga kirib ketdi. Mayli, o‘z ta‘bi! Har kimning hunari!

Bir kun katta bayram oldida, jala quyib, yomg‘ir aralash qor yog‘ib turganda, chol xotini Varvara bilan deraza oldiga kelib, hovliga qarab turar edi, stansiya tomondan chanaga tushib kelayotgan katta o‘g‘li – Anisimni ko‘rib qoldi. Hech kim uni kelib qolar, deb o‘ylamagan edi. Anisimning dili g‘ash, ahvoli parishonroq ko‘rindi; uyga kirgandan keyin ham mudom chiroyi ochilmay yuraverdi. Qaytib ketadigan avzoyi ham yo‘q, ahvoli xizmatdan bo‘shaganga o‘xshardi. Varvara uning

kelgamiga xursand bo'lib, kulimsirab tikilib-tikilib qarab turdi, keyin uh tortib, boshini chayqadi.

– Bu nima degan gap, yigitning yoshi yigirma sak-kizga borgan bo'lsa-ku, hali ham uylanmasdan bo'ydoq yuraversa-ya. Voy-bo'...

Varvaraning narigi uydan turib ohista voybo'lagani eshitilib turardi. U chol bilan Aksmyaga shivirlab bir narsalar dedi, bularning chehralari bir narsaga qasd qil-gan isyonchilardek, allaqanday sirli tusga kirdi.

Xullas, Anisimmi uylantirishga qaror qildilar.

– Voy-bo'... sendan kichik ukang allaqachon uylan-sa-yu, sen hali ham bozordagi xo'rozdek toq yursang. Shu ham ishmi? Voy-bo', xotin olib uy-joy qilgamingdan keyin, Xudo xohlasa, bilganingni qilasan, agar xizma-tingga jo'nasang, xotining bu yerda bizga qanot-quyruq bo'lib qoladi. Yigit kishiga bu yurish yaramaydi. Qarab tursam, tartib-qoidadan juda chiqib ketibsan. Sho'rim qursm, shaharlik bo'lgandan keyin qiyin ekan-da, voy-bo', – dedi Varvara...

Sibukinning o'g'illari boyvachcha bo'lganidan, ularga chiroyli qizlarni qidirib topardilar. Anisimga ham chiroyli bir qizni topdilar. Anisimning o'zi xunuk, ko'rimsiz, zaif, bo'yi past, yuzlari shishgan, xomsemiz, ko'zlari o'qray-gan, qarashi xunuk, soqoli yakkam-dukkan, sap-sariq, ko'sa edi. Xayol surib, fikrga cho'mganida, soqolini og'-ziga tiqib chaynar, xunukligi ustiga araqxo'r edi, uning bu qiligi aft-basharasidan ham bilinib turardi. Ammo unga juda xushro'y qalliq topilgamm aytganlarida:

– Men ham chakana odam emasman. Bizning urug'imizning hammasi chiroyli, – deb qo'ydi.

Shaharning shundoqqina yonida Torguyevoy qish-log'i bor edi. Bu qishloqning yarmisi yaqinda shahar-ga qo'shilib, yarmisi qishloqligicha qolgan, shaharga

qo'shilgan qismida bir beva xotin bor edi. Bu beva xotinning mardikor ishlab kun ko'rib yurgan bechorahol bir singlisi bor edi, uning Lipa degan bir qizi bo'lib, bu qiz ham mardikor ishlardi. Lipaning husni hammaning og'ziga tushgan bo'lsa ham, juda qashshoqligi ko'plar-ni andishaga solib qo'yardi. Bironta xotini o'lgan yoki xotinini qo'ygan, qari odam topilib qolsa, qizning kambag'alligiga qaramay olsa ajab emas, juda xotin qilib, nikohiab olmaganda, „shunchaki“ olar, qizni olsa, onasi ham qiznikida qorni to'yib qoladi, deyishar edi. Varvara sovchi xotindan Lipaning ta'rifini eshitib, Torguyevo qishiog'iga borib uni ko'rib keldi.

Bundan keyin boyagi xolasining uyida qizko'rar bo'lib, bunda ichkilik bilan ziyofat berildi. Lipa ham qizko'rar uchun atayim tikilgan pushti ko'ylagini kiyib keldi, sochiga taqilgan qip-qizil tasma cho'g'dek lovullab yonib turardi. Qiz nozikkina, nimjon, rangpar, aft-basharasi bejirim, oftobdan yuzi qoraygan edi. Dardli, ma'yus tabassum yuzidan arimas, go'dakona ma'sum ko'zlari javdirab turar edi.

Qiz hali yosh, ko'kraklari ham bilinar-bilinmas, lekin bo'yi yetib qolganidan, nikoh ravo hisoblanar edi. Qiz, darhaqiqat, chiroyli, faqat bir aybi bor, u ham bo'lsa shuki, qo'llari erkaklarnikidek katta va ikkita katta changakdek osilib turar edi.

Chol qizning xolasiga qarab, qizingiz sepsiz ekan, lekin bunga hech narsa demaymiz, kichik o'g'lim Stepanga ham shunday kambag'al bolasini olib berdik, lekin hozir kelinimizdan nihoyatda xursandmiz, ishga epchil, chevar, qo'lidan har bir ish keladi, – dedi.

Lipa esbik yonida: „Nima qilsangiz, bilganingizni qiling, ixtiyorim sizda“, degandek mo'ltayib turar edi. Mardikor onasi Proskovya ham qo'rqqanidan nafasi ichiga

tushib, ovozini chiqar-may, oshxonada o'tirar edi. Bir vaqtlarda yoshlik chog'ida, u bir boyning polini yuvib yurganida: boyning jahli chiqib, tepinib, uni qattiq koyib bergan ekan, shundan beri yuragini oldirib qo'ygan ekan. Qachon sal qo'rqsa qo'l-oyog'i, hatto yuzlari ham titrab ketar edi. Oshxonada o'tirib mehmonlarning gapiga qu-loq solar ekan, burchakdagi ikonalarga qarab cho'qimib qo'yar edi. Andak ichib olgan Anisim kayf bilan oshxona eshigini ochib:

– Onajon, nega bu yerda o'tiribsiz? Siz yo'g'ingiz uchun bizga tatimayapti, – dedi.

Proskovya bo'lsa yuragi yorilib, ozg'inligidan suyak-lari chiqib qolgan ko'kragiga qo'llarini qo'yib:

– Qulluq, rahmat... juda-juda minnatdormiz... – dedi.

Qizko'rardan keyin to'y kuni tayinlandi. Anisim uyga kelgach, hushtak chalib, uydan uyga kirib yurdi, goh to'satdan bir narsa esiga tushib, ko'zi bilan yerni teshmoqchi bo'lgandek tikilganча xayol surib qoladi. Yaqinda to'y, uylamishiga xursand bo'lgani ham, qal-lig'ini ko'rgisi kelgani ham ma'lum emas, hushtak cha-lib yuradi, xolos. Uylanishga ham otasi bilan o'gay onasi xohlagani uchun rozi bo'lgani, so'ngra qishloqda odat shunaqa bo'lib, o'g'il otaning uyiga bir xizmatkor kelti-rib berish uchun uylanishi rasm, uylanishi shu sababdan ekani bilinib turadi. Anisim qaytib ketayotganda ham hech shoshmadi, xullas, bu gal yurish-turish butunlay boshqa, mahmadonaroq, gaplari poyintar-soyintar edi.

III

Shikalova qishlog'ida egachi-singil ikki xudojo'y mashinachi bor edi. To'yning sarpolarini tikishni shular-ga buyurdilar, bular kiyim bichgani kelib bemalol o'tirib,

choy ichib ketardilar. Varvaraga qora uqa tutilgan, mayda marjon taqilgan jigarrang ko'ylak tikdilar, Aksinyaga och ko'kdan, ko'kragiga sariq uqa tutilgan keng etakli ko'ylak tikdilar. Mashinachilar sarpolarni tikib bo'lganlaridan keyin Sibukin ularga pul bermasdan, do'konidan mol berdi. Shuning uchun ular mo'm, sham, tuzlab qutiga tiqilgan baliqlarni tugib, juda xafa bo'lib chiqib ketdilar. Bu narsalar ularga sira kerak bo'lmaganidan, qishloqdan dalaga chiqqach, bir tepa ustiga o'tirib, yig'i boshladilar.

Anisim yangi sarpo kiyib, to'yga uch kun qolganda yetib keldi. Oyog'ida yaltirab turgan yangi kalish, yoqasida galstuk o'rniga ikki uchiga dumaloq soqqa taqilgan qizil bog'ich, yengini kiymasdan yelkasiga tashlab olgan yangi palto.

Anisim uyga kelib ulug'vorlik bilan ibodat qilgandan keyin, otasi bilan ko'rishdi va unga bir so'lkavoylikdan o'nta, yarim so'lkavoylikdan o'nta, onasi Varvaraga ham shunchadan pul berdi. Aksinyaga chorak so'mlikdan ylgirma dona berdi. Bu sovg'aning chiroyi shu ediki, so'lkavoylarning hammasi yap-yangi, oftobga tutsa yaltirar edi. Anisim o'zini ulug'vor va odmi ko'rsatmoq uchun tum-tayib, lunjlarini shishirar, undan doim vino isi kelib turardi; kelayotganda har stansiyada bufetdan vino ichib turgan bo'lsa kerak. Bu gal ham uning gap-so'zida allaqanday bema'nilik, harakatlarida odamga yarashmagan qiliqlar bor edi. Keyin Anisim bilan chol choy ichib, ovqatlanib o'tirdi. Varvara yap-yangi so'lkavoylarni qo'lida o'ynab turib, shahardagi hamqishioqlarini surishtirar edi.

Anisim uning savollariga javob berib dedi:

– Xudoga shukur, yaxshi, omon-eson yurishibdi. Faqat Ivan Yegorovning uyidagi hodisa shuki, uning kampiri Sofiya Nikiforovna o'lib qoldi. Sil kasal ekan. Ma'rakasi har kishi boshiga bir so'm yigirma besh tiym-

dan to'lab bulkachinikida o'tkazildi. Uzumdan qilingan vinolar quyildi. Bizning qishlog'imizdan bo'lganlarga ham bir so'm-bir so'm yigirma besh tiyindan to'landi, ammo ular hech narsa yemadilar. Qishloq odamlari ovqat mazasini biladimi?

– Bir so'm yigirma besh tiyin! – dedi chol boshini chayqab.

– Ha, nima bo'пти? U yoq qishloq emas, bironta restoranga kirib ozroq ovqat yemoqchi bo'lsang, bitta-ikkita odam bilan o'tirishib qolasan; ichkilik boshlanib ketadi, bir mahal qarasang, tong otib qopti. Kishi boshiga uchto'rt so'mdan tushaverdi. Samorodov bilan o'tirishib qolsak, u ovqatdan keyin konyak solingan qahva ichishni yaxshi ko'radi, konyakning bir rumkasi oltmish tiyindan.

Cholning havasi kelib:

– Hamma gaping yolg'on, hamma gaping yolg'on! – dedi.

– Men endi faqat shu Samorodov bilan ulfatchilik qiladigan bo'ldim. Samorodov degan odamim sizga yuborgan xatlarimni yozgan kishi. Xati juda yaxshi.

Anisimning xursandligi oshib, Varvaraga qarab dedi:

– Ona, agar bu Samorodov degan odamning qanaqaligini aytib beraversam ishonmaysiz. Hammamiz unga Muxtor deb ot qo'rganmiz, chunki o'zi armaniga o'xshagan qop-qora. Men uning butun ikir-chikiridan xabardorman, hamma sirlarim bilaman, u ham buni payqab, hech mening ketimdan qolmaydi. Hozir oramizdan qil o'tmaydi. Mendan hadiksiraydi-yu, lekin mensiz bir lahza ham turolmaydi, qayerga borsam ketimdan qolmaydi. Oyi, sizga aytay, mening ko'zim darrov har narsani iladi. Bironta qishloq odamining bozorda ko'ylak sotib turganini ko'rsam, darrov fahmlayman, shoshma, albatta, o'g'irlik ko'ylak, deyman, keyin surishtirib qaragam, darvoqe, o'g'irlik chiqadi.

– Qanday qilib bilasan? – deb so‘raydi Varvara.

– Qanday qilib bilardim, ko‘zini pishib qolgan-da. Men ko‘ylakning qandayligini ham bilmayman-u, lekin ko‘nglim hadeb shunga chopaveradi, o‘g‘irlikka o‘xshayveradi. Qidiruv bo‘limidagilarning hammasi meni bilib qolganlar. O‘g‘irlik moilarni qidirgani bozorga chiqqanimda, „ovga“ chiqdi, deyдилar. O‘g‘irlikni hamma ham biladi, lekin gap o‘g‘irlangan molni bekitishda, yerning bag‘ri keng-u, lekin o‘g‘irlik molni bekitishga joy topolmaydi.

– Bizning qishlog‘imizda o‘tgan hafta Guntorovlarning bitta qo‘chqori bilan ikkita sovlig‘ini o‘g‘irlab ketdilar, lekin buning payiga tushib qidiradigan odam yo‘q, – dedi Varvara uh tortib.

– Qidirib ko‘rsak bo‘ladi. Buning qiyinligi yo‘q, mumkin.

To‘y kuni ham kelib qoldi. Havo salqin, lekin osnon ochiq, ravshan aprel havosi edi. Ertalabdan boshiab Ukleyevo qishlog‘ida aravaning do‘g‘asiga, otlarning yoliga rang-barang shokildalar taqilgan uch otli, ikki otli aravalar qo‘ng‘iroqlarini jing‘illatib o‘taverdilar. Tollardagi qo‘ng‘izlar va chug‘urchuqlar aravalarning to‘polonidan bezovtalanib, Sibukinlarning to‘yiga xursandlik qilayotgandek, tinmay sayrar edi.

Dasturxonga uzun-uzun baliqlar, yaxna go‘shlar, tuxum to‘ldirib pishirilgan parrandalar, tunuka qutidagi tuzlangan baliqlar va boshqa har xil laziz ovqatlar, bir taylay shishalarda arag‘-u vinolar, dudlangan kolbasalar va achigan qisqichbaqalar qo‘yildi. Chol qo‘lidagi pichoqlarni bir-biriga qayrab, poshnasini do‘qillatib dasturxon atrofida yurar edi. Varvarani u yoqqa-bu yoqqa chaqirib, hali umi, hali buni so‘rashar edi. Varvara ham hovliqib, harsillab mehmonxonadan oshxonaga, oshxonadan meh-

monxonaga chopar edi. Oshxonada tong otardan beri Kostyukovlardan bir oshpaz, kichik birodar Xriminlar tomonidan yuborilgan bir oshpaz xotin ovqat tayyorlamoqda edi. Aksinya sochlarini jingalak qilib, g'archilama yangi botinkani kiyib, belini sirib olib, bilan hovlida u yoqdan bu yoqqa chopar edi. Shovqin-suron, ko'yishgan-so'kishgan, Xudomi o'rtaga solib qasam ichgan, o'tgan-ketganlar lang ochiq darvoza oldida to'xtab tomosha qilardi. Bundagi harakatlardan, favqulodda bir ishga tayyorgarlik borligi sezilib turardi.

– Kelinga arava ketdi! – dedi birov.

Aravaming qo'ng'iroqlari qishloqdan chiqqandan keyin ham uzoqdan eshilib turdi, keyin qo'ng'iroq ovozi tindi... Soat ikkidan o'tganda odamlar yana chuvalashib qoldilar. Yana qo'ng'iroq ovozi chiqdi. Hamma har tarafdin:

– Kelin kelyapti, kelin kelyapti – deb qolishdi. Cherkov odamga liq to'ldi, shamchiroqlar yoqildi, chol Sibukinning ra'yiga qarab hofizlar nota o'qidilar. Chiroqlarning shu'lasini, rango-rang kiyimlarning jilvasi Lipaning ko'zini qamashtirdi, hofizlarning qattiq ovozi, nazarida, boshiga bolg'adek tegar edi. Umrida birinchi marta kiygan korseti¹ belini, tor botinkasi oyog'ini siqar edi. U behushlikdan uyg'ongandek karaxt, hayron bo'lib, ang-rayib turardi. Qora kamzul kiygan, galstuk o'rniga qizil bog'ich taqqan Anisim ham bir nuqtaga tikilib, hushi qochib turar, hofizlar avjga chiqqanlarida shoshib-pishib cho'qinib olardi; ko'ngli buzilib, o'pkasi to'lib, yig'lagisi kelardi. Bu cherkovni Anisim yoshlik chog'laridan biladi. Bir vaqtlarda, bolalik chog'ida marhuma onasi umi shu cherkovga keltirib cho'qintirgan, sal katta

¹ *Korset* – xotinlar bellariga bog'laydigan, belni siqib turadigan belbog'.

bo'lgamida bolalar bilan bunda hofizlik qilgan edi. Shuning uchun cherkovning har yerini, undagi ikonalarining har birini juda yaxshi biladi. Bu kun nikoh, rasm-odat shu ekan, uylanmoq kerak ekan, lekin bu onda uylanish to'g'risida hech bir o'ylamas, to'y esidan tamomila chiqib ketgan edi. Ko'ziga jiq-jiq yosh to'lib, ikonalarini yaxshi ko'rolmas, yuragi siqilar edi. Ko'nglida Xudoga yolvorib, qurg'oqchilik vaqtida osmonda paydo bo'lgan qora bulutlar qishloq tepasidan tomchilamay o'tib ketganidek, bugun bo'lmasa ertaga uning boshiga tushay deb turgan balo-qazolarning ham ziyon-zahmatsiz o'tib ketishini so'rar edi. Gunohi to'la, gunoh loyiga botgan, najotdan hech bir umid yo'q, shuning uchun Xudodan marhamat so'rashga ham tili bormaydi, lekin shunday bo'lsa hamki, Xudoga iltijo qilib yolvordi, hatto piq-piq yig'lab yubordi, ammo uning bu holiga hech kim parvo qilmadi, chunki hamma uni ichib olgan deb o'ylar edi. O'pkasi shishib yig'lagan bolaning ovozi eshitildi:

– O'yijon, meni bu yerdan tezroq olib ket! O'rgilay oyi!

– Shovqinlama, hoy! – deb baqirdi pop.

Cherkovdan qaytib kelayotganlarida allaqancha odam orqalaridan ergashdi; do'konning oldini, darvozaxonani, hovlini, darcha tagini odam bosib ketdi. Maqtovchi xotinlar keldilar. Kelin bilan kuyov darvozadan kirishi bilan, eshik tagida nota ushlab tayyor turgan hofizlar birdan qo'shiq boshiadilar; atayin shahardan keltirilgan musiqa chalib yubordi. Baland bo'yli qadahlarda doning vijillab turgan vinolari keltirildi. Qalin qoshlari orasidan ko'zlari zo'rg'a ko'rinib turgan, baland bo'yli, qotmadan kelgan pudratchi usta Yelizarov kelin bilan kuyovga nasihat qilib, dedi:

– O'g'lim Anisim, qizim, sen ham bir-biringizga ozor bermang, xafa qilmang, Xudoning amridan chiqmasangiz,

hech mahal xor bo'lmaysiz. – Bu so'zlarni aytib, pudratchi chol boshini Grigoriyning yelkasiga qo'yib yig'lab yubordi. – Grigoriy Petrov xursandlikdan yig'laylik! – dedi ingichka tovush bilan, so'ngra xaxolab kuldi. – Bu kelining ham ma'qul. Bekam-u ko'st, hech qayerda nuqsoni yo'q, hammasi joyida, chakki emas.

Bu mo'ysafid ustaning asli Yegorev uyezdidan edi, ammo yoshligidan beri Ukleyevo qishlog'idagi fabrikalarda ishlab, shu yerlik bo'lib qolgan qadimgi chol edi. Hamma vaqt uning aft-basharasi shunaqa, bo'yi novcha, qotma edi, shuning uchun ham uni yog'ochoyoq derdilar. Qirq yildan ortiqroq fabrikalarda faqat ustachilik ishi bilan shug'ullanganidanmi, har holda, birov to'g'risida gapirganda, biron narsa ustida so'zlaganda faqat uning mustahkamligini yoki bepandligini surishtirar edi. Stol oldiga o'tirayotganda ham, avval birinchi stulni qimirlatib ko'rar, dasturxondagi baliqni ham ushlab qo'yardi.

Keltirilgan qadahni bir sidra ichib bo'lgandan keyin mehmonlar dasturxonga o'tirishdi. Stullarni surib, bir-birlari bilan gaplashar, ichkarida hofizlar ashula aytishar, musiqa chalar, hovlida xotin-xalajlar otinlik qilardi. Birov chinqirgan, birov baqirgan, xullas, shovqin-suron, g'alvadan bosh og'rir edi.

Boyagi yog'ochoyoq chol jim o'tirmay, stulini hali u yoqqa, hali bu yoqqa surar, yonidagilarni tirsagi bilan turtkilab, gaplashgani qo'ymas, hali yig'lar, hali xaxolab kular:

– Chirog'larim, bo'talarim... Bo'tam Aksinya, Varvara, jigarlarim, hamjihat bo'laylik, ittifoq bo'laylik... – derdi g'uldurab.

Bu mo'ysafid ichkilikni kam ichardi, hozir bir rumka ingliz arag'i ichishi bilan mast bo'lib qoldi. Nimadan qilingani noma'lum bo'lgan bu zahardek achchiq araq

ichgan kishini darrov yumalatar edi. Hamma mast bo'lib, g'uldurab qoldi.

Mehmonlarning ichida ruhoniylar ham, xotini bilan kelgan gumashtalar ham, boshqa qishloqlardan kelgan savdogar va qovoqxonachilar ham bor edi. O'n to'rt yildan beri birga xizmat qilib kelayotgan va lekin bu muddatda bir qog'ozga ham qo'l qo'ymagan, mahkamalariga kelgan kishini aldamasdan, ranjitmasdan chiqazmagan volost boshlig'i va uning mirzasi yonma-yon o'tirar edi. Ikkovi ham bir-biridan semiz, to'q, ikkovining ham aft-basharasi shunday ediki, yolg'onchilik badanlariga juda singib ketganidan yuzlarining terisi ham allanechuk dog'uliliklaridan shahodat berib turardi. Volost mirzasining ozib, qotib ketgan g'ilay xotini bola-chaqalarining hammasini ergashtirib kelgan, xuddi olg'ir lochindek dasturxonga qing'ayib qarar, qo'lga tushgan narsami o'zining va bolalarining cho'ntagiga tiqar edi.

Lipa cherkovda qay holda o'tirgan bo'lsa, hali ham shu holda behushdek o'tirar edi. Anisim Lipa bilan tanishgandan beri haligacha u bilan gaplashgani yo'q, shuning uchun uning tovushi qanaqa ekamini ham bilmaydi. Hozir u yomida o'tirgan bo'lsa ham, ingliz arag'ini indamay ichib o'tiribdi, xo'b ichib mast bo'lgandan keyin ro'baro'sida o'tirgan xolasiga so'z qotib dedi:

– Samorodov degan bir oshnam bor, ko'p ishbilarmon odam, obro'si baland, martabasi ulug' kishi, gapni ham o'rniga qo'yadi, ammo sizga aytsam, xola, men uning hamma siridan voqifman. Bundan uning o'zi ham bexabar emas. Endi ikkovimiz Samorodovning sog'ligi uchun ichsak nima deysiz?

Varvara dasturxon atrofida yugurib-yelib yurar, mehmonlarga oling-oling qilar, lekin o'zi horigan, charchagan, parishonroq, ammo dasturxondagi turli-tuman ovqat-

larga qarab xursand bo'lar edi, chunki hech kim uning mehmondorchiligini ta'na qilib, aybsitolmaydi. Kun botib, kech kirsam ham ziyofat davom etdi. Mehmonlar nima yegan – nima ichganlarini, gapirgan gaplarimni bilmas darajaga yetdilar. Hech kimning gapini eshitilmas, faqat onda-sonda musiqa to'xtaganda hovlida baqirayotgan bir xotinning ovozi eshitilib qolar edi:

– Qonimizni xo'b ichdinglar, juvonmarglar, nega sizlarga qiron kelmaydi! – deb baqirar edi xotin.

Kechqurun musiqa bilan o'yin boshlandi. Kichik Xriminlar o'z vinolarini ko'tarib keldilar. Ularning biri ikki qo'lida ikki shisha, og'zida runka bilan kadril o'yiniga tushib hammani kuldirdi. Kadrilga tushib turib, birdan boshqa o'yinni boshlab yuborardilar. Boshidan oyog'igacha ko'm-ko'k kiygan Aksinya hali u yoqqa, hali bu yoqqa lip-lip o'tib turar va uning uzun etagidan shamol ko'tarilar edi. Birov uning etak burmasini bosib olgan edi, buni ko'rib, boyagi yog'ochoyoq mo'ysafid usta baqirib:

– Hoy, etagingdagi shokilangni yulib oldi! Ey jigarlarim! – deb qo'ydi.

Aksinyaning baqrayib turgan soddagina ko'k ko'zlari hech yumilmas, og'zi doim iljayib turardi. Uning hech yumilmay baqrayib turgan ko'zlari, uzun bo'ymi, kichkinagina boshi, tippa-tik g'oz turgan bo'yi ilonga o'xshabroq ketar edi. Ko'k kiyimi, ko'kragidagi sariq uqasi, tanobi qochib doim iljayib turgan og'zi – bahorda ko'karib yotgan bug'doy ichidan boshini chiqarib turgan ilonga o'xshardi. Birodar Xriminlar Aksinya bilan juda apoq-chapoq edilar va shu sababdan Xriminlarning kattasi bilan allaqachondan beri orasi juda yaqin bo'lib ketganligi oshkor bo'lib turardi. Kar eri hech narsani payqamas, xotiniga boqmas ham edi. U ikki oyog'imni cha-

lishtirib olib, to'pponcha otgandek qarsillatib yong'oq chaqish bilan ovora edi.

Bir mahal chol Sibukinning o'zi ham davra o'rtasiga tushib o'yin tushmoqchi bo'lganini bildirib, ro'molchasini bir-ikki silkitgan edi, ichkari va tashqaridagi odamlar qiy-chuv ko'tarib:

– O'zi chiqdi! O'zi! – deb qichqirishdi.

O'yinga Varvara tushdi. Chol eri qo'lidagi ro'molchasini silkitib, poshnasini dukutlatar edi, xolos, hovlida gavjum bo'lib darchadan tomosha qilib turganlar, shu payt xursandlikdan uning boyligini, undan ko'rgan jabr-jafolarini unutdilar.

Tomoshabinlar orasidan:

– Qoyilman, barakalla, Grigoriy Petrov! Qandingni ur! Hali ham joyida ekansan, bor bo'l, barakalla! – degan ovozlari chiqdi.

Bu o'yin-kulgi allamahalgacha cho'zilib, soat bir-dan oshganda tamom bo'ldi. Anisim gindiraklab hofiz va sozandalar bilan xayrlasharkan, har qaysisiga yangi yarim so'mlikdan m'om qildi. Chol gindiraklamasdan sal siltanglanib, mehmonlarni kuzatarkan, hammaga:

– To'y ikki mingga tushdi, – derdi.

Mehmonlar tarqalayotganda Shikalova qishlog'ida-gi qovoqxonaga egasining yangi to'nini birov kiyib, eskisini tashlab ketibdi, degan ovoza tarqaldi. Bundan voqif bo'lgan Anisim tutaqib ketib:

– To'xta! Topmasdan qo'ymayman! O'g'rining kimligini bilaman! To'xta! – deb shovqin soldi.

Ko'chaga chiqib birovning orqasidan yugurganicha ketdi; keyin uni ushlab olib, qo'ltig'idan sudrab hovliga olib keldilar. Mast, jahldan qip-qizarib, terlab ketgan Anisimni orqasidan itarib, xolasi Lipani yechintirayotgan uyga kirgizib, eshikni yopdilar.

IV

Oradan besh kun o'tdi. Ketmoqchi bo'lib otlangan Anisim Varvara bilan xayrlashgani boloxonaga chiqdi. Varvara o'tirgan uydagi shamchiroqlarning hammasi yoqig'lik, hamma yoqdan xushbo'y hid kelar, Varvaraning o'zi deraza tagida o'tirib, qizil tivitdan paypoq to'qir edi. Varvara dedi:

– Nega buncha tez otlanib qolding, zerikdingmi? Voy-bo'... Hech narsadan kamchiligimiz, muhtojligimiz yo'q, yeganimiz oldimizda, yemaganimiz orqamizda, to'yingni ham xo'b yaxshi o'tkazdik, rasm-odatni bajo keltirdik. Otang to'yga ikki ming so'm sarf bo'ldi, deydi. Qisqasi, hech bir savdogar boydan kamligimiz yo'q, faqat zerikamiz, shunisi bor. Xalqqa ko'p ozor bera-
miz. Bo'tam, xalqqa yomon jabr qilamiz, shunga yura-
gim siqiladi. Xudo o'zi kechirsin! Otimizni alishtirsak ham, sotsak-olsak ham, bironta xizmatkor olsak ham aldamasdan qo'ymaymiz. Do'konda sotilayotgan oqla-
ma moyimiz achchiq, bo'rsigan, boshqalarning aravaga surtadigan qora moyi ham biznikidan yaxshi. Axir, in-
sof qilib o'zing aytsang-chi, yog'ning yaxshisini sotsak bo'lmaydimi?

– Oyi, har kimning hunari!

– Axir, o'lim bor-ku orada! Qandoq qilay, voy-voy, axir, otangga aytsang-chi!

– Siz aytganingiz ma'qul.

– E-e! Men aytganim bilan nima derdi, sendaqa har kimning hunari, – deydi qo'yadi. Axir, oxiratda har kimning hunari, deb qo'ya qolinmas, Xudo odil.

– Albatta, oxiratda buni hech kim surishtirib o'tir-
maydi, oyi, baribir, Xudo yo'q-ku, surishtirish nimasi! –
dedi Anisim, keyin bir uh tortib qo'ydi.

Varvara uning basharasiga hayron bo'lib qarab, kulib yubordi, keyin qo'lini siltab qo'ya qoldi. Onasining nihoyatda ajablanib, unga tentak degandek qaraganiga Anisim izza bo'lib, dedi:

– Ehtimol, Xudo bordir, lekin din yo'q. Nikoh vaqtida men o'z fikrim bilan ovora edim. Tuxum bosib yotgan tovuqning tagidan tuxumini olganda tuxumdan chiqmagan jo'ja chiyillagandek nikoh o'qiyotgan vaqtda mening ham vijdonim birdan chiyillab ketdi. Xudo bormikim, degan fikr xayolimdan ketmaydi. Lekin cherkovdan chiqishim bilan sal yozildim. Xudoning bor-yo'qligini men qayerdan bilay. Bizlarni bolalik chog'imizdan boshlab bu xil narsalarga o'rgatmadilar. Ko'krakdan ayrilmagan bolaga ham faqat har kimning hunari degan gapni o'rgatdilar, xolos. Otam ham, haqiqatda, Xudoga ishonmaydi. Bir kun siz menga, Guntorevning qo'yi o'g'irlanibdi, degan edingiz. Men topdim, Shikalova qishlog'idagi bir kishi o'g'irlagan ekan. O'g'irlagan birov-ku, terilari dadamning do'koniga kelib qopti... Dim-insof ana shu!

Anisim ko'zini qisib qo'yib, boshlni chayqadi.

– Qishlog'imizning kattasi ham, mirzasi ham, dyachog'i ham Xudoga ishonmaydi. Cherkovga borib cho'qinishlari, ro'za tutishlari – hammasi xo'jako'rsinga, riyokorlik, mabodo qiyomat qoyim bo'lib qolsa, rasvo bo'lmaylik, deb qo'rqanlaridan qilgan ishlari. Oxirzamon bo'ldi, xalqning dili susaydi, bolalar ota-onalarini, kichiklar kattalarni hurmat qilmaydilar, shundaqa shumliklardan, qiyomat yaqin kelib qoldi, deydilar. Bu gaplarning barisi yolg'on. Oyi, mening tushunganim shunchalikki, bu shumliklar hammasi odamlarda insof qolmaganidan. Men hammasidan voqifman, aqlim yetadi. Agar birovning egnidagi ko'ylagi o'g'irlik bo'lsa, ko'zim darrov ko'radi. Birov qovoqxonada o'tirgan bo'lsa, sizdaqa odam ko'rganda: choy ichib

o'tiribdi, deydi qo'yadi, lekin men bo'lsam uning vijdoni ham yo'qligini bilaman. Ertadan kechgacha izg'ib yurib, bitta ham vijdonli odamni ko'rmayman. Bu ishlarning hammasi shundanki, bu vijdonsizlar Xudoning bor-yo'qligini bilmaydilar... Xo'sh, endi xayr, oyi, sog'-salomat bo'ling, yomon-yaxshi gapirgan bo'lsam, rozi bo'ling.

Anisim Varvaraning oyog'iga ta'zim qilib, minnatdorlik bildirdi.

– Oyi, qilgan yaxshiliklaringiz uchun minnatdorman. Bizning urug'imiz sizdan ko'p manfaat ko'rdi. Ko'p yaxshi xotinsiz, men sizdan juda xursandman.

Anisim ko'ngli buzilib, o'pkasi to'lib tashqariga chiqdi, ammo birozdan keyin qaytib kelib, oyisiga dedi:

– Samorodov meni bir chatoq ishga tiqib qo'ydi, bu ishdan yoki boy bo'lib ketaman, yoki rasvo bo'laman. Mabodo bu ish tufayli biror hodisa bo'lsa, oyijon, siz otamning ko'ngliga tasalli bering.

– Yomon niyat qilma, qo'y! Sho'rim qursim... Xudoning dargohi keng. Sen, Anisim, xotinimgga sal yaxshiroq qarab silab-siypa, erkalat, ikkovingiz ham bir-biringizga tumshayganingiz-tumshaygan, sal chiroyingizni ochib kulsangiz nima qiladi.

– Xotinim juda g'alati... – dedi Anisim uh tortib. – Hech uquvi yo'q, indamasdan o'tiraveradi. Juda g'o'r, yosh. Mayli, biroz o'ssin.

Baland bo'yli semiz jiyron ot qo'shilgan arava eshik tagida tayyor turar edi.

Chol Sibukin yugurib kelib olifalik bilan aravaga chiqib, tizginni ushladi. Varvara, Aksinya va ukasi bilan Anisim o'pishib xayrlashdi. Lipa ham eshik tagidagi zina ustida turar edi. U erini kuzatgani emas, o'zi shunchaki chiqqan odamdek har tarafga alanglab turar edi. Anisim uning oldiga kelib, lablarini yuziga sal tegizib o'pgach:

– Xayr, – dedi.

Lipa eriga qaramasdan turib allanechuk iljaydi. Yuzlari titradi. Buni ko‘rganlarning negadir uning holiga rahmi keldi. Anisim ham irg‘ib aravaga chiqib, biqinini ushlab o‘tirib oldi, chunki u ham o‘zini xushro‘y deb bilardi.

Soylikdan yuqoriga chiqqach, Anisim dam-badam orqasiga qarab qishloqni tomosha qilardi. Havo iliq, osmon ochiq, bugun birinchi kun poda dalaga chiqqan, mollarning atrofida yasangan qiz-juvonlar, xotin-xalajlar aylanishib yurishardi. Qoramtir-targ‘il buqa yaylovda yayrab bo‘kirar, oldingi oyog‘i bilan yer qazirdi. Yer va ko‘kda to‘rg‘aylar sayrardi. Anisim yaqimdagina bo‘yalgan baland cherkovga qarab, bundan besh kun avval u yerda ibodat qilgani esiga tushdi. Ko‘k tomli maktabga, bir vaqtlarda o‘zi qarmoq solib baliq tutgan, cho‘milgan soyga qaradi. Ko‘nglida allaqanday shodlik tug‘ildi va bu chog‘da ko‘nglida: oldimda bir baland devor paydo bo‘lib, yo‘limni to‘ssa-yu, boshqa hech narsa ko‘rmasam, shu ko‘rganlarim bas bo‘lsa, o‘tmishim bilan qola qolsam, dedi.

Stansiyaga kelgach, bufetga kirib bir rumkadan „xeres“ vino ichdilar. Chol pul to‘lamoq uchun kissasiga qo‘l solgan edi, Anisim:

– Yo‘q, men to‘layman! – dedi.

Cholning ko‘ngli ko‘tarilib, Anisimning yelkasiga qo‘qib qo‘ygach, bufetchiga qarab, qanday o‘g‘lim bor-a, degandek ko‘zini qisib qo‘ydi.

– O‘g‘lim, ketmasdan uyda qolsang, ishimizni qo‘lga olsang, yaxshi bo‘lardi, juda bebaho odam bo‘larding! Seni men boshingdan oyog‘inggacha zar quyardim.

– Dada, hech iloji yo‘q.

„Xeres“ biroz nordonroq, surg‘ich hidi kelar edi, ammo shunday bo‘lsa ham yana bir rumkadan ichdilar.

Chol o'g'lini kuzatib stansiyadan qaytib kelgach, kichik kelinini taniyolmay qoldi. Eri hovlidan chiqib ketishi bilan Lipaning chehrasi ochilib ketibdi. Eski yubkasini kiyib olib, yengini kiftigacha shimarib, yalangoyoq, dahlizni yuvib turgan ekan. Mayin ovoz bilan qo'shiq aytib, katta tog'orani loyqa suv bilan ko'tarib chiqayotganda, ma'sum go'daklardek oftobga qarab iljayganda, osmonda yurgan to'rg'aylarga o'xshab ketdi.

Eshik oldidan o'tib ketayotgan keksa xizmatkor boshim chayqadi va g'o'ldirab:

– Grigoriy Petrov, Xudo senga xo'b yaxshi kelin berdi-da. Xotin emas, yombi! – dedi.

V

Yog'ochoyoq Yelizarov va Lipa sakkizinchi iyul, juma kuni Kazanskoye qishlog'idagi cherkov bayrami munosabati bilan ibodatga borib, uyga qaytayotgan edi. Ularning orqasidan ancha narida Lipaning onasi Praskovya ham kellar, u betob bo'lib, harsillab, keyinroqda qolgan edi. Vaqt ham kech bo'lib qolgan edi.

Yog'ochoyoq Lipaning gapini eshitganda taajjublanib.

– A-a-a!.. Shunaqami... Xo'sh, xo'sh, qani gapir, – deb qo'yar edi.

– Ilya Makarich, men o'zim murabboni juda yaxshi ko'raman. Bir burchakka o'tirib olib murabbo bilan choy ichganim-ichgan. Gohida Varvara Nikolayevna bilan birga o'tirib choyxo'rlik qilamiz. U kishi har xil ertaklar so'zlab beradilar. U kishining murabbosini ko'p, to'rt banka. „Lipa, tortinmasdan yeyaver“, deydilar.

– A-a-aa!.. To'rt banka!

– Davlatlari joyida, choyni oq bulka bilan ichishadi, mol go'shti ham mo'l, ro'zg'orlari bikir, faqat, sizga aytsam, Ilya Makarich, bu uyda doim vahimadaman, juda qo'rqaman!

– Bolam, nimadan qo‘rqasan! – deb so‘radi mo‘ysafid, keyin Proskovya qayerda qoldiykim, deb orqasiga qayrilib qaradi.

– Avvali shuki, to‘ydan keyin Anisim Grigorichdan yuragim cho‘chib qoldi. U kishi-ku meni hech narsa qilib ranjitganlari yo‘q, lekin qachonki menga yaqinlashsa, badanim uvushib, suyak-suyaklarim zirqirab ketadi. Bir kecha ham uxlaganim yo‘q. Qo‘rqqanimdan qaltirab, Xudo dedim, xolos. Endi, Ilya Makarich, sizga aytsam, Aksinyadan qo‘rqaman. U-ku o‘zi yomon emas, hamma vaqt kulib turadi, biroq gobida oynadan o‘qrayib qarab qo‘ysa, ko‘zlari og‘ilxonadagi qo‘ynikidek ko‘m-ko‘k yonib ketadi. Kichik Xriminlar uni yo‘ldan ozdirishyapti. „Qaynatangning Butyokinoda qirq botmoncha yeri bor, yer deganda ham qanday yerki, suvlik, qumlik yer. Sen, Aksinya, o‘z nomingdan shu yerga xumdon sol, bizlarni o‘zingga sherik qilib ol“, deydilar. Hozir g‘ishtning mingi yigirma so‘m, omadi yurishgan ish. Kecha ovqat yeb o‘tirganimizda Aksinya qaynatamizga, „Butyokinoga men xumdon solaman, o‘zim yurgizaman“, deb kulib qo‘ydi... Grigoriy Petrovichning rangi o‘chib ketdi. Uning gapi yoqmadi shekilli: „Men tirik borman, hech qaysingni ayirmayman, hammang bir uylik bo‘lib tura-verasan“, dedilar. Aksinyaning ko‘zlari chaqchayib, tishlari g‘ijirlab ketdi... Quymoq keltirib berdilar, yemadi!

Chol ajablamb:

– A-a-aa! Yemadi degin! – deb qo‘ydi.

Lipa so‘zida davom qildi:

– U qurg‘urning uxlaganini ham bilib bo‘lmaydi. Yarim soat o‘tar-o‘tmas, darrov turib, izg‘iy boshlaydi. Bitta-yarimta o‘t qo‘yib ketmadimi, bir narsani o‘g‘irlamadimi, deb tashvish qilaveradi... Ilya Makarich, sizga aytsam, men undan juda qo‘rqaman! Kichik Xriminlar

to'ydan keyin, uxlamasdan ham, to'ppa-to'g'ri shaharga sudlashgani ketdilar. Odamlar bu gaplarning hammasini Aksinyadan ko'radilar. Ikki og'a-ini unga xumdon qurib bermoqchi bo'пти, uchinchisi bundan xafa bo'lib, o'rta-da bir oydan beri fabrika to'xtab qoldi. Buning orqasida Proxor amakim ishsiz qolib, eshikma-eshik gadoychilik qilib yuribdi. Men amakimga: bekor yurmasdan ekin-tikin qilsang bo'lmaydimi, tirikchilikning aybi yo'q! – dedim. U menga „Halol ishdan chiqib qolibman, hech ishga bo'ynim yor bermaydi, Lipinka!“ deydi. Yosh butalar o'sgan chakalakzorga kelganda dam olgani va Proskovyani kutgani o'tirdilar. Yelizarov ko'p zamonlardan beri pudratchilik qilsa ham, mingam oti yo'q, hamisha yayov yurar, bitta xaltaga non bilan piyoz solib, yelkasiga tashlab ketaverar; yurganda ham qadamini uzun tashlab, qo'llarini kerib yurar, shuning uchun unga hamroh bo'lgan odam yetib yurolmas edi.

Chakalakzor oldida yerga qadalgan bir yog'och bor edi, Yelizarov yog'ochning mahkamligini bilmoq uchun uni qimirlatib ko'rdi. Shu paytda harsillab Proskovya ham yetib keldi. Uning bujmaygan va hamisha xavf-xatarda turgan chehrasida shodlik alomati bor edi. Chunki bugun odam bo'lib u ham cherkovga kirdi, bozor aylanib, nok suvidan qilingan kvas ichdi. Bunday baxtli kunlar uning umrida mihoyatda kam bo'lardi. Hatto bugun, uning nazarida, endi birinchi marta rohat qilib yashagandek edi. Biroz dam olgandan keyin uchovlari birga yo'lga tushdilar. Kun botib, oftob shu'lasini daraxtlarga tushib turar edi. Oldinda odamlarning shovqinlashgani eshitildi. Ukleyevo qishlog'idan kelgan qizlar allaqachon o'tib ketgan edi, lekin chakalakzorda yurgan ekanlar, qo'ziqorin tergan bo'lsalar kerak.

Yelizarov:

– Hoy, qizlar! Hoy, nozaninlar! – deb baqirdi. Qizlar xaxolashib kulishib:

– Yog‘ochoyoq kelyapti! Betavfiq chol kelayapti! – dedi.

Qizlarning kulgisi aks sado berdi. Birozdan keyin chakalakzor ham orqada qoldi. Fabrikalarning mo‘risi, cherkov qo‘ng‘iroqxonasi tepasidagi xochlar yarqirab ko‘rindi. Bu esa – „ma‘rakaga kelgan dyachok ikraning hammasini yeb qo‘ygan qishloq“ning o‘zi edi. Bora-bora uylarning tomi ham ko‘rindi, qishloq juda yaqin qoldi, soyning ichiga tushilsa, qishloqqa kirilardi. Yalangoyoq bo‘lib kelayotgan Lipa bilan onasi Praskovya oyoqlariga kiyib olmoq uchun o‘t ustiga o‘tirdilar, pudratchi chol ham ular yomiga borib o‘tirdi. Soy tepasidan turib qaralsa, qishloqning katta-katta tollari, oppoq cherkovi, soyi juda chiroyli ko‘rinar edi. Xasislikdan qoraga bo‘yalgan fabrika tomlari xunuk qilib turmasa, qishloq ham chiroyli edi. Soyning narigi bag‘riga ekilgan qora bug‘doy bo‘ron sochib yuborgandek to‘p-to‘p bo‘lib, har qayerda yotar, yaqindagina o‘rilib, hali bog‘lanmagan bug‘doylar ko‘rinib turar, suli ham allaqachon pishib, kunning shu‘lasidan sadafdek tovlanar edi. O‘roq qistov vaqti edi. Bugun bayram, ertaga shanba kuni bug‘doy o‘rmoq, poxol tashlmoq, indinga yakshanba, yana bayram. Har kun uzoqda chaqmoq chaqib, momaqaldiroq bo‘lib turar, havo dim, osmonning yomg‘ir yog‘adigan vajohati bor edi. Har kim ekinlarga qarab, Xudo havoni bersa, don-dunlarni yig‘ishtirib olsak, derdi. Hammaning dimog‘i chog‘, ko‘ngli xursand, yuragida tezroq yig‘ishtirib olsak, degan tashvish.

– Bu yil o‘roqchilar qimmat, kuniga yetti tangadan, – dedi Praskovya.

Kazanskoye qishlog‘idagi bozordan qaytgan odamlar hali ham to‘xtamasdan kelmoqda. Yasangan xotin-xalajlar, yangi shapka kiygan fabrika ishchilari, beva-becho-

ra gadoylar, bola-chaqalar kelar edi... Goho ko'chaning changini ko'tarib aravalar o'tib qolardi, aravaning orqasida bozordan qaytgan ot, sotilmasdan qolganiga quvongandek o'ynab kelar edi. Yurgani unamay, tixirlik qilayotgan sigirni birov shoxidan sudrab kelyapti, birov oyog'ini osiltirib o'tirib olgan mastlarni solib olgan aravasini choptirib kelyapti. Bir kampir boshiga kattakon shapka, oyog'iga katta etik kiyib olgan o'g'il bolani qo'lidan ushlab yetaklab kelyapti; bola kunning issig'idan, etigining kattaligidan va og'irligidan tizzasini bukolmay oyog'ini zo'rg'a ko'tarib qo'yayotgan bo'lsa ham, surnayini og'zidan qo'ymay chalar edi. Soylikdan pastga tushib ko'chaga burilganda ham surnayining ovozi kelar edi.

– Bizning xo'jayinlarimizga bir balo bo'ldi... – dedi Yelizarov, – ish chatoq! Kostyukov mendan xafa. „Karnizga taxtani ko'p ishlatib yuboribsan“, deydi. Men nega ko'p bo'lsim, Vasiliy Danilich, kerakligidan ortiq ishiatganim yo'q, deb edim, shundan mojaro boshlanib ketdi. Men, axir taxtani pishirib yemagandirman, deb edim, „Ablah, menga shunday gaplar aytgani qanday tiling bordi. Sen haddingdan oshma! Sem pudratchi qilgan men bo'laman!“ deb koyiy ketdi. Men ham, ana xolos, pudratchi bo'lib ham har kuni ichishim choy edi, hali ham shu, dedim. „Hammangiz bir-biringizdan beshbattar muttahamsiz...“ degan so'zlarni ham qildi. Lekin men bir gapdan qola qolay dedim. Ko'nglimda, bizlar-ku bu dunyoda muttabammiz-a, lekin sizlar u dunyoda muttabam bo'lasiz, dedim. Ertasiga dabdabasidan tushibdi. „Sen, Makarich, mendan xafa bo'lma, aytgan so'zlarimga ranjima. Agar men bir-ikki kalima ortiqcha so'zni aytib yuborgan bo'lsam, yoshim sendan ulug', o'zim pervoy geldi savdogarman, sen bir so'zdan qolishing kerak edi“, dedi. Men, albatta, siz pervoy geldi boysiz, men anchayim bir

ustaman, bunisi to'g'ri, ammo Yusuf payg'ambar ham duradgor usta edi. Bizning kasbimiz tabarruk, halol kasb, lekin sendan kattaman desangiz, Vasiliy Danilich, bu gapingizga iqorman, dedim. Ikkovimiz o'rtamizda bo'lib o'tib ketgan bu gaplardan keyin men tanamga o'ylab ko'rdim, kim katta? Birinchi geldiya savdogari kattami yoki duradgor ustami? Chirog'larim, albatta, usta katta bo'lsa kerak!

Yog'ochoyoq biroz o'ylab turib, yana dedi:

– Chirog'larim, gap shu, kim mehnat qilsa, kimki jabr-jafoni ko'p tortsa o'sha katta.

Kun botdi, soy tepasida cherkovning devorlari va fabrikalar oldidagi yalangliklarni sutdek oppoq tuman bosdi... Bir lahzada qorong'ilik tushib, soylikda chiroqlar miltillay boshladi. Hamma yoqni bosgan tuman endi tagsiz jarlikni bekitib turgandek ko'rinardi. Qashshoqlikda tug'ilib, qo'rqib, yurak oldirib qo'ygan, vayron dillaridan boshqa hamma bor-yo'qlarini boshqalarga berib, umr bo'yi bechoragarchilikda qolishga rozi bo'lgan Lipa bilan onasi, bu chog'da sirlar ichiga botgan bepoyon olamdagi son-sanoqsiz jonivorlar qatorida „bizlar ham bir maxluqmiz“, degan xayolni ko'ngillaridan kechirgan bo'lsalar kerak; soy tepasida o'tirishning ularga gashti bor edi, bu chog'da o'zlarini baxtiyor bilib quvonar, hatto soylikka tushmasdan ilojlari yo'qligini ham unutdilar.

Axiyri uylariga qaytib keldilar. Darvozaxonada, do'kon oldida o'roqchilar o'tirardi. Ukleyevo qishlog'ining o'zidagi o'roqchilar, odatda, Sibukinning ishim qilmasdilar va shu sababdan boshqa qishloqdan o'roqchi olardi. O'tirgan o'roqchilar qorong'ida uzun-uzun qora soqolli odamlarga o'xshab ko'rinardi. Do'kon ochiq, ichkarida bir bola bilan kar damka o'ynayotgani ko'rinib turardi. O'roqchilar sekin-sekin ovoz chiqarib, ohlsta-ohista qo'shiq aytar; dam-badam shovqinlab, kechagi mardikor

pulini qistardilar, ammo ularni ertaga ham ketkizmasdan ishlatmoq uchun haqlarini bermay turardilar. Chol Sibukin faqat nimcha kiyib, Aksinya bilan eshik oldidagi daraxt tagida choy ichib o'tirar, stolda chiroq yonib turardi.

Darvoza orqasidan bir o'roqchi Sibukinni mazax qilgandek:

– Hoy, buva, hech bo'lmasa pulimizning yarim-yor-tisini berib tur! Hoy, buva! – derdi.

Bu gapdan keyin darrov xaxolab kulishardi, keyin yana sekin-sekin qo'shiq aytardilar... Yog'ochoyoq choy ichmoqchi bo'lib ular yoniga borib o'tirdi va so'z boshladi:

– Bozorga bordik, chirog'larim, Xudoga shukur, juda yaxshi sayl qilib qaytdik. Biroq bir xunuk gap bo'ldi. Temirchi Sashka ozroq tamaki olib do'kondorga yarim so'm berib edi, bergan yarim so'lkavoyi qalbaki chiqib qoldi, – dedi. Bu so'zni aytib, Yog'ochoyoq u yon-bu yoniga alanglab qo'ydi. Ovozini chiqarmasdan ohista gapirmoqchi bo'ldi-yu, lekin xirillab qolib, gapini hamma eshitdi.

– Bergan yarim so'lkavoyi qalbaki ekanligi bilinib qolib, darrov qayerdan olding, deb surishtirib ketdilar. Menga Anisim Sibukin berib edi, to'yga borganimda bergan edi... dedi. Darrov mirshabni chaqirib, dakanglatib olib ketdilar... Petrovich, ehtiyot bo'l, yana biron gap chiqib qolmasin...

Darvoza orqasidan haligi masxara qilib gapirayotgan o'roqchining ovozi yana chiqdi:

– Hoy, buva! Hoy, buva!

U jim bo'ldi. Yog'ochoyoq yana tilga kirdi:

– Ey, chirog'larim, chirog'larim... – deb g'ulduragani-cha o'rnidan turdi. Uni uyqu yengib, mudroq bosdi.

– Chirog'larim, choyingiz va qandingiz uchun rahmat, endi borib uxlay. Qarib, shartim ketib partim qolibdi, hech sog' joyim yo'q, voy, voy! – deb qo'zg'aldi.

– O‘lim ham yaqinlashib qolganga o‘xshaydi! – deb qo‘ydi ketayotib.

Cholning ko‘ngli buzilib, o‘pkasi to‘ldi. Keksa Sibukin quyilgan choyini ichib tamom qilmay, xayol surib, o‘rnidan turmay o‘tiraverdi. U aftidan, allaqachon ko‘chaga chiqib ketgan Yog‘ochoyoqning oyoq tovushlga quloq solib turganga o‘xshardi.

Aksinya qaynatasining nima xayolda ekanini fahmlab:

– Temirchi Sashka yolg‘on aytgan bo‘lsa ham ajab emas, – dedi.

Sibukin uyiga kirib ketib, birozdan keyin bir tugunchani ko‘tarib chiqdi; tugunni ochib edi, yiltirab turgan yap-yangi so‘lkavoylar ko‘rindi. U so‘lkavoyning bittasini tishlab, keyin patnisga tashlab ko‘rdi, so‘ngra yana birini olib, haligiday patnisga tashlab ko‘rdi...

Hayron bo‘lib, taajjubda qolgandek Aksinyaga qarab turib:

– Darvoqe, so‘lkavoylar qalbaki ekan... Amisim sovg‘aga keltirgan so‘lkavoylari shu-da... Qizim, bularni sen olib qo‘y, – deb shivirlab tugunchani Aksinyaga tutqazdi. – Olib borib quduqqa tashla, qurib ketsin! Ehtiyot bo‘l, damingni chiqarma, yana bir balo bo‘lmasin... Samovarni ol, chiroqni o‘chir...

Omborxonada o‘tirgan Lipa bilan Praskovya chiroqlarning birin-ketin o‘chganini ko‘rdilar, faqat Varvaraning boloxonasida ko‘k, qizil shamchiroqlar yonib turardi, u yerda osoyishtalik, farovonlik va bexabarlik alomati aks etardi. Praskovya qizi Lipaning boylarga tushganiga hech ko‘nikolmas va qizirikiga kelganda tortinib, ichkariga kirmasdan, g‘arib kishidek dahlizda o‘tirar, iltimos qilganday jilmayar edi. Choy-qandni dahlizga olib chiqib berardilar. Lipa ham yangi uyiga ko‘nikolmadi, eri jo‘nab ketgandan keyin o‘z o‘rnida yotmasdan, oshxonadami,

omborxonadami, duch kelgan yerda yotib yuraverdi. Har kuni kir yuvar, uylarni tozalar, nazarida, hali ham mardikor ishiyotganday edi. Ibodatdan qaytib kelgach, oshxonaga kirib, oqsoch xotin bilan birga choy ichgandan keyin bostirmadagi chana bilan devor orasiga kirib, yerga joy solib yotdilar. Chiroq yo‘q, qorong‘i, xomut hidi kelib turardi. Uning oldidagi chiroq ham o‘chdi. Karning do‘konni bekitgani, o‘roqchilarning hovlida yotgani eshitildi. Kichik Xriminlarnikidan qimmatbaho garmonning ovozi eshitilardi... Praskovya bilan Lipa uyquga ketdilar.

Birovning oyoq tovushi ularni bezovta qilib uyg‘otganda oy to‘lib qolgan edi. Bostirmaning eshigi oldida qo‘lida ko‘rpa-yostiqlik bilan Aksinya turibdi.

– Bu yer salqinroqqa o‘xshaydi... – dedi-da, shundoq-qina ostona tagiga joy solib yotdi, unga oy nuri tushib turardi.

Aksinya issig‘lab, uxlolmay, ustidagi ko‘rpalarni olib tashladi, dam-badam uh tortib qo‘yardi. Oydin kechaning yorug‘ida allaqanday chiroyli, basavlat bir hayvondek ko‘rinardi. Bir muddat o‘tar-o‘tmas yana oyoq tovushi eshilib, oppoq oqarib eshikdan kirib kelgan chol ko‘rindi.

– Aksinya! Shu yerdamisan?

Aksinya jahl bilan:

– Nimaydi! – dedi.

– Men senga, kecha pullarni quduqqa tashla, deb edim, tashladingmi?

– Nega endi dunyoni quduqqa tashlayman? O‘roqchilarga berdim...

Chol vahimaga tushib, hayron bo‘lib:

– Ey, Xudoyim! Juda battol xotinsan-da... Ey, Xudoyim! – deb qo‘ydi.

Qo‘lini siltab, o‘z-o‘zi bilan gaplashib chiqib ketdi. Birpasdan keyin Aksinya o‘tirib, afsus va nadomat bi-

lan, qattiq-qattiq uh tortib qo'ydi. Keyin o'rnidan turib, ko'rpa-yostig'ini quchoqlab chiqib ketdi.

– Onajon, nega meni shu uyga berding! – dedi onasiga qarab Lipa.

– Qizim, erga tegish qizlarning peshonasida bor. Buni men rasm qilganim yo'q.

Behad va bepoyon qayg'u-hasrat ikkovining ham ko'nglini vayron qilgudek edi. Lekin yuqoridan, yulduzlar makoni bo'lgan ko'm-ko'k osmondan birov ularni ko'rib, Ukleyevo qishiog'ida bo'layotgan har bir ishdan xabardor bo'lib poylab turganga o'xshardi. Yorug' dunyoda yomonlik har qancha ko'p bo'lsa ham, haqqomiyat ham bor, bu haqqomiyat ham kechanning go'zalligidek go'zal va kechanning sokinligidek sokim. Oy nuri kechanning qorong'isi bilan qo'shilib ketgandek, Yer yuzida bor narsalar ham haqqoniyat va adolat bilan qo'shilmoq fursatini kutadi. Ikkovining ham ko'ngli orom topib, bir-birining pmjiga kirib uxladilar.

VI

Anisimni qalbaki pullar yasagani va ularni tarqatgani uchun turmaga tiqib qo'yganliklari to'g'risida xabar kelganiga ancha bo'ldi. Bir oy o'tdi, yarim yildan ham oshib ketdi, uzoq qish o'tib bahor keldi. Anisimning allaqachondan beri turmada yotganiga uming uyidagilari ham, qishloqdagilar ham ko'nikib qoldilar. Birov kechasi ularning uyi yoki do'komi oldidan o'tib ketayotgan bo'lsa, Anisimning qamoqda yotgani esiga tushardi. Qo'ng'iroq chalinganda ham negadir Anisimning qamoqda yotgani va yaqinda sud bo'lishi esga tushardi.

Hammaning nazarida, bu uyni qora bosgandek ko'rinardi. Uydan fayz ketdi, tomini zang bosdi, do'konning tunuka qoplangan, ko'kka bo'yalgan eshigi eskib, kar ayt-

gandek „tob tashlab“, baqavli, kekxa Sibukin kabi qorayib qoldi, u ham qorayib ketganga o‘xshardi. Necha vaqtlardan beri soch-soqolini oldirmas, mo‘ylovlari o‘sib ketgan, aravaga o‘tirganda eski oliftachiligini qilmas, sakrab chiqmas, eshigidagi gadoylarga: „Xudo bersin!“ demas edi. Kuch-quvvati ketib, munkayib, bedarmon bo‘lib qolganligi har bir ishidan ko‘rinib turar edi. Odamlar ham avvalgidek izzat qilmaydigan, tap tortmaydigan bo‘lib qoldilar. Mirshab ham avvalgidek porani haligacha olib turgan bo‘lsa ham, do‘konni bayonnoma qildi, yashirincha araq sotgani uchun sud qilmoqchi bo‘lib uni uch marta shaharga chaqirdilar; ammo har gal guvohlar kelmagani-dan sud qolib, chol ko‘p sarson bo‘ldi.

Sibukin o‘g‘lining oldiga ko‘p qatnadi, birovni yollab kimgadir ariza berdi, nazr-niyozlar, xayr-ehsonlar qildi. Anisim qamalgan turma boshlig‘iga „ko‘ngil o‘z haddini biladi“, degan ibora yozilgan kumush stakan bilan uzun kumush qosbiq tuhfa qildi.

Varvara uyda o‘tirib, dedi:

– Tuzukkina harakat qiladigan odam yo‘q, sho‘rim qursin... Birona amaldor odamdan iltimos qilinsa, tepamizdagi ulug‘larga ariza berilsa, yaxshi bo‘lardi. Hech bo‘lmasa sudgacha kafilga berardilar! Bola faqir juda ezilib ketdi!

Anisimning qamalganiga Varvara juda xafa bo‘lsa ham, ancha semirib, oppoq oqarib ketdi, hali ham uyida shamchiroqlar yoqar, uyini pokiza tutar, kelgan mehmonlar oldiga murabbolar, olma, holvalar qo‘yar edi. Kar bilan Aksinya do‘kondorlik qilardi. Aksinya Butyokinoda yangi xumdon solmoq harakatiga tushib, har kuni tarantada xumdon tepasiga borib kelar, tarantasni o‘zi minardi. Yo‘lda birona tanishni ko‘rib qolsa, barra bug‘doy ichidan boshini chiqarib turgan ilondek bo‘ynini cho‘zib, ko‘nglida bir sirni bilgandek iljayib kulib qo‘yardi. Lipa

bo'lsa ro'zaga yaqin tug'ib olib, ermagi bola bo'lib qoldi. Bolasi ozg'in, zaif, yig'lashi ham, qarashi ham, hatto odam qatoriga sanab Nikifor ot qo'yganlari ham kishiga g'alati ko'rinardi. Lipa bolani belanchakka yotqizib qo'yib, o'zi eshik yoniga borar va:

– Salomalaykum, Nikifor Anisimich! – deb salom berar edi.

Keyin yugurib kelib o'pard, yana eshik tagiga qaytib borib haligidek:

– Salomalaykum, Nikifor Anisimovich! – derdi.

Bola qip-qizil oyoqlarini ko'tarib yig'lar, usta Yelizarovnikiga o'xshab uning yig'isi bilan kulgisi bir edi.

Oqibat sud kuni tayin bo'ldi. Chol suddan besh kun ilgari jo'nab ketdi. Keyin qishloqdagilardan bir necha kishini guvohlikka olib ketganliklari ovoza bo'ldi. Sibukinning eski xizmatkoriga ham chaqiriq qog'ozi kelib, u ham jo'nab ketdi.

Sud payshanba kuni bo'ldi, lekin oradan bir necha kun o'tib, dushanba kelib qolgan bo'lsa ham, chol qaytib kelmadi va hech bir daragi yo'q edi. Seshanba kuni kechqurun Varvara derazalarni ochib, chol kelib qolarmikin, degan umid bilan ko'chaga quloq solib o'tirib edi, narigi uyda bo'lsa Lipa bolasi bilan o'ynab, umi irg'itib-irg'itib, xursandligidan derdi:

– Kattakon kishi bo'lasan, ikkovimiz birga mardikor ishlaymiz!

Buni eshitgan Varvara koyib:

– Hoy, bu nima deganing, mardikoring nimasi, ahmoq? Katta savdogar bo'ladi!... – derdi.

Lipa sekin-sekin qo'shiq aytib turdi-da, birozdan keyin Varvaraning gapi esidan chiqib:

– Kattakon bo'lasan, birga-birga mardikor ishlaymiz! – degan gapini yana takror qildi.

– Hoy, hoy tag'in nima deb javrayapsan?

Lipa qo'lida bolasi bilan eshik oldida turib so'radi:

– Oyi, nega bola muncha shirin-a? Muncha unga mehrim baland? – deb ovozi tutilib, ko'ziga jiq-jiq yosh to'ldi. – Kim bu, qanaqa bola, osmonda uchib yurgan patdek yengil, o'zi bir burdagina, lekin biram yaxshi ko'raman-ey, nazarimda, tuppa-tuzuk odamga o'xshaydi. Tili yo'q, hech narsa gapirmaydi-yu, ammo ko'zlarini javdiratib turganda nima deganini tushunib turaman.

Stansiyaga yaqinlashib qolgan kechqurungi poyezdning ovozi eshilib qoldi. Varvara, erim kelarmikin, deb quloq solib turdi. Lipaning gapi uning qulog'iga kirmas, uning nima deyayotganiga e'tibor ham bermas edi. Vaqtning o'tib ketganini ham fahmlamas, a'zoyi badami titrar, qo'rqqanidan yoki vahimasidan emas, voqeaning nima bo'lganini bilmoqchi bo'lib juda ajabsinganidan titrardi. Liq to'la odam tushgan aravaning taqir-tuqir qilib tez o'tib ketganini ko'rdi, bular stansiyadan qaytib kelayotgan guvohlar edi. Arava do'kon oldidan o'tib ketayotganida Sibukinning eski xizmatkori irg'ib tushib, hovliga kirib ketdi. Hovlida undan gap so'rayotganlari, u bilan so'rashayotganliklari eshilib turar edi...

– Huquqdan mahrum qilinib, mol-mulki tortib olinsin, o'zi olti yil Sibirga katorga ishiga yuborilsin, deb hukm bo'ldi, – dedi u shovqinlab.

Birovga kerosin sotayotgan Aksinya do'konning orqasidagi eshikdan bir qo'lida shisha, bir qo'lida cho'mich bilan, og'zida bir tanga pulmi tishiab chiqib keldi.

– Dadam qani? – deb so'radi labini shipillatib.

– Stansiyada qoldi. „Qorong'i tushgandan keyin bora-man“, dedi, – deb javob berdi xizmatkor.

Anisimning katorga ishiga hukm qilingani hovlidagilarga ma'lum bo'lgach, oshxonadagi oqsoch xotin bun-

day gapni eshitgandan keyin yig'lamasdan baqrayib turish uyat degan kabi, xuddi birov urgandek shovqin ko'tarib yig'lab yubordi.

– Anisim Grigorich, lochinim, bizlarni kimga tashlab ketding...

Yig'i ovozini eshitib kuchuklar ham vovullashdi. Varvara yugurganicha deraza oldiga kelib, betoqatlikdan yuragi siqilib, shovqinlab oqsoch xotinni koyimoqqa tutindi.

– Bas qil, Stepanida, bas qil! Xudo osin seni, yuragimni ezma!

Samovar qo'yish ham eslarida yo'q, hammaning boshi gangigan edi. Faqat Lipa mima voqea bo'lganini bilmaydi, chaqalog'i bilan ovora edi.

Chol stansiyadan kelgach, undan hech kim hech narsa so'rab ham o'tirmadi. Hamma bilan bir-bir so'rashgandan keyin indamasdan uylarning hammasiga bir-bir kirib chiqdi, ovqat ham yemadi.

Er-xotin xoli qolganlaridan keyin, Varvara so'z boshlab:

– Harakat qiladigan odam bo'lmadi... Bitta-yarimta obro'liroq kishidan iltimos qilaylik demadimmi, mening gapimga quloq solmadinglar... Ariza tashlash kerak edi... – dedi.

Chol qo'lini siltab:

– Xo'b harakat qildim! Anisim kesilgandan keyin darrov uni himoya qilgan kattamiz oldiga bordim. „Endi hech narsa qilib bo'lmaydi, vaqt o'tdi“, dedi. Anisimning o'zi ham, vaqt o'tdi, dedi. Ammo men suddan chiqishim bilan darrov bir advokat bilan gaplashib, unga zaklat ham berdim... Biron hafta o'tkazib yana boraman, Xudo o'ninga olsa ajab emas, – dedi.

Chol yana xomush bo'lib, indamasdan uylarni aylanib chiqdi, keyin qaytib yana Varvara oldiga kelganda dedi:

– Betobga o‘xshayman. Boshim allaqanday karaxt, xayolim parishon.

Chol gapimni Lipa eshitib qolmasin, deb eshikni bekitib kelgach ohista yana so‘z boshladi.

– Pullarimda biroz chatoqlik bor. Esingda bormi, to‘ydan avval Anisim menga bir so‘mlik, yarim so‘mlik yangi pullar keltirgan edi? Shu pullarning birmunchasini tugib bekitib qo‘ygan edim, lekin qolganini o‘z pulimga qo‘shib yuborgan edim... Bir zamonlarda Xudo rahmati amakim Dmitriy Filatich Moskva bilan Qrimga qatnar edi. Amakimning bir xotini bor edi, bu xotin eri savdogarchilik bilan yurtma-yurt yurganda o‘ynash qildirdi. Olti nafar bolasi bor edi, ana shu amakim ichib mast bo‘lganda, „Bu bolalarning qaysi biri meniki-yu, qaysi biri meniki emasligini hech ajratib ololmayman“, derdi. Shunaqa yengiltabiat kishi edi. Shuning singari men ham hozir pulimning qaysi hiri toza-yu, qaysi biri qalbakiligini bilolmay qoldim. Nazarimda, hammasi qalbakiga o‘xshaydi.

– Qo‘ysangiz-chi, Xudo xayringizni bersin!

– Vokzalda chipta olganimda uch so‘m berib edim, nazarimda, u ham qalbakidek ko‘rinib, vahimaga tushdim. Tobim yo‘qqa o‘xshaydi.

– Nimasini aytasan, hammamiz ham Xudoning bandasimiz... Sho‘rim qursin... – deb boshini chayqab qo‘ydi Varvara. Keyin so‘z qotib dedi:

– Petrovich, buning andishasini qilib qo‘ymoq kerak... Zamon nozik, sen ham yosh emassan, o‘lib ketsang, nevarangni xor qilmasinlar. Shu bechora Nikiforni xafa qiladilar, deb qo‘rqaman-da! Otasini endi yo‘qqa chiqarib qo‘yaver, onasi yosh, aqli past... Hech bo‘lmasa, Petrovich, shu Butyokinodagi yerni nevarang nomiga yozdirib qo‘ysang-chi, yana o‘z tanangga o‘ylab ko‘r! Bolasi

qurg'ur shiringina, odamning yuragi achlydi! Sustlik qilma, ertagayoq borib vasiqa qilib ber!

– Nevaram esimdan ham chiqib ketibdi-ya... Borib ko'rib kelay. Bolani tuzuk deysanmi? Unday bo'lsa o'ssin, katta bo'lsin, Xudo umr bersin!

Sibukim eshikni ochib, barmog'i bilan Lipani chaqirib ishora qildi. Lipa bolasini ko'tarib qaynatasining oldiga keldi.

– Sen, bolam Lipa, muhtojliging bo'lsa, qarab o'tirmasdan aytaver. Ko'ngling nimani xohlasa, yeyaver, biz sendan qizg'anmaymiz. Ishqilib, o'zing sog' bo'l. Bolangni asra, endi, o'g'limiz yo'q, uning o'rmini bossin.

Cholning ikki yuzidan ko'zyoshlari sharillab oqib, o'pkasi to'lib, piqillab o'midan turib ketdi. Birozdan keyin yotdi, yetti kundan beri ko'zi uyqu ko'rmaganidan, qattiq uxladi.

VII

Chol andak muddatga shaharga ketdi. Kimdir, uning vasiyatnoma yozgani shahar notariusiga ketganini, xumdon solingan yerni nevarasi Nikiforga vasiyat qilib qoldirmoqchi bo'lganini Aksinyaga aytib qo'yibdi. Chol bilan Varvara ikkovi daraxt tagida o'tirib, choy ichayotganda bu xabar Aksinya qulog'iga yetib, darrov do'konini ko'cha tomondan ham, hovli tomondan ham bekita solib kalitlarning hammasini qaynatasining oyog'i tagiga tashladi.

– Bo'ldi, endi men sizlarga mardikor bo'lmayman! Endi bilsam, men sizlarga kelin emas, malay ekanman. Hamma meni masxara qilyapti, kimni ko'rsang „Sibukinlar xo'b yaxshil malay topib oldilar-da!“ deydi. Men sizga xizmatkor tushmagandim. Men ota-onasi yo'q yetim emasman, Xudoga shukur, otam ham, onam ham bor, – deb ayyuhannos solib birdan yig'lab yubordi.

Aksinya sharillab oqib turgan ko'zyoshini artmasdan, jahli chiqqanidan g'ilay tortib, darg'azab bo'lib, ko'zlarini cholga tikkanicha turaverdi. Kuchining boricha baqirib shovqin solayotganidan, yuz-ko'zi, bo'yinlari qip-qizarib ketdi.

– Endi sizga xizmatkorlik qilib bo'ldim. Shuncha azob tortganim bas! Ish bo'lsa, ertadan kechgacha do'konda o'tirib, kechasi ham tinmay araqqa yugurish bo'lsa men ekanman-ku, yerni kesilganning xotini bilan ajinaga o'xshagan bolasi olar ekan-da. Uyning egasi u ekan-u, men unga oqsoch ekanman-da! Nimangiz bo'lsa hammasini o'sha kesilgan o'g'lingizning xotimiga bering, o'shaning boshida qolsin, men o'z uyimga ketay! Endi boshqa bir ahmoqni qidirib, topib olarsiz!

Chol umrida bolalarini so'kmagan, urmagan edi, bolachaqalaridan bitta-yarimtasi unga bunday dag'dag'a bilan so'zlar, uni behurmat qilar, deb xayoliga ham kelmagan edi. Shuning uchun kelimining qilig'idan qo'rqib ketib, uyidagi javon orqasiga kirib, bekinib oldi. Varvara bo'lsa esankirab, o'tirgan joyidan turolmay qoldi, ari talagan kishidek nuqul ikki qo'lini siltar edi, xolos.

– Voy, sho'rim qursin, voy, o'la qolay, bu qanday gap? Nega shovqin solyapti bu? Voy, sho'rim qursin, axir, qo'ni-qo'shnilar eshitadi! Sekinroq, axir, sekinroq gapirsang, nima qiladi! – derdi yuragi yorilib.

Aksinya shovqimini qo'ymas edi:

– Yerni kesilganning xotiniga beribsiz-ku, hammasini o'shanga bering, menga hech narsa kerak emas. Hammang qora yerga kir, hammangiz bir go'rsiz. Jabr-u jafongizni xo'b tortdim, endi bas! Muttaham o'g'rilar, o'tkanning o'rog'ini, ketganning ketmonini oldingiz, yosh-u qari demadingiz. Ijzat olmasdan yashirincha araq sotgan kim? Qalbaki pullaringiz-chi? Qalbaki pullar bilan sandiqlaringizni xo'b to'latih oldingiz, endi men kerak bo'lmay qoldimmi?

Lang ochiq turgan darvoza oldida allaqancha odam tomosha qilib turardi.

– Odamlar qarasa qarasin, xaloyiq ichida sharmandangizni chiqaraman, rasvoyi olam qilaman, oyog‘im tagida dumalab yotarsiz!

Xo‘p shovqin solgandan keyin:

– Hoy, Stepan! – deb kar erini chaqirdi. – Yur darrov, uyimizga ketamiz! Ota-onamnikiga ketaman. Jinoyatchilar bilan turmayman. Yig‘ishtir hamma narsangmi!

Hovliga tortilgan arqonga yoyilgan kir ichida Aksinyaning ham kiyimlari bor edi. Borib ho‘l kiyimlarini yig‘ishtirib, hammasini karning qo‘liga tashlayverdi, keyin alamiga chidolmay, u yoqdan bu yoqqa yugurib, boshqa ho‘l kirlarni ham yerga tashlab, oyog‘i bilan tepkiladi.

– Voy, sho‘rim qursin, axir umi tiysanglar-chi! Nima balo bo‘ldi unga. Bera qoling o‘sha yerni, ola qolsin, Xudo urdi-ketdi, ola qolsin! – derdi Varvara.

Darvozaxonada tomosha qilib turganlar Aksinyaning qilayotgan shallaqligini ko‘rib:

– Ana xolos, xotin boshi bilan qilayotgan shallaqligini qara, barakalla, sharmandalikni xo‘b bo‘yniga olibdi-a! – derdi.

Aksinya kir yuvilayotgan oshxonaga yugurib kirdi. Oqsoch xotin soyga kir chaygani ketgan, Lipa yolg‘iz kir yuvmoqda edi. O‘choq tepasidagi qozondan, kir tog‘oradan chiqqan bug‘ga oshxona to‘lgan, hech narsa ko‘rinmas edi. Yerda yuvilmagan bir to‘da kir turar, bu kirlar oldidagi skameykada qip-qizil oyoqlarini osmonga ko‘tarib Nikifor yotardi, yerda yuvilmagan kir bor, bola skameykadan yiqilib tushsa, hech qayeri mayib bo‘lmasdi. Aksinya oshxonaga kirgan paytda Lipa kirlar ichidan uning ko‘ylagini olib, tog‘oraga solib, endi stol ustida turgan katta cho‘michdagi qaynoq suvga qo‘l uzatib edi.

– Bu yoqqa ber! Bu yoqqa ber! Mening kirimni yuvish senga qolgani yo‘q! Sen jinoyatchining xotinisan, marta-bangni, kimligingni bilib qo‘y, – deb baqirib, ko‘ylakni Lipaning qo‘lidan tortib oldi.

Lipa esankirab angraygancha qoldi; hayron bo‘lib turgan paytda, Aksinyaning yotgan chaqaloqqa olayib qaraganini ko‘rib qolib, uning niyati yomon ekaniga tushundi va yuragi yorilganday bo‘ldi...

– Yerimni olganning jazosi mana!

Aksinya bu so‘zni aytib cho‘michdagi qaynoq suvni Nikiforning ustiga sohib yubordi.

Bundan keyin bir qattiq ovoz chiqdiki, Ukleyevo qishlog‘ida haligacha bunday qattiq tovushni hech kim eshitmagan va Lipadek kichkinagina, nimjongina odamning bunday qattiq baqirishiga hech kim ishonmas edi. Bu qattiq ovozdanda keyin hovli jim bo‘lib qoldi. Aksinya o‘sha eski iljayishini qilib, indamasdan, bemalol uyga kirib ketdi... Kar qo‘lida kir bilan hali ham hovlida yurar edi, keyin yana indamasdan, shoshmasdan kirlarni yoya boshladi. Oqsoch xotin soy bo‘yidan kelmaguncha oshxonaga kirib, unda nima bo‘lganini bilib chiqishga hech kim yurak botinolmadi.

VIII

Nikiforni zemstvo kasalxonasiga eltdilar. Kechqurun bola kasalxonada o‘ldi. Lipa uni olib ketgani odam kelishini kutmay, bolasining o‘ligini ko‘rpachaga o‘rab, yo‘lga tushdi.

Yaqinda solingan yangi, derazalari katta-katta kasalxonaning turgan joyi balandlikda edi. Endi botayotgan kunning shu‘lasi tushib, kasalxonaning ichiga o‘t ketgandek lovullab turardi. Lipa yo‘ldan pastga tushib borib, qishloqqa yetmasdan, kichkina hovuz oldida to‘xtadi. Bir

xotin ot sug'organi keldi, lekin oti suv ichmadi, xotin sekin-sekin gapirib:

– Nega ichmaysan? Nima bo'ldi? – der edi taajjub bilan.

Qizil ko'ylakli bir bola hovuz bo'yida o'tirib otasining etigini yuwardi. Qishloqda ham, yuqorida ham bulardan boshqa hech bir maxluq ko'rinmasdi. Lipa otga qarab turib:

– Ichmayapti... – dedi.

Xotin kishi ham, etik yuvgani kelgan bola ham jo'nab ketdi. Boshqa hech kim yo'q edi. Oftob ham qip-qizil zarhal alvonini yoyib botdi. Shafaqdan qizargan uzun-uzun bulutlar osmon yuziga yoyilib, go'yo oftobga pos-bonlik qilar edi. Qayerdadir uzoqda og'ilxonaga qamalib qolgan sigir ma'ragandek mushgir qichqirardi. Noma'lum bir qushning ovozini ko'klamda eshitmagan odam yo'q, lekin uning qanday qushligini va qayerdaligini hech kim bilmaydi. Yuqoridagi kasalxonada, hovuz yonidagi mayda daraxtlar ichida, qishloqning narigi tarafida, atrofdagi o'lanzor, chamanzor manzaralar ichida bulbul-lar sayraydi. Kakku qush go'yo birovning yoshini sanar, har gal sanoqdan yanglishib, yana qaytadan boshlardi. Hovuzda qurbaqalar bir-birlarini chaqirishib vaqillashar, hatto ularning vaqirlashib nima deyayotganini uqib olsa ham bo'lardi: „Qurbaqa, qurbaqa, sen ham bo'lgil shundaqa!“ Hovuzda shunday vaqir-vuqur shovqin ediki, undagi maxluqlar xuddi bu bahor kechasida hech kim uxlamasin degandek, hatto badjahl qurbaqalar ham har nafasni g'animat bilib rohat va farog'at qilsinlar, dunyoga har kim bir keladi, deb g'avg'o ko'tarib sayrasha-yotgandek edi.

Osmonda yangi tug'ilgan oy kumushdek yaltirar, yulduzlar charaqlar edi. Lipa hovuz bo'yida uzoq o'tirib qolganini payqamadi, lekin o'rnidan turib yo'lga tushganda qishloqdagilar hammasi uyquga yotgan, chlroqlar o'chgan

edi. Uyiga yana o'n ikki chaqirimcha yo'l bor, lekin yurmoqqa madori, yo'lni topib yurishga es-hushi yo'q edi. Oy hali oldidan, hali yonidan yaltirab ko'rinar, kakku qush hali ham tinmasdan sayrar, Lipaga, „Hoy, ehtiyot bo'l, yo'ldan adashasan“, deb umi masxara qilgandek, kulgandek tuyulardi. Lipa jadallab kelayotganda boshidagi ro'moli tushib qolibdi. Osmonga qarab bolasining arvochini izlardi: onasidan bexabar orqamdan kelayotganmikin yoki osmonda yulduzlar orasida uchib yurganmikin? Kishi kechalari sayroqi qushlar orasida o'zi sayray olmay sayr qilib yurganda, o'zi xursandlik qilolmay, shodlik-xursandlik tovushlari har tarafdin to'xtamay kelib turgan joylarda yurganida, o'zini qanday g'arib sezadi. Yer yuzida ko'klammi, zimiston qishmi, undagi insonlar o'likmi-tirikmi, bunga hech parvo qilmay osmondan qarab turgan oy ham sendek tanho, sendek g'arib ko'ringan kezlarda odam o'zini nechog'lik g'arib his qiladi... Ko'nglida g'am-g'ussalar, dard-u alamlar to'lib-toshgan vaqtlarda yolg'izlik, g'ariblik og'ir. Koshki Lipaning yonida onasi yoki mo'ysafid usta bo'lsa yoki oqsoch xotin, hech bo'lmaganda bironta erkak bo'lsa!

Mushgirning bu-bulagami eshitildi.

Shu paytda to'satdan:

– Vavila, aravani qo'sh! – degan ovoz eshitildi.

Old tomondagi yo'l ustida gulxan yonib turardi. O'tning alangasi o'chgan, faqat cho'g'lari qolgan. Otlarning pichan chaynashi eshitalardi. G'ira-shira qorong'ida ikki aravaning qorasi ko'rindi, biriga bochka yuklangan, ikkinchisi pastroq, qop ortilgan. Yana ikki kishining qorasi ham ko'rindi, biri arava qo'shmoqchi bo'lib ot yetaklab kelar, ikkinchisi qo'lini orqasiga qilib jim turardi. Arava oldidagi it irilladi. Ot yetaklab kelayotgan to'xtab:

– Birov kelayotganga o'xshaydi, – dedi.

Qimirlamasdan jim turgan odam:

– Sharik, jim tur! – deb qichqirdi. Bu odamning tovushidan mo‘ysafid ekanligi bilim turardi. Lipa to‘xtab:

– Hormanglar! – dedi.

Mo‘ysafid Lipaga yaqin keldi, lekin darrov javob bermasdan, birozdan keyin:

– Esonmisan! – dedi.

– Buva, itingiz qopmaydimi?

– Yo‘q, o‘tib ketaver, tegmaydi.

Lipa birpas indamay turgach:

– Men kasalxonaga borgan edim, o‘g‘lim kasalxonada o‘ldi, o‘ligini uyga olib ketyapman, – dedi.

Lipaning bu gapini mo‘ysafidga yoqinqiramadi, shekilli, u nariroq turib, shoshib-pishib dedi:

– Chirog‘im, xafa bo‘lma, Xudoning xohishi, – keyin yonidagi hainrohiga qarab, – Bolam, muncha ivirsiysan, tezroq bo‘lsang-chi! – dedi.

– Sening do‘g‘ang yo‘q-ku, ko‘rinmaydi, – dedi bola.

– Vavila, hech shuding yo‘q-da.

Mo‘ysafid cho‘g‘ olib puflab yondirdi, cho‘g‘ning yorug‘ida uning ko‘zi bilan burni ko‘rindi, xolos. Keyin do‘g‘a topilgach, qo‘lida o‘t bilan Lipaning oldiga kelib, uning yuziga qaradi. Uning bu qarashida shafqat va mehribonlik bor edi.

– Bola-da, onaga bola shirin.

Bu so‘zni aytib, mo‘ysafid uh tortdi va boshini chayqab qo‘ydi. Vavila o‘tga bir narsa tashlab tepkilagan edi, qop-qorong‘i bo‘lib qoldi. Ko‘rinib turgan narsalar g‘o-yib bo‘ldi, yana o‘sha-o‘sha dala, yulduzlari charaqlab turgan osmon, bir-birlarini bezovta qilib, uxlagam qo‘ymay, chirqillashib turgan qushlarning g‘avg‘osigina qoldi. Qiziloyoq qush ham o‘t yoqilgan joyning xuddi o‘zida sayrab turgandek edi.

Ammo bir lahzadan keyin aravalar, mo'ysafid, uzun bo'yli Vavila yana ko'rindi. Aravalar g'ijirlab katta yo'lga chiqdi.

Lipa mo'ysafiddan:

– Sizlar buzruklardanmisizlar? – deb so'radi.

– Yo'q, biz Firsanov qishlog'idanmiz.

– Sen hali menga bir nazar solgan eding, yuragimdagi hasratim biroz yozilgandek bo'ldi. Yoningdagi bola ham yuvoshgina ekan, shuning uchun men sizlarni buzruklarmisiz, deb gumon qildim.

– Qayerga borasan?

– Ukleyevo qishlog'iga.

– Aravaga chiqib ol. Kuzminko qishlog'igacha eltib qo'yamiz, u yerga borgach sen to'g'riga qarab ketasan, bizlar chapga burilamiz.

Vavila bochka ortgan aravaga chiqib oldi, mo'ysafid bilan Lipa boshqa aravaga chiqdilar. Vavila oldinda, sekin-sekin ketaverdilar.

– O'g'lim kuni bo'y qiyaldi, ko'zlarini mo'ltillatib bir narsa demoqchi bo'ladi-ku, lekin aytolmadi. Parvardigorim! Men dardimga chidolmay hadeganda o'zimni ko'tarib-ko'tarib uraverdim. Bolamning karavoti oldida turolmasdan yiqilib tushaverdim. Buva, axir sen bilarsan, yosh go'dakning ham jon berishl shuncha qiyim bo'ladimi? Erkakmi, xotinmi, katta odam qiyalib jon bersa, gunohini Xudo kechiradi, lekin go'dakning nima gunohi bor, nega go'dak ham qiyalib jon beradi?

– Kim biladi! – deb javob qildi chol.

Yarim soatcha indamasdan ketaverdilar.

Keyin chol so'z boshlab:

– Har narsani bilaverish yaxshi emas, parrandaga Xudo to'rt emas, ikki qanot beribdi, ikki qanot bilan uchsa ham bo'ladi. Shuningdek, odamzod ham hamma narsani

bilavermaydi, yarmisini yoki choragini biladi. Dunyoda yashanmoq uchun qancha bilmoq kerak bo'lsa shunchasini biladi, – dedi.

– Buva, piyoda yurganim osonroq, aravada yuragim o'ynab ketyapti.

– Mayli, o'tiraver.

Mo'ysafid esnab og'zini cho'qintirdi. Keyin yana:

– Mayli, o'tiraver... – deb qo'ydi. – Sening hasrating hasratmi? Hali ko'p yashaysan, yaxshini ham, yomonni ham ko'rasan. Yurtimizning bag'ri keng, Rossiya ulkan! – shunday deb chol ikki tomonga qarab qo'ydi. – Men Rossiyaning hamma yerini ko'rdim, har yeriga bordim, har narsa ko'rdim, chirog'im, mening so'zimga bovar qil. Hali yaxshi-yomonni ko'p ko'rasan. Piyoda Sibirga bordim, Amurga bordim, Oltoyga bordim, keyin Sibirga ko'chib ketib, u yerda dehqonchilik qildim. Ammo Rossiyani sog'inib, yana o'z qishlog'imga qaytib keldim. Rossiyaga qaytib kelganimizda ham piyoda keldik... Qayiqqa tushib kelganimiz hali ham esimda bor. Men juda ozib, abgor bo'lib qolgan edim. Egni-boshim yirtiq, oyoqyalang, sovuqda junjikib bir hurda qattiq nonni shimib kelayotgan edim, qayiqda bir boy ham kelayotgan ekan, agar o'lib ketgan bo'lsa, Xudo rahmat qilsin, bu boy meni ko'rib juda rahmi keldi, ko'zidan yoshi oqib ketdi. „Bechora, yegan noning ham qora, ko'rgan kuning ham qora ekan...“, dedi. Qishoqqa kelganida na bosh tiqqunday uy bor, na hovli. Xotini bor edi, Sibirda o'ldi, o'sha yerga ko'mdim. Endi batraklik qilib ishlab yuribman. Nima qilay, men senga aytsam, bundan beshbattar ham bo'lganman, lekin yaxshi kunlarni ham ko'rdim. Ammo, chirog'im, mima bo'lsa ham o'lishni xohlamayman. Yana yigirma yil bo'lsa ham yashasam deyman, demak, umrimda yaxshi

kunlar ko'p bo'lganidan-da. Ammo yurtimiz Rossiya-ning bag'ri keng! – Bu so'zni aytib to'rt tarafga qarab, yana alanglab qo'ydi.

– Buva, odam o'lgandan keyin uning joni yer yuzida qancha vaqtgacha yuradi? – deb so'radi Lipa.

– Kim bilsin! Qami, Vaviladan so'raylik-chi, u maktab ko'rgan. Zamona maktabida har bir narsani o'qitadi. Vavila!

– Ha!

– Odam o'lgandan keyin uning joni yer yuzida qanchagacha yuradi?

Vavila avval otini to'xtatib, keyin javob berdi:

– To'qqiz kun. Amakim Kirilla o'lganda joni o'n uch kungacha uyimizdan ketmagan edi.

– Qayerdan bilasan?

– O'n uch kungacha pechni dukullatdi.

– Xo'b, yaxshi, yur – dedi mo'ysafid. Bu so'zlarning hech biriga ishonmagani avzoyidan ma'lum edi.

Kuzmenkoga yaqinlashganda aravalar tosh yo'lga burildi. Lipa aravadan tushib, piyoda ketdi. Tong yorishib qoldi, Lipa soylikka tushganda qishloqdagi uylar, cherkovlar hali ham tuman ichida edi. Havo sovuq, Lipaning nazarida, kakku qush hali ham tinmasdan kukkulab turgandek edi.

Lipa uyga qaytib kelganda hali poda chiqqani yo'q edi. Uydagilarning hammasi uxlab yotardi. Eshik oldidagi pillapoyaga chiqib, kutib o'tirdi. Hammadan avval chol tashqari chiqdi. Chol Lipaga ko'zi tushishi bilan darrov voqeani fahmladi. Anchagacha hech narsa deyolmasdan, lablarini qimirlatib turdi. Birpasdan keyin:

– Ey, sho'rlik Lipa, nevaramm asrolmading... – dedi.

Varvarani uyg'otdilar. U yig'lab bolani saranjomlashga tutindi va dedi:

– Ey, Xudoyim, sho‘rim qursim, bola faqir yaxshigina edi... Bittagina bolani ham eplolmading, tentak...

Ertalab va kechqurun motam tutdilar. Ertasiga bolani ko‘mdilar. Go‘ristondan qaytib kelgach qishloq ruhomiy-lari va yana allaqancha mehmonlar kelib, ovqat ko‘rmagan kishilardek xo‘b yedilar. Lipa xizmat qilib turdi. Pop tuzlangan qo‘ziqorinni sanchqiga ilib, uni yupatar edi:

– Bolangga ko‘p achinma, Xudoning xohishi shu ekan.

Hamma tarqab ketgandan keyim Lipa bolasining yo‘qligi, undan ajraganligini bilib, ho‘ngrab yig‘lab yubordi. Qaysi uyga kirib, yig‘lab yuragini bo‘shatishini bilmas, chunki bola o‘lgandan keyim, bu uyda begona va hech kimga keragi yo‘q, ortiqcha kishi ekanini fahmladi, bunga boshqalarning ham aqli yetib turardi.

Bir mahal Aksinya eshik oldiga kelib:

– Ovozingni o‘chir, ko‘p bo‘kiraverma, – deb baqirdi.

Aza munosabati bilan Aksinya bosh-oyoq yangi kiyimlar kiyib, yuziga upa-eliklar surtib olgan edi.

Lipa yig‘isini bas qilmoqchi bo‘lsa ham, o‘zini to‘xtatolmay, yana battarroq ho‘ngrab yig‘ladi.

– Kimga aytyapman? Bas qil! Chiqib ket hovlidan, yo‘qol! Qadam bosma bu yerga! Jinoyatchining xotini! Yo‘qol!

Chol kalovlanib:

– Hoy, hoy!.. Bolam, shovqinlama, chirog‘im... Bolasi o‘lgandan keyin nima qilsin... – dedi.

Aksinya cholni masxara qilib:

– Nima qilsin deydi-ya... Mayli, buguncha yot-sin-ku, ertaga yo‘qolsin! – Cholning gapini masxara qilib yana, – nima qilsin deydi-ya, – deb kulganicha do‘konga kirib ketdi.

Lipa ertasiga tong otishi bilan onasi turgan Torguyev qishlog‘iga jo‘nab ketdi.

IX

Endi do'konning tomi, eshigi sirlangan, yangidek yaltiraydi. Uyning darchalarida avvalgidek ochilib turgan gullar. Sibukinning uyida bundan uch yil avval bo'lgan voqealarni hamma unutgan.

Hali ham avvalgidek uyning egasi va oila boshlig'i Grigoriy Petrovich hisoblanadi-ku, lekin hamma ishni Aksinya o'z tasarrufiga olgan. Sotgan ham u, olgan ham u. Uning roziligi bo'lmasa hech kim hech narsa qilolmaydi. Xumdonning ishlari rivojga minib ketdi. Temiryo'lga g'isht ko'p kerak bo'lganidan, g'ishtning mingi yigirma to'rt so'mga chiqdi. Xotinlar, qiz-juvonlar stansiyaga g'isht tashiydilar, vagonlarga ortadilar, kuniga tanga miridan pul ishlaydilar.

Aksinya Xriminlarga sherik bo'ldi, endi ularning fabrikasi „Kichik Xriminlar va sheriklari“ deb ataladi. Stansiyaga yaqin joyda qovoqxona ochdilar, qimmatbaho garmoni endi fabrikada emas, qovoqxonada chaladilar. Pochtaxona boshlig'i bilan stansiya boshlig'i qovoqxonaga tez-tez kirib turadigan bo'ldi. Pochta va stansiya boshliqlari ham savdogarchilikka aylanishadigan bo'ldi. Kichik Xriminlar kar Stepanga oltin soat in'om qildilar. Kar soatini dam-badam cho'ntagidan olib qulog'iga tutib ko'radi.

Qishloqdagilar, Aksinya har narsaga qurbi yetadi, dey-dilar. Darvoqe, ertalab turib o'ziga oro berib, iljayib zavodga ketayotganida, keyin, zavodga borib, uni qil, buni qil, deb xo'jayinlik qilganida hamma ish uning qo'lida ekani, nima qilsa qo'lidan kelishi, har narsaga qurbi yetishi ko'rinib turardi. Undan uydagilar ham, qishloqdagilar ham, zavoddagilar ham qo'rqardi. Pochtaxonaga kelganda pochta boshlig'i darrov o'rnidan sakrab turib, takalluf bilan:

– Kseniya Abramovna, marhamat qilib, o‘tirsinar! – deb turadi.

Nafis movutdan tikilgan beli burma kamzul, qo‘nji baland amirkon etik kiygan, yoshi qaytib qolgan bo‘lsa ham, oliftachiligini qo‘ymagan bir pomeschchik, bir kun Aksinyaga ot sotganida uning gapiga mahliyo bo‘lib, otni uning so‘raganiga sotib ketgan edi. Pomeschchik Aksinyaning qo‘lini qo‘yib yubormasdan, uning o‘ynab-kulgan ko‘zlariga tikilib turib:

– Kseniya Abramovna, sizdek xotinga jonim fido bo‘lsin, faqat ayting, qachon ikkimiz xoli o‘tirib suhbatlasha olamiz?

Kseniya esa:

– Qachon desangiz, shu chog‘, – deb javob bergan.

Bundan keyin olifta chol har kuni pivo ichgani Aksinyaning do‘koniga kelib turadigan bo‘ldi. Pivosi kakra o‘tdan achchiq bo‘lsa ham, pomeschchik kallasini chayqab-chayqab ichaverdi.

Chol Sibukin endi ishga aralashmay qo‘ydi, qo‘liga pul ushlaydigan bo‘ldi, chunki rostakam pulni qalbakisidan ajratolmas va lekin dami ichida, bu sirmi hech kimga aytmas edi. Cholning esi kirdi-chiqdi, parishonroq bo‘lib qoldi, ovqatni ham bersalar yeb, bermasalar so‘ramas edi. Uydagilar avval cholsiz ovqat yemas edi, endi u bo‘lmasa ham yeyaveradigan bo‘lib qoldilar. Varvara bo‘lsa ko‘pincha:

– Kecha chol yana ovqat yemay yotib qoldi, – derdi.

Bu gapni ham juda beg‘amlilik, beparvolik bilan aytardi, chunki bu holga odatlamb qoldi. Sibukin negadir yozda ham, qishda ham po‘stin kiyib yurar, faqat haddan tashqari issiq bo‘lganda uydan eshikka chiqmay o‘tirardi. Aksari po‘stinining yoqasini ko‘tarib, oldini o‘rab olib qishloq ko‘chasida, stansiya yo‘lida sayr qilib yurardi yoki ba‘zida

erta-yu kech cherkovning darvozasi oldidagi skameykada o'tirardi. Bir o'tirganicha qimir etmasdan kechgacha o'tirardi. O'tgan-ketganlar salom bersalar, javob bermas, chunki hali ham qishloq odamlarini yoqtirmas edi. Undan biron narsa so'rasalar, juda yaxshi, ma'qul, deb javob berar edi-ku, lekin gapni cho'zmasdan, qisqa qilib qo'ya qolardi.

Qishloqda Sibukinni kelini uyidan haydab yuboribdi, ovqat bermasmish, gadoychilik qilib yurganmish, degan gaplar yoyildi. Bunga ba'zilar suyundi, ba'zilar xafa bo'ldi.

Varvara battarroq semirib, badani toza bo'lib, oqarib ketdi, hali ham xayr-ehsomini qo'ymas, Aksinya ham uning bu ishiga indamas edi. Murabnosi ko'pligidan bu yil qaynatilgani kelasi yilgacha yeyilmasdan shakar boylab qolardi. Varvara bo'lsa murabbosini nima qilishini bilmay, yig'lagudek bo'lardi.

Anisimni eslaridan chiqara boshladilar. Bir kun undan xat kelib qoldi. Bu xat ham avvalgi xatlaridek arizaga o'xshagan katta, bir taxta qog'ozga bayt bilan chiroyli qilib yozilgan edi. Do'sti Samorodov ham uning bilan birga qamoqda bo'lsa kerak. Baytning oxirida zo'rg'a o'qib bo'ladigan badxat bilan: „Men bu yerda kasaldan chiqmay qoldim, ahvolim yomon, Xudo haqi, menga ozroq yordam bering“, degan bir yo'lgina xat yozilgan edi.

Havo ochiq, kuz kunlaridan birida kech payti, chol Sibukim po'stimining yoqasini ko'tarib olib, cherkov eshigi tagida o'tirar edi, burkanib olganidan shapkasining soya-bomi bilan burnidan boshqa hech joyi ko'rinmas edi. Uzun skameykaning narigi boshida pudratchi Yelizarov, uning yonida yoshi yetmishlarga borib qolgan, tishi to'kilib ketgan maktab qorovuli Yakov o'tirar edi. Yog'ochoyoq bilan qorovul gaplashar edi:

– Ota-ona keksayib qolganda ularni boqish bolalarning bo‘ynida... Ota-onani hurmat qilish ham bolaning bo‘ynida. Kelini buni o‘z uyidan haydab qo‘yibdi. Bechora cholga ovqat bermaydi, qayoqqa borsin? Uch kundan beri ovqat yemasmish, – derdi Yakov jahl bilan.

– Uch kundan beri-ya! – dedi Yog‘ochoyoq ajabianib.

– Shu holda o‘tiraveradi, birov bilan gaplashmaydi, xarob bo‘lib qoldi, indamasdan yuraveradi. Bilmadim, nega indamas ekan? Sudga bersa-ku, keliniga yaxshi bo‘lmaydi.

Yelizarov uning so‘zini eshitmasdan:

– Kim sudga beribdi? – deb so‘radi.

– Nimadi?

– Kelini-ku epchil xotin-a. Ularning uyida u bo‘lmasa bo‘lmaydi.... Ya‘ni koribadsiz ularning uyi uy emas demoq-chiman...

Yakov hamon jahl qilib:

– O‘z uyidan-a, avval Xudo bersa, o‘zing uy qil, keyin birovni uyidan hayda. Seni qara-yu, bachchag‘ar, yaramas, – derdi.

Sibukin bu gaplarni eshitib, qimir etmasdan o‘tiraverdi.

– O‘zingning uyingmi yoki begonanikimi, mayli, ish-qilib iliqqina bo‘lsa, xotining urishavermasa bo‘lgani... – dedi Yog‘ochoyoq va kulib yubordi. – Yoshligimda xotinim Nastasyaga juda mehribon edim, o‘zi juda yuvosh edi. „Makarich, uy olsang-chi, uy olsang-chi! Makarich, ot olsang-chi, bitta ot olsang-chi!“ deb javragani-javragan edi. O‘lib ketayotganida ham „Makarich, axir o‘zingga chopqir ot bilan bitta arava olsang-ku, piyoda yurmaysan-a“, deb o‘lib ketdi. Men bo‘lsam unga shirin-shirin nondan boshqa hech narsa olib bermadim.

Yakov Yog‘ochoyoqning gapiga quloq solmay, yana gapini ma‘qullaydi:

– Eri kar, tentak, ahmoqligi shunchaki, g‘ozdan ham battar, nimaga aqli yetardi? G‘ozni kallasiga ursang ham tushunmaydi.

Yog‘ochoyoq uyiga ketmoqchi bo‘lib o‘rnidan turdi. Yakov ham turdi, ikkovlari gaplashib ketdilar. Ular ellik qadamcha nari ketganlaridan keyin chol Sibukin ham o‘rnidan turib, xuddi sirpanchiq yerdan zo‘rg‘a yurib keta-yotgandek, sekin-sekin, imillab, ular orqasidan ketaverdi.

Pastlikdagi qishloqqa allaqachon qorong‘i tushib, faqat pastdan yuqoriga ilonizi bo‘lib ketgan yo‘lning tepasigina yorug‘ edi. Kampirlar va ular bilan bolalar o‘rmondan kelardi. Stansiyada vagonga g‘isht yuklagan qiz-juvonlar yuz-ko‘zlarini qip-qizil tuproqqa bulab, galalashib, qo‘shiq aytib stansiya tomondan kelardi. Lipa ham xuddi kun botib, kech kirib, rohat vaqti kelganiga suyungandek, osmonga qarab, ingichka tovush bilan chinqirib, qo‘shiq aytib, ham-maning oldiga tushib kelardi. Kelayotgan xotinlar ichida Lipaning onasi mardikor Praskovya ham bor, u qo‘lida tugun bilan harsillab kelar edi.

Lipa Yog‘ochoyoqni ko‘rib:

– Salom, Makarich! Qalaysiz! – deb so‘rashdi.

Yog‘ochoyoq quvonib:

– Yaxshimisan, bolam! Yaxshi qizlar, yaxshi juvonlar, boy buvalaringga ham qarab qo‘yinglar, qo‘zilarim, bo‘talarim, chirog‘larim!

Yog‘ochoyoqning xo‘rligi kelib, o‘pkasi to‘ldi.

Yog‘ochoyoq bilan Yakov ikkovi gaplasha-gaplasha o‘tib ketdi, ancha nari ketganlaridan keyin ham ularning g‘ovur-g‘uvur gaplari eshitilib turardi. Birozdan keyin chol Sibukin ham kelib qoldi. Xotinlar uni ko‘rgandan keyin hammalari jim bo‘lib qoldilar. Lipa bilan Praskovya xotindardan keyinroqda qolib, qarab turdilar. Chol ular oldiga kelganda Lipa engashib salom berdi:

– Assalom, Grigoriy Petrovich!

Onasi ham engashib salom berdi. Chol to‘xtab, im-damasdan ularga tikilganicha qarab turdi; lablari qaltirab, ko‘zlariga jiq-jiq yosh to‘ldi. Lipa onasining tugunidagi guruchli somsadan bir burda ushatib cholga berdi, chol somsani olib yedi.

Kun botib, oftobning balanddagi yo‘lga tushib turgan yorug‘i ham o‘chdi. Qorong‘i tushib havo sovidi. Lipa bilan Praskovya ancha yergacha cho‘qina-cho‘qina ketdilar.

MUNDARIJA

Nashriyotdan.....	3
Rohibning qayg'usi. <i>Ilhom Hafizov tarjimasi</i>	5
Aza ochish. <i>Ilhom Hafizov tarjimasi</i>	12
Garov. <i>Ilhom Hafizov tarjimasi</i>	19
Qaynana – advokat. <i>Zumrad tarjimasi</i>	30
Xameleon. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	33
Unter Prishibeyev. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	38
Semir va oriq. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	44
Yovuz niyatli kishi. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	47
Niqob. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	54
Lozim choralar. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	61
Chiqdi. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	67
Mujiklar. <i>Nabi Alimuhammedov</i>	69
Chinovnikning o'limi. <i>Abdulla Qahhor tarjimasi</i>	110
Vanka. <i>Odil Rahimiy tarjimasi</i>	114
Soylikda. <i>Odil Rahimiy tarjimasi</i>	120

Adabiy-badiiy nashr

ANTON PAVLOVICH CHEXOV

ROHIBNING QAYG'USI

Qissa va hikoyalar

„Ziyo nashr“ nashriyoti
Toshkent – 2020

Tarjimonlar:

**Abdulla Qahhor, Nabi Alimuhammedov, Odil Rahimiy,
Zumrad, Ithom Hafizov**

Muharrir	<i>Abdurahmon Jo'rayev</i>
Badiiy muharrir	<i>Hojiakbar Saydaliyev</i>
Musahhih	<i>Gulandom Umarova</i>
Sahifalovchi	<i>Sunnatullayeva Surayyo</i>

Nashriyot litsenziyasi AA № 0008, 27.03.2019
26.03.2020 bosishga ruxsat etildi. Qog'oz bichimi 84x108 ^{1/32}.
Ofset qog'oz. „Times“ garniturasida ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 9,24. Adadi 5000. Shartnoma № 70-20.
Buyurtma raqami 333-20.

„Ziyo nashr“
Mas'uliyati cheklangan jamiyat
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 23-mavze, 42-uy.

«Credo Print» MChJ
kitob fabrikasida chop etildi.
Toshkent sh., Bog'ishamol k. 160.
Tel.: 71 234-44-01/05
www.credoprint.uz